

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Gheorghe Gorun (Románia),
Kaposi Zoltán, Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,
Nigel Swain (Nagy-Britannia), Székely György, Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter,
Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Szotyori-Nagy Ágnes

TARTALOM

TANULMÁNYOK

VINKLER Bálint: Krakkói borkivitelünk a 16. század végén (1589–1600)	1
PAPP Imre: Franciaország borexportja a 19. században	41
CSISZÁR Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősödése Hajdúnánáson. A közös gazdaságok területének és taglétszámának alakulása a kollektivizálás befejezését követően	61

KÖZLEMÉNYEK

NOVÁK László Ferenc: Malmok a Három Városban. Egy sajátos nevű malmi termék, az „ondó”	83
HEGEDŰS István: „Ami köztudott, az igaz is?” Gróf Andrassy Dénes birtokainak statisztikai vizsgálata gazdacímtárak segítségével	99
SZILÁGYI Zsolt: Alföldi vonzáskörzetek és piacközpontok 1925-ben I. Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek	107
PAÁR Ádám: „Szabad hazában szabad magyar földet” Egy parasztpárti útja – a Hajdúságtól a Mosoni-síkságig	157

SZEMLE

FEHÉR György: Darányi Ignác pályája (1849–1899) (Ism. FÜLÖP Éva Mária)	169
Nagy Ferenc és Nagy Imre államminisztere: B. Szabó István, a kisgazda politikus (Ism. VARGA Zsuzsanna)	172

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE*
A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
E-mail cím: agrartortszemle@mmgm.hu

VINKLER BÁLINT

KRAKKÓI BORKIVITELÜNK A 16. SZÁZAD VÉGÉN (1589–1600)

BEVEZETÉS

A bort Lengyelországban széles társadalmi körben fogyasztották, amelyet a kedvetlen éghajlati viszonyok miatt külföldről kellett behozni. A források tanúsága szerint már a középkorban érkezett ide magyar, osztrák, rajnai, cseh, román, morva, spanyol, francia bor, görög malvázia, dalmát rivoli és muskotály.¹ A lengyel piacot azonban – egészen a 17. század végéig – a magyarországi borok uralták. A borok egyik fontos piaca Krakkó volt. Míg a középkorban főként a szerémségi bornak volt itt divatja,² a 16. század második felétől – a Szerémség pusztulása után – főként to-kaji és soproni bort fogyasztottak.

Egy korábbi tanulmányunkban már ismertettük az 1597. évi Krakkóba irányuló felső-magyarországi borkivitelünk volumenét, mégpedig az 1597. évi Krakkó városi vámnapló alapján.³ Azóta a vámnaplók további évköreit és a krakkói levéltár egyéb, 16. század végi városi borkereskedelemre vonatkozó iratait is feldolgoztuk. Ez a munka számos új eredményt hozott, melyek nemcsak bővítették a témára vonatkozó eddigi ismereteinket, de a korábbi szakirodalom néhány megállapítását (többek között sajátunkét is) revideálni kellett.

Szakirodalmi előzmények

A Felső-Magyarországról Lengyelországba irányuló borkivitelünk volumenéről már a múlt század fordulója táján közöltek adatokat a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* ha-sábjain. Először Tagányi Károly az 1587–1589 és az 1607–1616 közötti két évkörből,⁴

1 „...vina simplicia seu Terrestria, sicut Hungarica, australia, Rinensia, Bochemica, Valachica aut de Moravia vel [...] Malmaticum aut Italicum, Riwle et Muscatelle [...]” Idézet János Albert 1493-ban kelt adományleveléből, melyben megengedi, hogy Krakkó a kimért borok után városi ducellaria adót szedjen. PIEKOSIŃSKI, Franciszek (kiad.): *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa (1257–1506)*. Tom. I. Kraków 1879. 293–295.

2 PIERADZKA, Krystyna: *Handel Krakowa z Węgrami w XVI. wieku*. Kraków 1935. 110. Vö. DRASKÓCZY István: Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján. Kassa kiváltságai és borkereskedelme. In *Borok és korok*. Szerk. BENYÁK Zoltán – BENYÁK Ferenc. Budapest 1999. 101–105.

3 VINKLER Bálint: A krakkói vámnaplók tokaj-hegyaljai borokra vonatkozó bejegyzései 1597-ből. In *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. OROSZ István – PAPP Klára. Debrecen 2009. 55–76.

4 TAGÁNYI Károly (tk.): Borkivitelünk Lengyelországba 1587–1616. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (a továbbiakban MGSz) 1894. 108–109.

majd egy újabb öt évből (1637–1641) ismertette a Szepesi Kamara borkivitelből származó éves harmincadjövedelmét.⁵ Az 1610. és 1611. évre vonatkozóan Takáts Sándor – szintén a Szepesi Kamara iratai alapján – a Tagányi adatait cáfoló eredményeket tett közzé.⁶ Tagányi ezután egy újabb, szintén az 1610. évre érvényes, harmadik számadatot is közöl, melyben a három, 1610-re vonatkozó, egymásnak többé-kevésbé ellentmondó számadat egybevetésekor a következő megállapítást teszi: „Ugyanarról az egy dologról tehát: ugyanattól a hivataltól három hivatalos, de egymástól teljesen különböző adatunk van. Hogy most már melyik az igazi: hogy 11.398½, vagy 12.370¼, avagy 12.684 hordó bort vittek-e ki? igazán nem tudjuk. Szolgáljon ez figyelmeztetésül mindazoknak, akik régi számadásokat statisztikai célokra fölhasználnak.”⁷

Kora újkori borkivitelünk kérdéseivel később Komoróczy György foglalkozott behatóbban. 1944-ben megjelent nagyszabású munkájában egy 250 éves időszakból (1519–1768) nemcsak Felső-Magyarország, hanem az egész Magyar Királyság vonatkozásában közzétett egy adatsort lengyelországi kivitelünk volumenéről, melyet lengyelországi források alapján állított össze.⁸ Sajnos nem tüntette fel pontosan a számításai alapjául szolgáló forrásokat, továbbá a feldolgozás módszerét sem. A Tagányi- és Takáts-féle adatsorokhoz képest mindenesetre jóval alacsonyabbra becsüli lengyelországi borkivitelünket. A kérdés immáron az, hogy a krakkói források Tagányi és Takáts, vagy Komoróczy eredményeit támasztják-e alá.

Az imént említettük, hogy krakkói borkivitelünk kérdésével mi is foglalkoztunk. Az 1597. évi vámnapló alapján megállapítottuk többek között, hogy a Tokaj-Hegyaljáról 1265,5 gönci hordó bort hoztak Krakkóba. Ez a mennyiség azonban csak minimumnak tekinthető, hiszen a vámosok 1597-ben számos alkalommal iktattak olyan bort is, amelynek nem tüntették fel a pontos eredetét, és – mint immáron kiderült – ezek között az ismeretlen eredetű tételek között „węgierskie” (vagyis Felső-Magyarországról érkező) bor is volt.

Ami az északi (a cseh tartományokba és Lengyelországba irányuló) soproni borkivitelről illeti, erről először Házi Jenő közölt konkrét számadatokat egy bormérői számadáskönyv alapján.⁹ 1566 májusa és 1567 márciusa között Sopronban 11 673 akó bort mértek meg és szállítottak külföldre. A legtöbb bort a régiók szintjén Csehországba (4230,75 akó) az egyes városok szintjén pedig a morvaországi Olmützbe szállították ki (1187,75 akóval). Lengyelország részesedése mindössze 1243 akó. Ez igen csekély mennyiség, ráadásul Krakkó nem is szerepelt a kiviteli célpontok között.

Lengyelország részesedése (mindössze 8%) a bécsi Tabor-hídon északra szállított nyugat-magyarországi borok esetében is alacsony, amint arra Harald Prickler az 1650-es évekből fennmaradt hídvámjegyzékek kapcsán rámutat. A Tabor-hídon 1650 és 1657 között – az 1651-es ismeretlen évet nem számítva – 53 395 akó nyugat-

5 TAGÁNYI Károly (T. K.): Borkivitelünk Lengyelországba 1637–41-ig. *MGSz* 1898. 113–116.

6 Takáts Sándor: Borkivitelünk Lengyelországba 1610. és 1611-ben. *MGSz* 1899. 85–89., illetve TAGÁNYI Károly: Az 1610-iki lengyelországi borkivitel kérdéséhez. *MGSz* 1899. 240.

7 TAGÁNYI 1899. 240.

8 KOMORÓCZY György: *Borkivitelünk észak felé*. Kassa 1944. 245–254.

9 HÁZI Jenő: Az 1566. évi soproni borkereskedelem. *Soproni Szemle* 1959. 151–157.

magyarországi bort vittek át a Dunán. Krakkó mint kiviteli cél itt sem szerepel. Krakkó hiánya a Tabor-hídi vámkönyvekben Pricklernek is feltűnt; feltételezi, hogy a Krakkóba szánt nyugat-magyarországi bort – Alsó-Ausztriát elkerülve – Pozsonyon keresztül vitték a kereskedők.¹⁰ A krakkói forrásokból egyébként kideríthetjük, hogy mindezek ellenére érkezett-e soproni bor Krakkóba, és ha igen, mennyi.

A Krakkóban használt űrmértékekről

Az éves borkivitel meghatározásakor nem kis gondot jelentett, hogy Krakkóban a borokat egyszerre négy mértékegységben (półkufka, wiadro wielkie, wiadro małe, barilla krakowska) tartották számon; ezeket ma a metrikus rendszerben is el kell tudni helyezni. A régi mértékek meghatározása nem egyszerű, hiszen mind a magyar, mind a lengyel szakirodalom bővében van az egymásnak ellentmondó adatoknak, melyeket feltétlenül tisztázni kellett.

A krakkói híg űrmérték-rendszer (kwarta, garniec, barilla)

A krakkói híg űrmértékrendszer legkisebb egysége a krakkói kwarta volt. Négy kwarta egy garniec, 24 garniec pedig egy krakkói barilla. Az aránypárok legkorábbi 1546-ból ismeretesek, amikor a piotrkóvi országgyűlés e krakkói mértékek használatát egész Lengyelországban kötelezővé tette.¹¹ Minket elsősorban a krakkói kwarta pontos mérete érdekelt, hiszen a lengyel hatóságok ebben határozták meg az összes lengyel és idegen eredetű mértéket is. Ez tehát minden akkori mértékegység hektoliterre való átszámításának kulcsa.

A lengyel szakirodalomban a krakkói garniec (a krakkói kwarta négyszerese) méretére a legújabb irodalomban is két eltérő nagyság szerepel. A Józef Szymański-féle lengyel történeti segédtudományi kézikönyv a krakkói garniecot 3,2–3,3 liternek veszi, ebben az esetben egy kwarta 0,8125 liter.¹² A legutóbb megjelent lengyel általános lexikon (Nowa Encyklopedia Powszechna) viszont 2,75 literrel számolja a garniecot, vagyis a kwarta 0,6875 liter.¹³ A két eredmény közötti eltérés nem elhanyagolható. Mivel a 104 kwartás wiadrót csak a soproni borok mérésére használták Krakkóban, felmerült az a lehetőség is, hogy ez a wiadro a soproni akóval lehet azonos.¹⁴ Ez

10 PRICKLER, Harald: Zur Geschichte des burgenländisch-westungarischen Weinhandels in die Oberländer Böhmen, Mähren, Schlesien und Polen. *Zeitschrift für Ostforschung* 1965. 515.

11 „56. Kwarta picia wszelakiego, jako terazniejsza krakowska, po wszystkiej Koronie być ma, a cztery kwarty takie maią czynić garniec. Garniec zaś takich baryle dwadzieścia i cztery.” [Mindenféle ital kwartájának az egész Korona területén akkorának kell lennie, mint a mostani krakkóié, négy ilyen kwarta pedig egy garniecot tesz ki. Egy barilla pedig huszonnégy ilyen garniec legyen.] GRODZISKI–URUSZCZAK (kiad.): *Volumina Constitutionum* (a továbbiakban *Vol. Cons.*) II/1. Warszawa 2005. 170.

12 SZYMAŃSKI, Józef: *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa 2008. 169.

13 Garniec. *Nowa Encyklopedia Powszechna* 3. Eur–log. Warszawa 2004. 247–248.

14 A soproni akó kwartában kifejezett méretét az 1578. évi varsói szejm adómegajánlási formulája említi először. „Wina Eydemburskie, Rakuskie, Morawskie, i Ryńskie, iż promiscue idą do Małej i Wielkiej Polski, temu pewny skład być nie może; na komorach celnych poborca, przy pisarzu

esetben a keresett krakkói kwartát mi is kiszámolhatjuk, hiszen a magyar mértéktörténeti kutatásokból tudjuk, hogy a soproni akó kb. 70-72 liter volt.

A krakkói kwarta megfejtése a soproni akó alapján

A soproni akó méretével a közelmúltban többen is foglalkoztak. Storno Ferenc *Régi soproni borsajtók, hordók és mércékről* című közleményében a soproni akót 67,2 liternek veszi,¹⁵ a *Payr-krónikát* közlő Heimler Károly pedig 54,137 liternek.¹⁶ Házi Jenő az 1538-as Sopron városi számadáskönyvben talált egy adatot, miszerint 14 bécsi akó felel meg 11 soproni akónak; ez alapján a soproni akót 72,02 liternek számítja.¹⁷ Harald Prickler számításai szerint a soproni akó 72,5 liter,¹⁸ Bogdán szerint pedig 84 pozsonyi icce, vagyis 70,5 liter.¹⁹ A legújabb kutatások tehát valamivel több mint 70 literre becsülik a soproni akót. Amennyiben a krakkói kwarta méretére vagyunk kíváncsiak, ezt a mennyiséget csupán el kell osztanunk 104-gyel. Ha a soproni akót 71,5 liternek vesszük, akkor a krakkói kwarta 0,6875 liter, ami a lengyel Nowa Encyklopedja Powszechna adatát támasztja alá. Ezzel bebizonyítható egyrészt, hogy a Nowa Encyklopedjában szereplő adat helytálló, másrészt hogy a krakkói forrásokban szereplő „wiadro wielkie”-n (latinul „urna magna”) csakugyan soproni akót értettek a 16. század végén. A továbbiakban tehát a soproni akót 71,5 liternek, a krakkói kwartát 0,6875 liternek, a garniecet 2,75 liternek, a krakkói barillát pedig 66 liternek számítjuk.

A „magyar hordó” (półkufka vagy vas Hungaricum)

A legnagyobb forgalmat az ún. „vas Hungaricum”-ban bonyolították, tehát rendkívül fontos ennek a mértéknek a meghatározása. A krakkói források és a magyar mértéktörténeti kutatások eredményeit egybevetve ezt a magyar hordót a Bogdán-féle gönci hordóval azonosíthatjuk.²⁰ Mivel a lengyel források egy esetben sem említik a „gönci” elnevezést, a továbbiakban a biztonság kedvéért a „magyar hordó” elnevezést

celnym i urzędzie miejskim wybierać będzie, od każdego wiadra ktore ma mieć ośmdziesiąt kwart, od Morawskiego i Ryńskiego po groszy sześć, a od Eydemburskiego, od każdego wiadra, ktore ma kwart sto i cztery, groszy dziesięć.” [Mivel a soproni, morva, osztrák és rajnai borok egyaránt érkeznek Kis- és Nagy-Lengyelországba, a határon nem lehet lerakatot felállítani számukra. Éppen ezért ezt a jövedelmet a vámkamaráknál a vámos fogja szedni, a vámjegyző és egy városi hivatalnok jelenlétében, a morva és a rajnai bor minden wiadroja után, melyben 80 kwarta van hat garast, a soproni bor után pedig – melynek wiadrója 104 kwarta – tíz garast.] *Vol. Cons.* II/1. 426.

15 STORNO Ferenc: Régi soproni borsajtók, hordók és mércékről. *Soproni Szemle* 1940. 358.

16 HEIMLER Károly (kiad.): *Payr György és Payr Mihály krónikája 1584–1700*. Sopron 1942. 4.

17 HÁZI 1959. 157.

18 PRICKLER 1962. 21.

19 BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly és darabmértékek 1874-ig*. Budapest 1991. 149–150.

20 Az általunk vizsgált magyar források (főleg Kalmár Gergely deák regestruma) a lengyelországi bor-kivitel kapcsán csak egységes méretű hordókról tesznek említést, így nem deríthető ki, hogy mekkora, illetve milyen típusú hordókról is van szó. Bogdánnak a gönci hordó elnevezésre 1564-ből van a legkorábbi adata Diósgyőrből, gönci félhordó elnevezésre pedig 1579-ből Tokajból. 1599-ben a „geönczy fa” mint egész hordó szerepel Szendrőn. A 17. század folyamán kisebb mérettel Felső-Magyarország szinte minden megyéjében előfordul. BOGDÁN 1991. 181–182.

fogjuk használni. Ennek szabványmérete a 16. századtól napjainkig több alkalommal is változott: Bogdán szerint a 16. század végén 420 budai icce, vagyis 352,5 liter volt. Egyébként ezt az eredményt támasztják alá a krakkói források is, amikor a „magyar hordót” a soproni akó ötszörösének számítják. A soproni akó ugyanis Bogdán számításai szerint is pontosan az általa „gönci hordóval” azonosított „magyar hordó” egyötöde.²¹ Mivel tisztában vagyunk azzal, hogy a hordók mérete és elnevezése gyakran változott az idők folyamán, a „magyar hordó” 352,5 literes nagyságát csak a vizsgált időszakra vonatkozóan tekintjük bizonyítottnak.

Egyébként már a 16. század végi források is arról tanúskodnak, hogy a magyar hordó mérete ingadozott. A krakkói városi tanács 1574-ben egy bizonyos „kassai szerződésre” (bunt koszycki) hivatkozva úgy határoz, hogy a magyarok csakis 5 barillásnál (330 liter) nagyobb hordóban hozhatják a bort.²²

Az 1589. évi vajdai árszabás és piaci rendtartás kimondja, hogy „magyar hordóban” érkező bort csak úgy szabad megvételre felkínálni, ha egy borvizsgáló előbb a hordót leméri, a mérési eredményt pedig krakkói barillában felírja a hordó mindkét oldalára. A vajdai rendelet a szigorú azzal indokolja, hogy a magyarok nem tartják be a „kassai szerződést”, jöllehet a „magyar hordónak” 6 barillát és 6 garniecot (402 liter!) kellene tartalmaznia.²³ Az 1592. évi proszowicei sejmiken is előkerül a „magyar hordó” méretének kérdése; határozat születik arról, hogy a magyarok kötelesek betartani a „kassai szerződést”, különben a borukat elkobozzák.²⁴

A „magyar hordó” mérete körüli vita számunkra két kérdést is felvet: Mi lehetett a „kassai szerződés”? Miért hivatkozik rá eltérően a város, illetve a vajda? Míg a város 5 barillás hordót (330 l), addig a vajda 6 barilla hat garnieces hordót (402 l) kér számon a magyarokon, ugyanarra a szerződésre hivatkozva. Mindemellett a városi regiszterek 5 soproni akós (≈ 352,5 l) magyar hordóban könyveltek. Ez különös, hiszen ha tényleg volt ilyen kereskedelmi megállapodás, akkor a hatóságok miért nem utalnak soha arra, hogy kik voltak a szerződő felek, illetve mikor került rá sor? Így csupán annyi bizonyos, hogy Magyarországon valamikor 1572 előtt a „magyar hordó” méretét megpróbálták rögzíteni és erről a lengyeleket is tájékoztatták.

21 A soproni akóra: BOGDÁN 1991. 149–150.; a gönci hordóra uo. 183.

22 A krakkói várostanács 1574. aug. 23-án kelt határozata: „§ 3. O pulkufki. Item ich moszcz postanowicz raczyly y obwolacz w jarmark roszkazaly, aby pulkuffki węgerskie, czo w nich vina węgerskie przywozą, wedle *banthu Kosziczkiego* niemiewali w szobie od tich czasow mniei, iedno *piecz barill, kazdą barillę po 24 garnczy rachuięcz*, pod srogiem karaniem.” [§ 3. A félhordóról. Ezt követően a tekintetes tanácsurak úgy határoztak, hogy szigorú büntetés terhe alatt megparancsolják, hogy a magyar félhordó, amelyben a magyar bort hozzák a vásárra, a *kassai szerződés* szerint nem tartalmazhat kevesebbet *öt barillánál – minden barillát 24 garnieccel számolva.*] [Fordítás tőlem.] PIEKOSIŃSKI–KRZYŻANOWSKI (kiad.): *Prawa przywileje i statuta miasta Krakowa I. (1507–1586)*. Kraków 1885. 309. o. (nr. 246.)

23 Archiwum Miasta Krakowa (a továbbiakban AMKr.) rkps. 1512. Fol. 39.

24 „32. A beczek oprócz miary *buntu koszyckiego*, któreby na składzie sprawiedliwie były zwizerowane, aby nikt przywozić i kupować nie śmiał, pod straceniem ich.” [A lerakatba hozott félhordót pedig a *kassai szerződésben* megállapított mérték szerint mérik le, és hitelesítsék, enélkül pedig senki ne merjen bort behozni, vagy pedig eladni, a bor elvesztésének terhe alatt.] [Fordítás tőlem.] KUTRZEBA, Stanisław (kiad.): *Akta Sejmikowe Województwa Krakowskiego I (1572–1620)*. Kraków 1932. 188.

Ha „országközi” egyezménynek nem is, de egy kassai hordómérték-egyesítési kísérletnek maradt nyoma a 16. század második feléből. Bogdán említi, hogy a Szepeesi Kamara 1567-ben két új szabványhordót vezetett be, amelyet országos mértékként is el akartak fogadtatni: egy 200 pinteset (335,72 liter) és egy 250 pinteset (419,6 liter).²⁵ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a Lengyelországban hivatkozott „kassai szerződést” a Szepeesi Kamara ezen intézkedésével hozzuk összefüggésbe. Annál is inkább, mivel a krakkói tanácshatározat egy 5 barillás (kb. 330 liter!), a vajdai piaci rendelet pedig egy 150 garnieces (402 liter!) hordót emleget. Ezek pedig nagyon hasonlítanak a kamarai rendeletben szereplő kis és nagy kassai hordókhoz. Az új kassai hordók a jelek szerint nem szorították ki a korábbi (352,5 literes) „magyar hordót”, hiszen a könyvelés továbbra is ebben, az öt soproni akóval egyenlő mértékegységben történik. A „magyar hordót” – a zavart keltő kisebb és nagyobb hordókat figyelmen kívül hagyva – mi is a legrégebbi (1567 előtti, Bogdán szerint „gönci” és 352,5 literes) szabványhordóval azonosítjuk.

A morva akó

A pozsonyszentgyörgyi borokat is egy „wiadro” vagy „urna” elnevezésű mértékegységben tartották számon, ez a wiadro ugyanakkor nem azonos a soproni akóval. A bepincézési naplóban olykor külön utalás történik rá, hogy a morva, a pozsonyszentgyörgyi és osztrák borok esetében a wiadro „male” vagy az urna „parva” vagy „minor”, tehát valamilyen kisebb akóról van szó. A krakkói bepincézési könyvek 1590. évi feljegyzései között egy alkalommal az „urna morva” kifejezés is előfordul,²⁶ vagyis a kis akón a morva akót érthették Krakkóban. Mekkora volt ez a bormérték? Az 1591. évi bepincézési könyvben 18 hordó soproni bor mérésekor a borok pontos mennyiségét egyszerre a „kis” és a „nagy” akóban is megadták.²⁷ A mérési eredmények szerint a morva és a soproni akó közötti arány pontosan 1:1,3. Éppen így viszonyul egymáshoz az 1578-as varsói szejm adó-megajánlási formulájában szereplő 80 kwartás wiadro és a 104 kwartás soproni akó (lásd 14. lábjegyzet). 0,6875 literes kwartát alapul véve tehát a 80 kwartás morva akó 55 liternek felel meg.

A félreértések elkerülése végett meg kell még említenünk, hogy a vámkönyvek, az adójegyzékek és a bepincézési könyvek 10 morva akónak számítanak egy „magyar hordót”; vagyis a fenti számítások szerint 550 litert vesznek 352,5 liternek. Erre az ellentmondásra csak egy feloldó magyarázat lehetséges: Morva akóban a silányabb morva és szentgyörgyi borokat tartották számon. Ezek vámját, adóját és illetékét nyilván alacsonyabbra akarták szabni, de nem az adó és az illeték mértékét csökkentették, hanem az adóalapot képező bormennyiséget növelték meg 6,4 morva akóról (pontosan ennyi felelne meg egy „magyar hordónak”) 10 morva akóra. Így végső soron a morva akóban számon tartott borok után 44%-kal kevesebb adót, illetve bepincézési díjat kellett fizetni, mint a jobb, „magyar hordós” „magyar”, illetve soproni akóban számon tartott soproni borok után.

25 BOGDÁN 1991. 87. és 183.

26 AMKr. rkps. 2344. Fol. 65. (1590. ápr. 28.)

27 AMKr. rkps. 2344. Fol. 307.

1. TÁBLÁZAT

A 16. század végi krakkói forrásokban előforduló bormértékek rendszere

	magyar hordó = pólkufka = vas Hungaricum	soproni akó = wiadro wielkie = urna magna	krakkói akó = barilla krakowska	morva akó = wiadro małe = urna parva	krakkói pint = garniec krakowski = olla	liter	krakkói icce = kwarta krakowska
magyar hordó = pólkufka = vas Hungaricum	1	≈ 5	≈ 5,3	≈ 6,4	≈ 128	352,5	≈ 512
soproni akó = wiadro wielkie = urna magna		1	1,083	1,3	26	71,5	104
krakkói akó = barilla krakowska			1	1,2	24	66	96
morva akó = wiadro małe = urna parva				1	20	55	80
krakkói pint = garniec krakowski = olla					1	2,75	4
liter						1	1,45
krakkói icce = kwarta krakowska						0,6875	1

A krakkói forrásokban szereplő borfajták és mértékeik

A források első ránézésre három magyarországi bor kereskedelméről adnak számot: ezek a „magyar” (wino węgierskie), a soproni (wino eydenburskie) és a pozsony-szentgyörgyi (wino świętoyrskie) borok.

„Magyar” bor (wino węgierskie)

Habár a „magyar” boron („wino węgierskie”) korábbi tanulmányunkban csak a tokaj-hegyaljai borokat értettük,²⁸ a kereskedők lakhelyeit figyelembe véve, illetve a borárakat összehasonlítva azóta arra jutottunk, hogy ez az elnevezés egy gyűjtőfogalom, melybe az egri tizedkerület mindazon borai beletartoztak, amelyeket „magyar

28 VINKLER 2009. passim.

hordóban” („pólkufka”/„vas Hungaricum”) hoztak a városba.²⁹ Gyöngyös az egri tizedkerülethez tartozott ugyan, de mivel a bor gyöngyösi (dzindzinskie) hordóban érkezett, a krakkói források a bort is gyöngyösi borként jegyzik fel, és a „magyar” bortól eltérően krakkói barillában tartják számon.³⁰

Soproni bor (wino eydenburskie)

A „wino eydenburskie” elnevezés a soproni borokat takarja, amely Sopron város német nevéből (Ödenburg) ered. A soproni borok nem szabványhordóban érkeztek Krakkóba. A hordók tartalmát Krakkóban mindig lemérték, és a bor mennyiségét a 104 kwartás wiadróban vagyis soproni akóban könyvelték el.³¹

Pozsonyszentgyörgyi bor (wino świętoyrskie)

A „świętoyrskie” boroknak sem volt Krakkóban elfogadott transzporthordója, ezeket a borokat is mindig megmérték és a 80 kwartás wiadróban, vagyis morva akóban tartották számon.³² Míg a soproni borok Ausztrián vagy Morvaországon keresztül érkeztek Lengyelországba, a pozsonyszentgyörgyi borokat jóval rövidebb útvonalon, a Nyitra, Turóc és Árva folyók völgyében, közvetlenül a magyar–lengyel határon keresztül szállították.

Egyéb magyarországi borok

A lengyel forrásokban olykor előfordul még erdélyi (siedmogrodzkie), baranyai (barańskie), gyöngyösi (dzindzińskie) és szerémi (srimskie) bor is. Ezek sem szabványhordóban érkeztek Krakkóba. A hordók mérése minden esetben a krakkói helyi mérték, a 96 kwartás krakkói barillában történt.

A FORRÁSOKRÓL ÉS FELDOLGOZÁSUK MÓDSZERÉRŐL

Krakkói borkivitelünkről az általunk vizsgált időszakban egyszerre három, egymástól független jegyzék is fennmaradt: a Krakkó városi vámnapló, a bepincézési napló, illetve a boradó napló. Ezek adatait egybevetve ugyanarra a krakkói borforgalomra némileg eltérő eredményeket kapunk. Ez érthető, hiszen mindegyik hivatal csak a

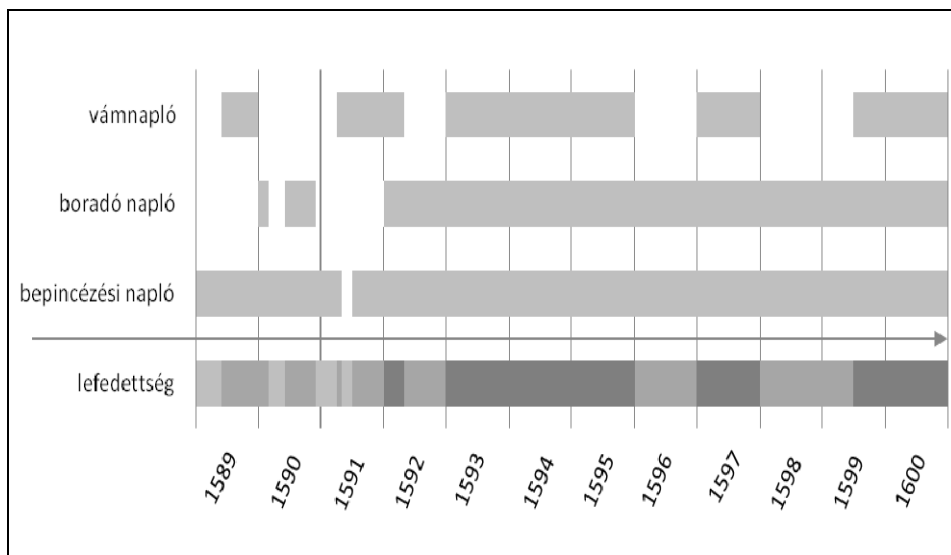
29 A 16. század végi egri tizedkerületet térképre vetítve lásd: SUGÁR István: Az egri vár gazdálkodása az 1594–95. évi számadás tükrében. *Agrártörténeti Szemle* 1982. 3–4. 462.

30 „Ao. 75. 14. augusti indítottam Kassáról a Lator István diaktól vett borokat, 29 bort és két gyöngyösi fát, kiből volt 6 bor...” Közli: KERÉKES György: Kalmár Gergely deák regestrumja kereskedéséről. 1574–82. *MGSz* 1903. 72. Egy „bor” ebben az esetben egy „magyar hordónak” (352,5 liter) felel meg. Mértéktörténeti kézikönyvében Bogdán 1510,1 literes gyöngyösi szabványhordóra talált adatot 1596-ból. Maga is kétélyeit fejezi ki azzal kapcsolatban, létezhetett-e egyáltalán ekkora transzporthordó a 16. század végén. (BOGDÁN 1991. 182.) A krakkói bepincézési könyv ugyanakkor igazolja ennek az óriás méretű gyöngyösi hordónak a létezését, amikor 20 barillánál (13,2 hl) nagyobb gyöngyösi hordóról tudósít. (AMKr. rkps. 2344. fol. 61. és 66.)

31 Lásd 14. lábjegyzet.

32 Servatius Brikner 1590. április 28-án 6 hordó és egy légely morva bort pincéztet be. Az edények összesen 59,75 morva akót (*urna morav*) tartalmaztak. AMKr. rkps. 2344. (Krakkói bepincézési könyv) fol. 65.

maga szempontjából fontos tételeket jegyezte fel. A mi dolgunk az, hogy az adatso-
rokat összehasonlítsuk, illetve az egyes tételeket a dátum és a bor tulajdonosának
neve alapján mindhárom jegyzékben beazonosítsuk, majd a mennyiségbeli eltérése-
ket okozó részleteket tisztázzuk. Csak ezután állítható össze egy, a tényleges for-
galmat leginkább megközelítő adatsor. A vámnaplók nem maradtak fenn mind a
12 vizsgált évből; a három forrás egyszerre csupán 5 teljes év forgalmát fedi le.
A kronológiai lefedettséget szemlélteti az 1. diagram.

1. diagram

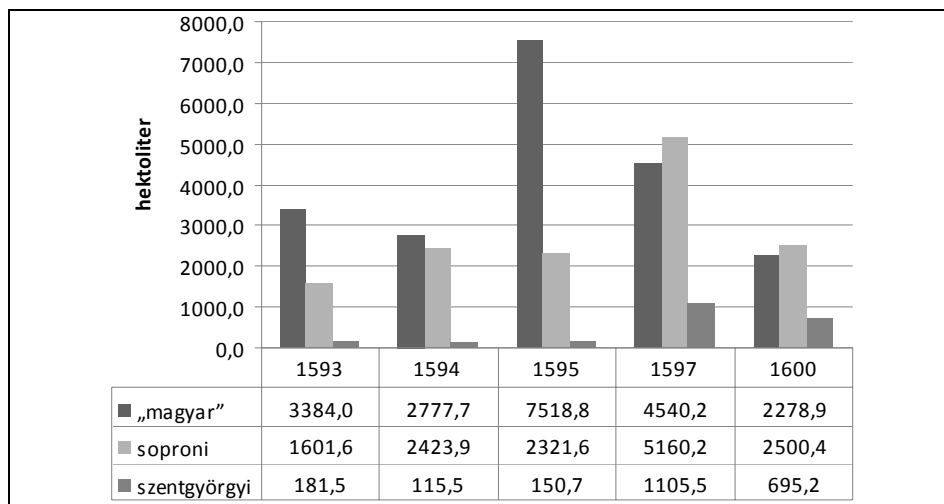
*A krakkói borforgalom statisztikai vizsgálatra alkalmas forrásadatoltsága
a vizsgált időszakban*

A borok forgalmára vonatkozóan egyik forrás sem tartalmaz éves, negyedéves vagy havi összesítő kimutatást. A számunkra fontos éves adatokhoz csak a részadatok összeadásával juthattunk el. A részadatokat először számítógépes táblázatba foglaltuk mindhárom dokumentum esetében. A táblázatkezelő program segítségével ezután gyorsan és nagy biztonsággal végezhetjük el a borok fajtájára és az egyes időszakokra (évekre) vonatkozó szűrő, illetve összesítő műveleteket. Az eredményeket mindhárom forrás és mindhárom borfajta esetében külön-külön is egybevetethetjük.

*A Krakkó városi vámnaplók (Regestra theloniei civitatis Cracoviensis)*³³

Északi külkereskedelmünk elsődleges forráscsoportja, a Krakkó városi vámnaplók egy több tízezer folio terjedelmű kézirat, amely 1589 és 1792 között, tehát mintegy 200 évet felölelő időszakból maradt fenn és mely napi lebontásban tudósít a városkapun áthaladó áruforgalomról.³⁴ A vámbejegyzésekből a borszállításra utaló bejegyzéseket az egyéb (posztóra, bányatermékre, tejtermékre, halakra, gyarmati árura vonatkozó) szállításoktól kellett először elkülöníteni. A vámnaplókból nem lehet mindig következtetni a bor pontos mennyiségére, hiszen vámmentes szállítmány esetén többnyire csak a szállítóedények vagy a szekereket vontató lovak számát írta fel a vámos. A hiányzó mennyiségi adatot viszont pótolni lehet az adó- és bepincézési könyvekből. Ha a tételt ezekben sem iktatták, akkor a bor mennyiségére csak a vontatólovak száma alapján következtettünk.

Bár a vámnaplókból nem mindig fejthető meg egy-egy borszállítmány pontos mennyisége, még mindig ez a forrás adja a legteljesebb képet a megvalósult borforgalomról, mivel ebbe nemcsak a vámköteles, hanem nagyon gyakran a vámmentes szállítmányokat is feljegyezték. Ennek az az oka, hogy a lovak után esedékes hídvámot együtt szedték a kereskedelmi vámmal, a hídvám alól pedig senki sem élvezett mentességet, még a király szolgálai sem. A vámos pedig – ha már egyszer a hídvám miatt megállította a szállítót – felírta azt is, hogy mit visz. A vámnapló szerint a magyarországi borok forgalma a 2. diagram szerint alakult azokban az években, amelyekből teljes adatsorokkal rendelkezünk.

2. diagram

A magyarországi borok forgalma Krakkóban a Krakkó városi vámnaplók szerint

33 AMKr. rkps. 2115–2122. [1589 és 1600 között].

34 Az iratcsoportot ismertette MAŁECKI, Jan: Krakowskie księgi celne i problem ich wydania. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 1961. 251–273.

Ami a „magyar”, tehát felső-Tisza-vidéki borokat illeti, korábban arról számoltunk be, hogy ezekből 1597-ben 1265,5 hordó érkezett Krakkóba,³⁵ a „magyar hordót” pedig a Bogdán-féle 134,29 literes tokaj-hegyaljai hordóval vettük azonosnak,³⁶ és így kb. 1700 hektoliteres behozatalt állapítottunk meg. Az 1597. évi vámnapló adatait a vonatkozó év bepincézési, valamint boradó naplójával összehasonlítva azonban kiderült, hogy tényleges kivitelünk 22,5 hordóval nagyobb volt. Ezek a hiányzó tételek már az 1597. évi vámnaplóban is szerepeltek mint ismeretlen eredetű borok. Ezeket a különféle regiszterek összehasonlító elemzésével immáron be lehetett azonosítani. A 22,5 hordóval megnövelt, 1288 hordós kivitelünk tehát – 134,29 helyett 352,5 literes „magyar hordóval” számolva – a 2. diagramon látható 4540,2 hektoliteres kivitelnek felel meg.

Bormérői és bepincézési naplók (Wydawanie win z piwnic. Nigra Signa)³⁷

A Krakkó városi levéltár kéziratárának borkereskedelemmel kapcsolatos anyagának áttanulmányozásakor találtunk rá a „Wydawanie win z piwnic. Nigra Signa” című, mintegy 300 folio terjedelmű kéziraatra, melyet sem a lengyel archivisztika, sem a történettudomány nem tárt még fel. A kézirat címe („A borok kiadása a pincékből. Fekete zsetonok”) megtévesztő, hiszen a jegyzék – a címmel ellentétben szinte kizárólag arról tudósít, hogy milyen és mennyi bor, kinek a pincéjébe („In cellam ...”) lett *lebocsátva*.³⁸ Csupán az igen ritka, „Nigra Signa” kezdetű bejegyzésekben találkozzunk olyan esettel, amikor a bort először ténylegesen ki kellett hozni valakinek a pincéjéből, és ezután valaki más pincéjébe letenni. Ha a bor gazdát cserélt, a bort szállítani, pincébe bocsátani (*demissio/schrotten/szrotowanie*), vagy a pincéből felhozni (*wydawanie*) csak a városi italszállító hivatalnak (*Schrottwagen*) volt szabad.³⁹ Ebből nagy valószínűséggel következik, hogy az irat a városi italszállító mester (*szrotmistrz*) naplója. A kézirat alapján egyébként teljes képet alkothatunk arról, hogy mennyi, illetve milyen bor(oka)t bocsátottak pincébe Krakkóban 1588 és 1604 között.

A *Schrottwagen* hivatalt Stanisław Kutrzeba ismerteti a város középkori pénzügyeiről szóló korszakalkotó munkájában.⁴⁰ Figyelemre méltó, hogy a város levéltárát kiválóan ismerő Kutrzeba sem említi, hogy akár csak egyetlen évből is fennmaradt volna a hivatal működését dokumentáló „Schrott” jegyzék. Ez az irat – a meg-

35 VINKLER 2009. 64.

36 BOGDÁN 1991. 186.

37 AMKr. rkps. 2344.

38 A cím nem teljes, mert csak arra az esetre utal, amikor a pincéből kiadták az egyszer már lebocsátott bort, azzal a céllal, hogy egy másik pincébe vigyék. Ennek a szolgáltatásnak volt a díja a „Nigra Signa” is. A címből lemaradt az első rész, ami *Szrotowanie do piwnic* vagy *Wpuszczanie do piwnic* lehetett.

39 1591-ben Johannes Gorysowski krakkói polgár „contra consuetudinem et jura civitatis” borának pincébe tételekor nem vette igénybe a *Schrottwagen*-t, ezért a tanács büntetésül („ne deinceps et in posterum ullo praetextu et colore audeat”) 14 lengyel márka (kb. 18 magyar kamarai forint!) megfizetésére kötelezte. AMKr. rkps. 452. (Acta Consularia 1591.) Fol. 596.

40 KUTRZEBA, Stanisław: *Finanse i handel średowiecznego Krakowa*. Kraków 2009. 46–56.

tévesztő cím mellett – azért kerülhette el a figyelmét, mert sem a címében, sem a törzsszövegben nem fordul elő a „Schrott” vagy „szrot” kifejezés, továbbá a szolgáltatás díjára (*Schrottilohn/szrotlon*) sincs benne utalás. A dokumentumban arra vonatkozóan sincs támpont, hogy ki írhatta; a jegyzék elvileg ugyanúgy lehetne a városi bormérő (*viserator vini*) naplója is, hiszen a pincébe tett hordók pontos mérési eredménye is szerepel benne.

Egy 1593-ból származó tanácsülési bejegyzésből kiderül viszont, hogy borok mérése is a *szrotmagister* feladata volt Krakkóban. A polgármester egyik testőre a tanács előtt arról tesz vallomást, hogy egy pestisben elhunyt bormérő hagyatékának felmérésekor a pincében maradt bort ő mérte meg, *mivel ő helyettesítette a szrotmagistert*.⁴¹ A nem szabványhordók esetében ez már csak azért is fontos volt, mert a bepincézési illetéket csak a mérési eredmény ismeretében lehetett kiróni; soproni bor esetében minden ötödik soproni akó, szentgyörgyi bor esetében pedig minden tizedik morva akó után 8 garast.⁴²

A *szrot*-intézmény szabályrendszerének és a *szrotmagister* munkakörének ismeretében bizonyosra vehető immár, hogy a „Wydawanie win z piwnic. Nigra Signa” kézirat a *szrotmagister* jegyzéke, vagyis a városi bepincézési napló.⁴³ A naplót egyébként csak rossz minőségű mikrofilmről volt alkalmunk tanulmányozni, ami alapján még az sem dönthető el, hogy tisztázati vagy piszkozati példányról van egyáltalán szó.

A bepincézési jegyzéket a vámnaplóhoz hasonlóan a kronologikus elv szerint vezették. A bepincézés dátuma az oldal bal margóján szerepel, többnyire napi rendszerességgel. A törzsszöveg az „In cellam...” vagy „Nigra Signa” megjegyzéssel kezdődik, amely arra utal, hogy a bort a borlerakatból csak házhoz kell-e szállítani és pincébe bocsátani, vagy pedig előbb valaki pincéjéből fel is kell hozni. Az előbbi esetben („In cellam...”) a pince tulajdonosának a neve következik, majd a bor fajtája, a hordók száma, végül a bor pontos mennyisége. „Nigra Signa” típusú szállításra akkor került sor, ha egy olyan bort kellett pincébe tenni, amelyet korábban már bepincéztek, mivel azonban eredeti tulajdonosa eladta valakinek, azt egy másik pincébe kellett szállítani. Ilyen esetben csak azt tudhatjuk meg, hogy kitől hány hordó bort vittek és kihez; az, hogy milyen és mennyi borról van szó, csak ritkán derül ki. A „Nigra Signa” bejegyzés 1594-ig egy „Stanislaus accepit”, 1594 után pedig egy „Christophorus accepit” megjegyzéssel zárul. Ez a tanácsstermi ajtónálló (*odzwierny/stubae consularis ianitor*) nevére utal, akit a városi számadáskönyvek szerint a bepincézési illeték (*srotlon* vagy *srotgeld*) és a bormérési pénz (*fisirgeld*) beszedésével is megbíztak. A tanácsstermi ajtónálló tisztséget 1593 végéig Stanislaus Orzesek, utána pedig Christopherus Gaudisz töltötte be.⁴⁴

41 „Będącz na miesczu Szrotmistrzowym [...]” AMKr. rkps. 453. (Acta Consularia 1593.) Fol. 335.

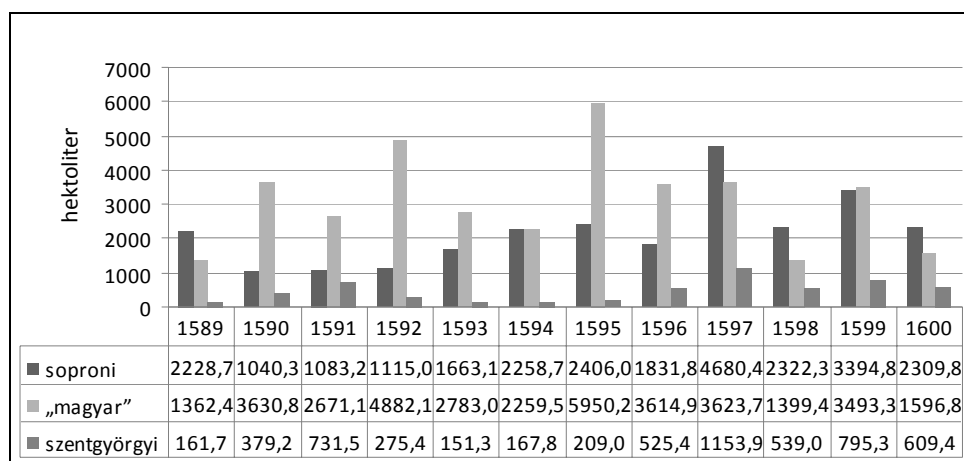
42 AMKr. rkps. 2343 és 2358.

43 A *szrotmagisteri* hivatalt az általunk vizsgált időszakban Johannes, majd Erasmus Bank töltötte be Krakkóban. Ezt a városi számadáskönyvek kiadási oldalának a „Srotwagen et familia srotmagistri” rovatából tudhatjuk. AMKr. rkps. 1655–1677.

44 Lásd a városi számadáskönyvek bevételi részeinek „Srotlon a demissione vinorum”, illetve Nigra Signa” rovatok szöveges része. 1593-ig: „Proventum hunc exigebat Stanislaus Orzesek Stubae Consularis Janitor...” utána „Ex hoc proventum quem Christophorus Gaudis Stubae Consularis Portulanus exigit perceptum...”

A 17. század első feléig a legtöbb lengyel városban városi privilégium volt a *Schrottswagen* vagy italszállító kocsi,⁴⁵ amelyet borvásárláskor minden polgár köteles volt igénybe venni, természetesen a városnak fizetendő illeték ellenében.⁴⁶ (Magyarországon ehhez hasonló intézmény volt a miskolci „városi borkorcsolya”.⁴⁷) Stanislaw Kutrzeba szerint a városi borszállítás monopóliuma nem jelentett mást, mint az italkereskedelem burkolt forgalmi adóját. A *Schrottwegent* ugyanis – éppen úgy, mint nálunk a „városi korcsolyát” – csak akkor kellett igénybe venni, ha az ital gazdát cserélt.⁴⁸ Erre az adóztatási formára azért volt szükség, mert a borkereskedelmet a jog szerint csak az uralkodó vagy az ország javára volt szabad megadóztatni. Krakkó csak 1493-ban kapott jogot arra, hogy saját borkereskedelmét maga is megadóztathassa.

A 3. diagram a bepincézési könyv három magyarországi borfajtára vonatkozó mennyiségi adatait összegzi a bepincézési napló alapján.

3. diagram

A magyarországi borok forgalma
a krakkói bepincézési naplók szerint 1589 és 1600 között

45 KUTRZEBA 2009. 46–56.

46 1591-ben Johannes Gorysowski krakkói polgár „contra consuetudinem et jura civitatis” borának pincébe tételekor nem vette igénybe a *szrotwagent*, ezért a tanács „ne deinceps et in posterum ullo praetextu et colore audeat” 14 lengyel márka (kb. 18 magyar kamarai forint!) megfizetésére kötelezte. AMKr. rkps. 452. (Acta Consularia 1591.) Fol. 596.

47 A korcsolyások céhét Magyarországon az 1573. évi miskolci statútum említi. Boreladáskor a bort csak ők hozhatják fel a pincéből, rakhatják szekérre és szállíthatják ki a városból (FEYÉR Piroska: *A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig*. Budapest 1981. 86.). A helyzet Krakkóban annyiban más, hogy itt a legtöbb esetben letenni kell a pincébe a bort, nem pedig felhozni.

48 KUTRZEBA 2009. 48., vö. PIEKOSIŃSKI, Franciszek (kiad.): *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa (1257–1506)*. Tom. II. Kraków 1882. 727.

A városi boradó napló (Ducellaria civitatis/Czopowe miejskie)

A harmadik forráscsoportot a városi boradó- (*ducellaria civitatis* vagy *czopowe miejskie*) jegyzékek képezik, melyek a városi számadáskönyvekben maradtak fenn.⁴⁹ A boradó a város egyik legfontosabb bevételi forrása volt, ezért ennek az adónak a részletes jegyzőkönyvét minden évben csatolták a városi számadáskönyvhöz. Az általunk vizsgált városi boradójegyzékek is tulajdonképpen ilyen „speciale regestrum”-ok.

Ezt a bevételt általában a város első vagy második írnoka kezelte. A vizsgált időszak mintegy 10 évéből maradt fenn boradó-kimutatás, ahol a borok mennyiségén kívül a kirótt adó összege is szerepel. A városi boradó naplókat a bepincézési naplóval ellentétben gondosan vezették, 1590-ben és 1592-ben viszont csak a pizskozati példányok maradtak fenn. Pizskozati példány sem maradt fenn 1589-ből és 1591-ből.

A *Schrottwagen* intézményéhez hasonlóan a városi boradó történetét is Stanisław Kutrzeba ismertette.⁵⁰ A boradó szedésének jogát 1493-ban János Albert lengyel király adományozta a városnak az országos boradó mintájára, azzal a különbséggel, hogy ezt a város rendesen szedhette, míg az állam az országosat csak a rendkívüli adók megajánlása esetén. A borok után fizetendő adók mértékét a boradó naplókból ismerhetjük meg. A 16. század végén 1 lengyel forintot kellett fizetni minden egyes „magyar hordó” „magyar”, a soproni borok esetében minden ötödik soproni akó, a szentgyörgyiniél pedig minden tizedik morva akó után.⁵¹

A városi boradó naplók is a kronologikus szerkesztési elvet követik. Általában heti pontossággal dokumentálják a befizetéseket. Minden bejegyzés az adózó nevével kezdődik, ezt követi az adózott bor fajtája és pontos mennyisége, majd a kirótt és befizetett adó összege. A városi boradót a városházán kellett befizetni. A bor tulajdonosa a jelek szerint a pincébe bocsátás után is megfizethette a boradót, a tartozások kiegyenlítését pedig a jegyzék végén, az adósok neve alatt vezették, ahol iktatták az adósság keletkezésének a dátumát is. Ha tehát a jegyzék alapján egy adott időszak adóköteles borforgalmára vagyunk kíváncsiak, akkor figyelembe kell venni a jegyzékek végén szereplő utólagos kifizetéseket is.

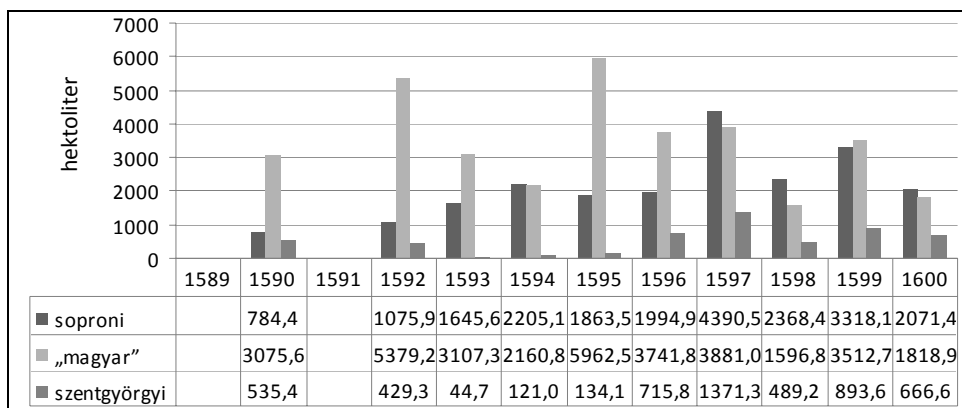
Ha a lengyel országgyűlés megszavazta a rendkívüli adókat, akkor a borkimérők a rendkívüli országos boradón felül (*ducellaria regni* vagy *czopowe koronne*) rendkívüli városi boradót is kötelesek voltak fizetni. Az országos boradót ellenző városokat az uralkodó tudniillik úgy tette érdekeltté, hogy az országos boradó szedésekor a városoknak is megengedte a rendkívüli boradó szedését. Ez minden harmadik állami adógaras után 1 adógarast jelentett a város javára. Ez a járulékos adó a *ternarii grossorum* nevet viselte, melyet a 16. század végén már a városi boradóval összevonva szedtek. A *ternarii grossorum* adó szedésére csupán a boradójegyzékekben a kirótt vámtétel alapján következtethetünk. Ha az adó mértéke egyharmaddal maga-

49 AMKr. rkps. 1655–1678.

50 AMKr. rkps. 1671. Fol. 144.

51 Egy „magyar hordó” a 16. század végén kb. 350 liter, egy soproni akó ennek egyötöde (kb. 71 liter), a morva akó pedig 55 liter.

sabb volt, akkor az adott időszakban *ternarii grossorumot* is szedtek. A „magyar” borok városi vámja ebben az esetben 1 forint helyett 1 forint 10 garas volt.

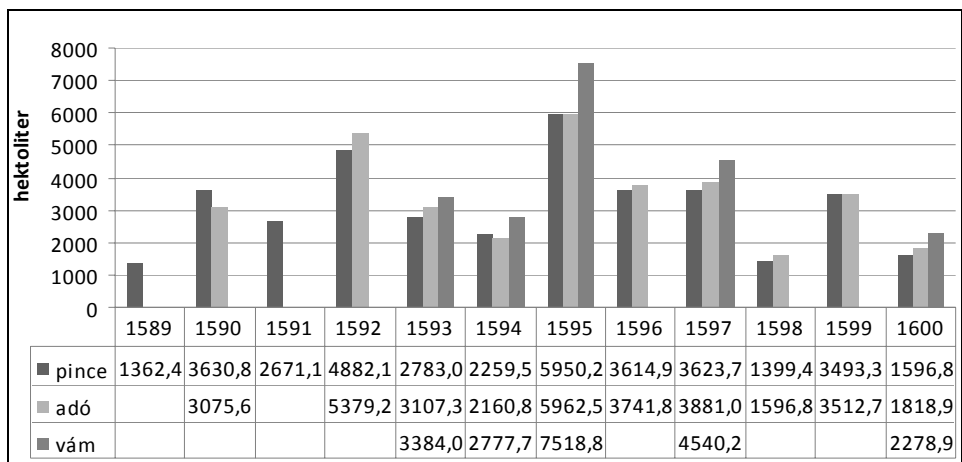

4. diagram

A magyarországi borok forgalma a krakkói boradó naplók szerint 1589 és 1600 között

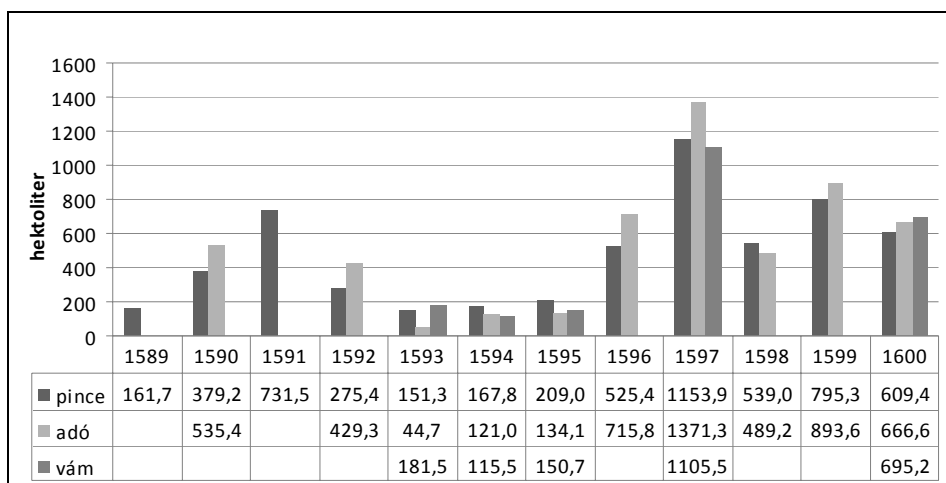
A három forrás alapján készített adatsorok összehasonlítása

Ahhoz, hogy a különböző források ugyanarra a borra vonatkozó adatait össze tudjuk hasonlítani, át kellett csoportosítani a 2., a 3., illetve a 4. diagram adatsorait úgy, hogy az egyes diagramokon az egyes borfajtákra vonatkozó adatok szerepeljenek. Ezt szemléltetik az 5–7. számú diagramok.

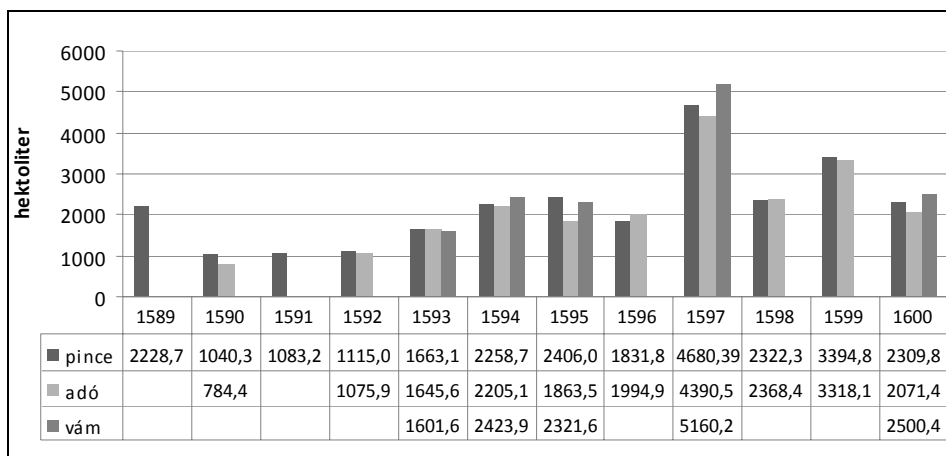
5. diagram

A „magyar” borok forgalma a források szerint

6. diagram

A pozsonyszentgyörgyi borok forgalma a források szerint

7. diagram

A soproni borok forgalma a források szerint

Amint az az 5–7. számú diagramokból is jól kivehető, a vámnaplók, a bepincézési napló és a városi boradó naplók ugyanannak a borfajtának a forgalmáról többé-kevésbé hasonló képet mutatnak. Azt is láthatjuk viszont, hogy némely esetben – például a „magyar” borok esetében 1595-ben – ez a különbség meghaladja az 1500 hektolitert. Ilyen nagyságrendű eltérés esetén melyik forrásnak higgyünk immár? Egy, a tényleges borforgalmat leginkább megközelítő negyedik, kritikailag rekonstruált adatsorra van szükségünk.

A TÉNYLEGES BORFORGALOM REKONSTRUÁLÁSA

Módszer

A tényleges forgalom rekonstruálásához nem elegendő, ha az ugyanarra a borra vonatkozó eredményeket átlagoljuk. Az eltérések okát részletesen fel kell tární, ehhez pedig a források minden egyes tételét meg kell vizsgálni mindegyik forrásban. Az is előfordulhat tudniillik, hogy a borforgalom sokkal nagyobb volt, mint arra akár a legnagyobb forgalmat mutató forrás alapján is következtethetnénk. Hogyan lehetséges ez?

Tegyük fel, hogy egy adott időszakon belül tíz borszállítmány érkezett Krakkóba, és erről három jegyzőkönyvet vettek fel, három szempontból. Minden jegyzőkönyvben csak a releváns szállítmányokat iktatták: a vámjegyzékben a vámköteles, az adójegyzékekben az adóköteles, a bepincézésiben pedig a helyben pincébe tett szállítmányokat. A példában szereplő tíz szállítmány között van két vámmentes, négy adómentes, illetve egy olyan borszállítmány, amelyet nem Krakkóban bocsátottak pincébe. Ha csak az egyik vagy a másik adatsorból indulnánk ki, biztosan nem derülne fény mind a tíz szállításra, hiszen a valós forgalmat legjobban megközelítő bepincézési adatsor alapján is csak kilenc szállítmányt mutathatnánk ki. A teljes eredményre – vagyis mind a tíz szállításra – csak úgy derül fény, ha mindhárom jegyzékben azonosítjuk a tételeket.

2. TÁBLÁZAT

Példa a valós forgalmi adatsor rekonstruálására

	vám- bejegyzés	adó- bejegyzés	bepincézés- bejegyzés	rekonstruált (vám, adó, bepincézési)
1. szállítmány	van	van	van	1
2. szállítmány	van	hiány	hiány	1
3. szállítmány	van	van	van	1
4. szállítmány	van	hiány	van	1
5. szállítmány	hiány	van	van	1
6. szállítmány	van	van	van	1
7. szállítmány	van	hiány	van	1
8. szállítmány	van	hiány	van	1
9. szállítmány	hiány	van	van	1
10. szállítmány	van	van	van	1
Összesen	8	6	9	10

*1597. évi borkivitelünk rekonstruálása
a három forrás együttes figyelembevételével*

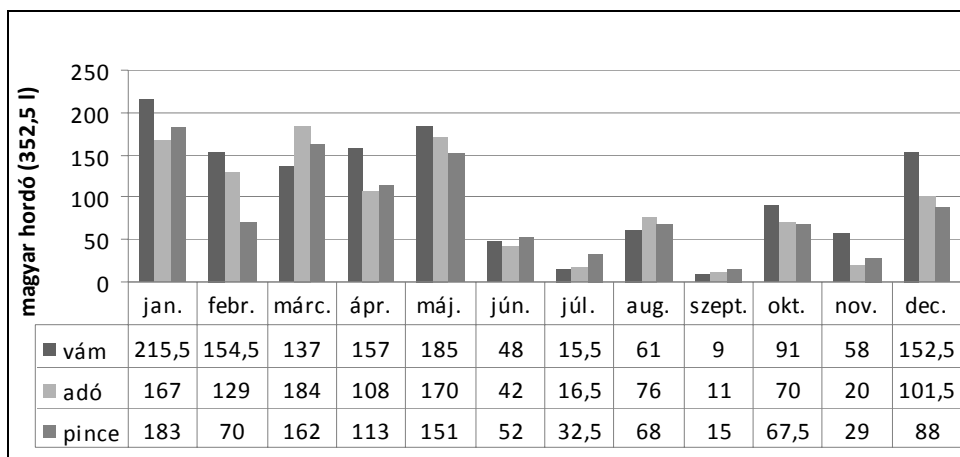
Három adatsorból kinyerhető éves mennyiségi mutatót csak öt év alapján lehet készíteni, hiszen – amint azt az 1. diagram is szemlélteti – a krakkói vám-, adó-, és bepincézési könyvek csak 1593, 1594, 1595, 1597-ből és 1600-ból maradtak fenn egy-szerre, a többi nyolc évből a vámnaplók töredékesek vagy teljesen hiányoznak.

A borszállítmányok részletes összehasonlítása a három napló alapján rendkívül aprólékos és időigényes művelet, ezért eltekintettünk attól, hogy mind az öt teljesen lefedett évkör adatsorát kritikailag egybevevessük. Megelégedtünk egy mintavétellel, mégpedig az 1597. évi – egyébként a legterjedelmesebb – adatsorok összehasonlításával és az eltérések mértékének meghatározásával.

A többi év forgalmának kiszámításához a szinte hiánytalanul fennmaradt bepincézési naplót vettük alapul, az ebben található forgalmat pedig annyival növeltük meg – minden borfajta esetén külön-külön –, amennyivel a rekonstruált forgalmi mutató 1597-ben is felülmúlta a bepincézési napló adatsorát. A három adatsor kritikai egybevetésére azért az 1597. év a legalkalmasabb, mert ebben az évben rekordmennyiségű bort hoztak Magyarországról Krakkóba: az 1597. évi vámnaplóban 278, a bepincézési könyvben 380, a boradó naplóban pedig 402 bejegyzés köthető valamilyen Magyarországról származó borhoz.

*A 1597. évi adatsorok összehasonlítása
és a valós forgalmi volumen rekonstruálása a „magyar”,
vagyis felső-Tisza-vidéki borok esetében*

„Magyar” bort Krakkóba az 1597. évi vámnapló szerint 135 alkalommal hoztak be 1288 hordóval, és 51 alkalommal vittek tovább 212 hordóval. Az adónaplókban ugyanerre a borfajtára vonatkozóan 176 bejegyzésben 1095 hordó, a bepincézési könyvekben 165 bejegyzésben 1031 hordó szerepel. Az eltérés havi szinten is kimutatható (lásd 8. diagram).

8. diagram

*A „magyar” borok krakkói behozatalának mennyiségi mutatói 1597-ben
a krakkói vám-, adó- és bepincézési könyvek alapján*

Ahhoz, hogy az eltérések okára pontos magyarázatot találjunk, a mennyiségi mutatókat nemcsak az egyes hónapok, hanem az egyes szállítások szintjén is meg kell vizsgálni. Az 1597. évi vám-, adó- és bepincézési könyveknek minden „magyar” borra vonatkozó bejegyzéséből 111 blokkot lehetett összeállítani. Egy blokkot a vám-, adó- és bepincézési könyvek ugyanarra a tételre vonatkozó feljegyzései alkotnak, melyeket a dátum, a borok mennyisége és/vagy a szállításhoz köthető személynevek alapján állítottunk össze. 111-ből 76 blokk esetében sikerült az adott tétel nyomát mindhárom iratban megtalálni, 35 esetben viszont nem. Az adónaplókból nyilván az adómentes szállítmányok, a bepincézési naplókban pedig a nem Krakóban pincébe bocsátott tételek hiányoznak. Számunkra ezek a hiányos blokkok érdekesek, hiszen az év végi összesítésnél jórészt ezek okozzák a mennyiségi eltérést. Az alábbiakban a teljes és a hiányos blokkok típusait mutatjuk be.

Teljes blokkok (mindhárom forrásban dokumentált tételek)

3. TÁBLÁZAT

A tétel beazonosítása a három jegyzékben a személynév, a borok fajtája és mennyisége alapján egyaránt lehetséges

Napló		Dátum *	Keresztnév	Vezetéknév	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio					neve	mennyisége
vám	504	okt. 16.	Ludovicus	Biffy	magyar	pólkufka	4
adó	109	okt. 11.	Ludovicus	Biffi	magyar	vas Hungaricum	4
bepincézési	158	okt. 15.	Ludovicus	Biffi	magyar	vas Hungaricum	4

* A dátum ebben az esetben pontatlan, mert az adó és bepincézési könyvekben korábbi a dátumozás, mint a vámon. Mivel a bor október 16-án érkezett a városba, adózni utána, illetve pincébe bocsátani sem lehetett 16. előtt.

4. TÁBLÁZAT

A beazonosítás csak a dátum, a bor fajtája és mennyisége alapján lehetséges, a név alapján nem. A vámnaplóban a bort a városba szállító kereskedő, az adó- és bepincézési könyvekben pedig a bort tőle megvásárló krakkói polgár neve szerepel

Napló		Dátum	Keresztnév	Vezetéknév	Honnan / Hova?	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio						neve	mennyisége
vám	221.	ápr. 11.	Casparus	Roth	Késmárk	magyar	beczka	3
adó	103.	ápr. 12.	Adam	Benwicz	pincébe	magyar	vas Hung.	3
bepincézési	150.	ápr. 15.	Adam	Benwicz	pincébe	magyar	vas Hung.	3

5. TÁBLÁZAT

*A beazonosítás csak a dátum, a bor fajtája
és mennyisége együttes figyelembevételével lehetséges,
a kereskedő ugyanis több krakkói személynek adja el a borát*

Napló		Dátum	Keresztnév	Vezetéknév	Honnan?	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio						neve	meny- nyisége
vám	221.	ápr. 11.	Nicolaus	Szabo	Kassa	magyar	pólkufka	34
adó	106.	máj. 31.	Johannes	Lopatowicz	pincébe	magyar	vas Hung.	3
bepincézési	153.	jún. 6.	Johannes	Lopatowicz	pincébe	magyar	vas Hung.	3
adó	103.	ápr. 19.	Johannes	Kalay	pincébe	magyar	vas Hung.	9
adó	103.	ápr. 19.	Johannes	Kalay	pincébe	magyar	vas Hung.	4
bepincézési	150.	ápr. 19.	Johannes	Kalai	pincébe	magyar	vas Hung.	13
adó	104.	ápr. 26.	Jacobus	Niderland	pincébe	magyar	vas Hung.	5
bepincézési	150.	ápr. 19.	Jacobus	Niderlant	pincébe	magyar	vas Hung.	5
adó	103.	ápr. 19.	Antonius	Blancz	pincébe	magyar	vas Hung.	3
bepincézési	151.	ápr. 24.	Antonius	Blank	pincébe	magyar	vas Hung.	3
adó	112.	ápr. 26.	Julius	Baldi	pincébe	magyar	vas Hung.	9
bepincézési	151.	ápr. 25.	Julius	Baldi	***	magyar	vas Hung.	9

6. TÁBLÁZAT

*A bor egészen más dátum alatt szerepel a vám-,
illetve az adó- és bepincézési könyvekben, de a személynév és a bor adatai
alapján könnyű a beazonosítás*

Napló		Dátum	Keresztnév	Vezetéknév	Honnan / Hová?	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio						neve	meny- nyisége
vám	84	febr. 2.	Benedictus	Kecskeméti	Debrecen (!)	magyar	beczka	12
adó	110	dec. 13.	Benedictus	Kecskeméti	pincébe	magyar	vas Hung.	12
bepincézési	160	dec. 17.	Benedictus	Kecskeméti	pincébe	magyar	vas Hung.	12

Hiányos blokkok

Az éves kimutatásban a mennyiségbeli eltérésekért – amint arra már a fentiekben utaltunk – elsősorban azok a tételek a felelősek, amelyeket valamilyen oknál fogva nem jegyeztek le mindhárom forrásban. Lássuk immár, milyen fajtái lehetnek a hiányos blokkoknak:

Év eleji hiány

7. TÁBLÁZAT

Az év első hetében olyan tételek is szerepelnek a bepincézési könyvben, melyek párjai az előző 1596. évi vámkönyvben találhatóak

Napló		Dátum	Keresztnév	Vezetéknév	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio					neve	mennyisége
vám	hiány	1596. ? . ?	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány
adó	97.	1597. 01. 02	Johannes	Kalay	magyar	vas Hung.	48
bepincézési	143.	1597. 01. 03	Johannes	Kalai	magyar	vas Hung.	48

Az éves borforgalom volumenének kiszámításakor ezeket az adó- és bepincézési rekordokat nem szabad az 1597. évi januári forgalomhoz számolni, mert a bort már 1596-ban Krakkóba hozták.

Év végi hiány

8. TÁBLÁZAT

Az 1597. év vámanyag néhány év végi bejegyzése az adó- és bepincézési könyvek 1598. év eleji bejegyzéseihez kapcsolódik

Napló		Dátum	Keresztnév	Vezetéknév	Honnan / Hová?	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio						neve	mennyisége
vám	626	1597. dec. 23.	Nicolaus	Szabó	Kassa	magyar	beczka	15
adó	87.	1598. jan. 12.	Vilhelmus	Forbesz	pincébe	magyar	vas Hung.	16
wyd	162	1598. jan. 13.	Vilhelmus	Forbes	pincébe	magyar	vas Hung.	16

Mivel itt a városba érkezés időpontja a lényeges, ezeket a borokat az 1597. évi forgalomhoz kell számítani.

A bor továbbszállítása Krakkóból

Hiányos blokkokat kapunk akkor is, ha a behozott bort nem krakkóiak vették meg, hiszen így nem Krakkóban adóztak utána, illetve nem Krakkóban pincézték be. Ilyenkor a vámnaplóban lejegyzett tétel nem szerepel az adó- és bepincézési könyvben, jó esetben viszont másodjára is feljegyezték a vámnaplóba a kiviteli oldalon. Május hónapban például 185 hordó „magyar” bor érkezett, melyből 27 hordóról nincs adat sem az adó-, sem pedig a bepincézési könyvben. A vámkönyv kiviteli adatai szerint viszont májusban 28 hordó „magyar” bort szállítottak tovább Krakkóból (lásd 9. táblázat).

9. TÁBLÁZAT

A bort tovább szállítják Krakkóból I.

Napló		Dátum	Kereszt-név	Vezetéknév	Hova?	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio						neve	mennyi-sége
<i>vám (kifelé)</i>	278.	máj. 13.	Petrus	Gviazdy	Kalisz	magyar	beczka	13
<i>vám (kifelé)</i>	280.	máj. 14.	?	Wisemberg	Gdańsk	magyar	beczka	2
<i>vám (kifelé)</i>	280.	máj. 14.	?	Slertuch	Gdańsk	magyar	fasa	1
<i>vám (kifelé)</i>	286.	máj. 17.	?	Boyanowski	Wolbórz	magyar	pólkufka	2
<i>vám (kifelé)</i>	314.	jún. 2.	Lodovicus	Hermes	Gdańsk	magyar	pólkufka	10

Hasonló a helyzet a 10. táblázatban feltüntetett két, augusztus 19-i szállítás esetén. A vámanyag szerint ezen a napon két ólublói kereskedő, Johannes Czarny és Andreas Piethko, „magyar” bort hoztak Krakkóba; az egyik három, a másik két hordóval. Az esetnek az adó- és a bepincézési regiszterben nem maradt nyoma. A vám-adatok tanúsága szerint azonban augusztus 20-án a rawai sztarosza kettő, 21-én pedig Simon Kalduczka olkuszi polgár három hordó ismeretlen fajtájú bort szállít ki Krakkóból. Feltehetően azokról a „magyar” borokról volt szó, amelyeket az ólub-lóiak hoztak.⁵²

10. TÁBLÁZAT

A bort tovább szállítják Krakkóból II.

Napló		Dátum	Kereszt-név	Vezetéknév	Honnan / Hova?	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio						neve	meny-nyisége
vám (be)	423	aug. 19.	Johannes	Czarny	Ólubló	magyar	beczka	3
vám (be)	424	aug. 19.	Andreas	Pethko	Ólubló	magyar	beczka	2
adó	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány
bepincézési	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány
<i>vám (ki)</i>	425	aug. 20.	<i>A rawai sztarosza</i>		?	<i>ismeretlen</i>	<i>beczka</i>	2
<i>vám (ki)</i>	426	aug. 20.	<i>Simon</i>	<i>Kalduczka</i>	<i>Olkuszba</i>	<i>ismeretlen</i>	<i>beczka</i>	3

A Krakkóból történő kiszállítások is magyarázatul szolgálhatnak tehát arra, hogy miért kisebb a forgalom az adó- és a bepincézési, mint a vámregiszterek alapján.

Hiány az adó- és bepincézési könyvekben

Ha egy szállítmány csak a vámnaplóban szerepel, akkor azt magyarázhatja az is, hogy a bor adómentes személy (nemes, pap) nevén érkezett. A vámnapló tanúsága szerint a krakkói királyi birtokok irányítója a „wielkorząd krakowski” január 20-án hét hordó „magyar” bort hozatott Krakkóba a jaśliskai borlerakatból. A borok – királyi emberről lévén szó – adómentesek voltak, és a pincébe bocsátások listáján sem szerepelnek. A privilegizált személyek szállításait tehát figyelembe kell venni az éves összesítéskor akkor is, ha erről csak a vámnapló tudósít.

52 AMKr. rkps. 2120. Fol. 423–426.

11. TÁBLÁZAT

Privilegizált személy a vámnaplóban

Napló		Dátum	Ki?	Honnan / Hova?	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio					neve	mennyi- sége
vám	44	jan. 20.	„Wielky rzacz. Krak.”	Jaśliska	magyar	beczka	7
adó	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány
bepincézési	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány

Hiány a vámnaplóban

Június, július, augusztus és szeptember hónapban a vámnaplóban sok adat hiányzik az adó- és bepincézési regiszterhez képest. Ezek okára mind ez idáig nem sikerült magyarázatot találni. Ebből az következik viszont, hogy a vámnaplók sem teljesek, vagyis a vámot megkerülve is érkezhettek bor a városba.

12. TÁBLÁZAT

Hiány a vámnaplóban a másik két forráshoz képest

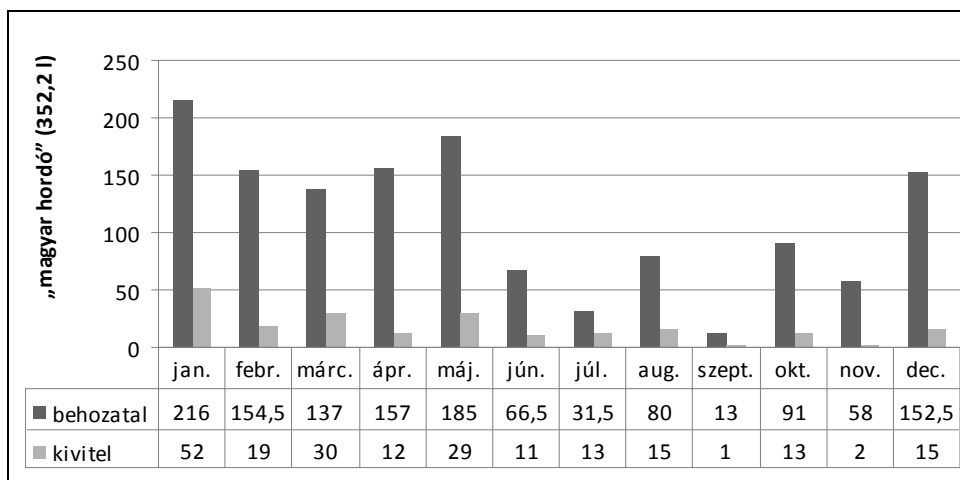
Napló		Dátum	Keresztnév	Vezetéknév	Honnan / Hova?	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio						neve	mennyi- sége
vám (behozatal)	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	hiány	kb. 18
vám (kivitel)	352	jún. 26.	Stanislaus	Golian	Miechów	magyar	beczka	1
adó	107	jún. 27.	Johannes	Swiecziczki	pincébe	magyar	vas Hung.	1
bepincézési	155	jún. 25.	0	Swiecziczka	pincébe	magyar	vas Hung.	1
adó	107	jún. 27.	Claudius	Antert	pincébe	magyar	vas Hung.	7
bepincézési	155	jún. 28.	Claudius	Antert	pincébe	magyar	vas Hung.	7
adó	107	jún. 27.	Catharina	Bemowa	pincébe	magyar	vas Hung.	5
bepincézési	155	júl. 1.	Catharina	Bemowa	pincébe	magyar	vas Hung.	5
adó	107	jún. 27.	Albertus	Zywiecki	pincébe	magyar	vas Hung.	4
bepincézési	155	júl. 1.	Albertus	Zywiecki	pincébe	magyar	vas Hung.	4

Összegzés

A „magyar” borok 1597. évi krakkói szállításairól 111 blokk készült. Ezek főbb típusait az imént bemutattuk. Az ugyanarra a tételre vonatkozó vám-, adó- és bepincézési adatokat egyaránt tartalmazó blokkok (a hiányosak is) egy-egy mennyiségi értéket képviselnek. Ezek összegzésével kapjuk meg a tényleges forgalomhoz legközelebb álló rekonstruált adatsort. Csupán azon hiányos blokkok értékeit nem szabad az összegzéskor figyelembe venni, amelyek 1596 végén behozott borokat takarnak, csupán az adó- és bepincézési regiszterbe vezették be 1597 januárjában.

A három regiszter minden tételét a fent ismertetett módon egybevetve 1597-ben 1345 „magyar hordó”, vagyis 4741,1 hektoliter „magyar” bort hoztak Krakkóba, amiből 212 hordót, azaz 746,5 hektolitert még az év folyamán tovább is vittek. Ez a

rekonstruált számítás messze meghaladja tehát azt a mennyiséget, amit akár a vám-, akár az adó-, akár a bepincézési könyvek alapján kaptunk volna, hiszen a vámnaplóban csak 1288 hordó (−4,24%), az adónaplóban 1095 hordó (−18,6%), a bepincézési könyvekben pedig csak 1031 (−23,3%) hordó szerepel.

9. diagram

A „magyar” borok krakkói behozatalának és továbbszállításának rekonstruált mennyiségi mutatói 1597-ből

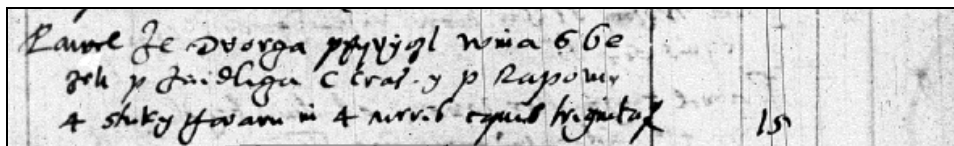
A 1597. évi adatsorok összehasonlítása és a valós forgalmi volumen rekonstruálása soproni, szentgyörgyi, morva és osztrák borok esetében

A soproni, szentgyörgyi, morva és osztrák borok forgalmát célszerű együtt vizsgálni, hiszen sok esetben éppen azért kapunk hiányos blokkokat, mert a vámon elkönyvelt soproni bort az adó- és bepincézési könyvekben szentgyörgyiként iktatták, vagy éppen fordítva. Az is gyakran előfordul, ha a bort Krakkóba szállító külföldi kereskedő a vámon morva vagy osztrák bort vall, ugyanez a tétel viszont a bort megvásárló krakkói kimérő vallomása alapján már szentgyörgyiként szerepel a bepincézési, illetve adókönyvekben.

1597-ben soproni borra vonatkozóan mindenesetre a vámnaplóban 96, az adónaplóban 136, a bepincézési naplóban 143 bejegyzés szerepel; szentgyörgyi borra vonatkozóan a vámnaplóban 25, az adónaplóban 86, a bepincézési naplóban 63; morva borra vonatkozóan a vámnaplóban 25, az adónaplóban 22, a bepincézési naplóban 24. Osztrák borra vonatkozóan a vámnaplóban 5 bejegyzés utal, morvaországi kóser borra 43, az adó- és bepincézési könyvekben viszont egy sem. A három forrásból nyert információkat a soproni borra vonatkozóan 92, a szentgyörgyre 33, a morva borra 24, az osztrák borra 5, a morvaországi kóser borra pedig 43 blokkban lehetett összefoglalni.

Teljes blokkok

Ha a különféle források ugyanarra a tételre eltérő mennyiséget adnak, akkor a pontos mennyiséget körülményesebb rekonstruálni a soproni, szentgyörgyi, morva és osztrák, mint a „magyar” borok esetében. Lássunk erre egy példát:

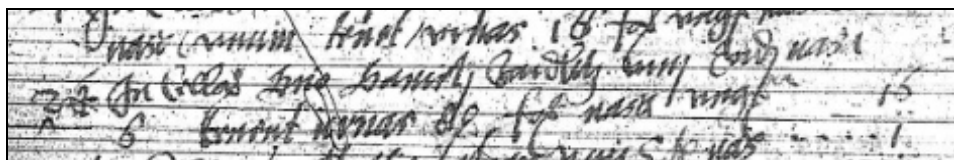
1. kép. A vámnapló 1597. január 23-i bejegyzése 6 hordó soproni borról⁵³

„[Január 23.] Pawel Ze Dvorca przywiozł wina 6 beczek p Zaidlicza C. Crac y p Rapowu
4 stuky thowaru in 4 curris equis triginta” Forint 0 // garas 15 // denár 0
[Paulus Dvorcéből hozott 6 hordó bort Daniel Zaidlicz krakkói
polgárnak és Rap úrnak 4 csomag árut 4 szekéren harminc lóval Forint 0 // garas 15 // denár 0]”

13. TÁBLÁZAT

A vámnapló egy bejegyzésének táblázatos átírata

Napló		Dátum	Kitől?	Ki?	Honnan?	Bor fajtája	Hordó	
Név	Folio						neve	száma
vám	54	1597. 01. 23.	Paulus	Daniel	Zaidlicz	Dvorca	soproni beczka	6

2. kép. Bepincézési bejegyzés ugyanarról a borról január 24-én⁵⁴

„24 [január] In cella° Dno Danielj Zaidlicz vinj End° vasa 6 tenent urnas 80 fac° vasa ung° 15”
[Daniel Zaidlicz úr pincéjébe 6 hordó soproni bort, melyben 82 akó, „magyar hordóban” mérve 15]

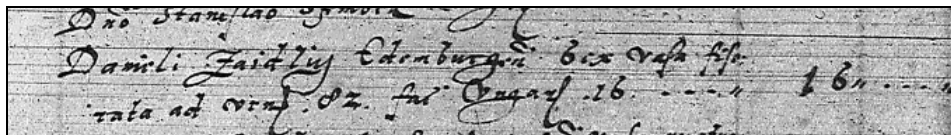
53 AMKr. rkps. 2120. Fol. 54.

54 AMKr. rkps. 1671. Fol. 144.

14. TÁBLÁZAT

*A bepincézési napló ugyanarra a borra vonatkozó
bejegyzésének táblázatos átirata*

Napló		Dátum	Ki?	Bor fajtája	Hordó		Mérték		= vas Hungaricum
Név	Folio				neve	száma	neve	száma	
bepincézési	144	jan. 24.	Daniel Zaidlicz	soproni	vas	6	urna	82	16

3. kép. Az adónapló bejegyzése ugyanarról a borról január 18-án⁵⁵

„Danieli Zaidlicz Edemburgen° sex vasa fise
rata ad urn. 82 fac° Ungar° 16

Fl 16 // gr 0 // den 0°

[Daniel Zaidlicztől hat hordó soproni bor után, amelyet 82 akóra mértek,
„magyar hordóban” mérve 16]

15. TÁBLÁZAT

*Az adónapló ugyanarra a borra vonatkozó
bejegyzésének táblázatos átirata*

Napló		Dátum	Ki?	Bor fajtája	Hordó		Mérték		= vas Hungaricum
Név	Folio				neve	száma	neve	száma	
adó	97	jan. 18.	Daniel Zaidlicz	soproni	vas	6	urna	80	16

Ahhoz, hogy átláthassuk a mennyiségbeli eltéréseket, összefoglaljuk a három forrásból nyert információkat egy blokkban:

16. TÁBLÁZAT

*A vám-, bepincézési- és adónapló ugyanarra a borra vonatkozó
bejegyzéseinek táblázatos összefoglalása egy blokkban*

Napló		Dátum	Ki?	Honnan?	Bor fajtája	Hordó		Mérték		= vas Hung.
Név	Folio					neve	száma	neve	száma	
vám	54	jan. 23.	Daniel Zaidlicz	Dvorce	soproni	beczka	6	0	0	0
adó	97	jan. 18.	Daniel Zaidlicz	hiány	soproni	vas	6	urna	80	16
bepin- cézési	144	jan. 24.	Daniel Zaidlicz	hiány	soproni	vas	6	urna	82	16

Az 1–3. számú képeken és a tartalmukat összefoglaló táblákon jól látszik, hogy mindhárom forrás 6 hordóról tudósít ugyan, de ha a mérési eredményeket jól meg-

⁵⁵ AMKr. rkps. 2344. Fol. 97.

nézzük, azt látjuk, hogy az adónaplóban 2 soproni akóval kevesebb szerepel. Mekkora volt tehát a szállítmány: 80, avagy 82 akó? Jóllehet 2 soproni akó csak 143 literes különbséget jelent, de ha minden szállítmányban ennyi különbség lenne, akkor az az éves összesítéskor jelentős eltéréshez vezetne. Az adónaplóban azért szerepelhet kevesebb bor, mert a bepincézési napló az utántöltésre hozott borokat is feltünteti, amelyek viszont vám- és adómentesek voltak. Ha tehát a bepincézési napló a pontos bormérési eredményt is tartalmazza, akkor mindig ezt kell figyelembe venni.

Hiányos blokkok

Szentgyörgyi helyett tévedésből sopronit írnak a vámon

A vámkimutatásban soproni borként iktatott tételek az adó- és bepincézési könyvben olykor szentgyörgyi borként szerepelnek. Az 1597. évi vámnapló egyik február 6-i bejegyzése szerint például Mathias Zagurda Nowy Targból 9 szekérrel és 36 lóval 17 hordó *soproni* bort hozott.⁵⁶ A bejegyzés rögtön gyanús, hiszen a Zagurdák (Joaquimus, Mathias, Petrus) csak szentgyörgyi borral kereskedtek,⁵⁷ és az 1589 és 1600 között átvizsgált terjedelmes vámanyag alapján Nowy Targ felől szinte csak szentgyörgyi bor érkezett Krakókba.

Hasonló hiba csúszhatott egy november 27-i vámbejegyzésbe is, miszerint Benedictus Haizner 4 hordóban 33 akó *soproni* bort hozott Pozsonyból, amiért Mathias Heffner vállalt kezességet.⁵⁸ Ennek a szállítmánynak sincs párja az adó- és pincébe szállítási iratok között, viszont van egy Matthias Heffnerre és az ő 20 akó *szentgyörgyi* borára vonatkozó adóbejegyzés november 29-ről,⁵⁹ illetve egy bepincézési feljegyzés december 5-ről. Ez utóbbi kettőnek a vámnaplóban szintén nem találjuk meg a párját, ha szentgyörgyi bort keresünk.⁶⁰

Sopronit csalásból szentgyörgyinek írnak a vámon

A soproni borra vonatkozó bejegyzések párjait keresve egy fordított esettel is találkozunk, amikor a vámon morva bor helyett írtak sopronit. Augusztus 4-én Johannes Zabrzski Polska Wislából 100 akó morva borról vallott, ami után 50 garas vámot fizetett.⁶¹ Ez a jelentős behozatal nem mutatható ki az adózás és a bepincézés oldalán, hacsak nem soproni borról volt szó. Négy krakkói polgár ugyanis nem sokkal a behozatal után ekkora mennyiségű soproni bort pincéztetett be, illetve adózott utána.⁶² Itt minden bizonnyal vámcsalásról van szó; Zabrzski a hamis bevallással a törvényes vám csupán valamivel több mint felét fizette ki, lévén a morva bor vámjá

56 AMKr. 2120. Fol. 90.

57 Vö. AMKr. 2120. Fol. 62., 208., 215., 346., 410.

58 AMKr. 2120. Fol. 568.

59 AMKr. 1671. Fol. 110.

60 AMKr. 2344. Fol. 160.

61 AMKr. 2120. Fol. 406.

62 Vö. AMKr. 1671. Fol. 156–157. és AMKr. 2344. Fol. 108., 113. (Stanislaus Paczoska, Sophia Bierthultowska, Albertus Boczkowski, Jacobus Hoffman).

akónként (55 liter) fél garas, míg a soproni soproni akónként (71,5 liter) egy garas. A soproni bort morva borként jelenteni a vámon kockázattal járt; 1590-ben a krakkói számadáskönyvek tanúsága szerint éppen emiatt sújtottak egy magyar származású krakkói orvost, Alexander Gallust 50 aranydukát (!) bírsággal.⁶³

Krakkóból az ikervárosokba (Kazimierz, Kleparz és Stradom) szállított borok hiánya
A vámnaplóban szereplő soproni és szentgyörgyi borok hiányozhatnak az adó- és bepincézési könyvben, ha az az ikervárosok (Kazimierz, Kleparz és Stradom) polgárai nevére érkeznek. Ezeket minden bizonnyal közös vámkönyvbe írták, de az ikervárosoknak saját adó- és bepincézési igazgatásuk volt. Ha a vámnapló szerint az ikervárosok polgárai nevére érkezik bor Krakkóba, akkor ezeket a borokat hiába keressük a krakkói adó- és bepincézési könyvekben, mert ezek után az ikervárosokban adóztak és ott is tették pincébe. Joachim Fox kazimierzi polgár például februárban 4, márciusban 1, májusban pedig 4 hordó soproni bort hozott Krakkóba és vitt haza Kazimierzbe,⁶⁴ egy Jendrzejowicz nevű kazimierzi polgár pedig novemberben jelentkezik a vámon két hordó sopronival és feltehetően viszi is haza.⁶⁵

A morva és osztrák bort szentgyörgyiként tüntetik fel

A vámon morva vagy osztrák bornak vallott tételek az adó- és bepincézési könyvekben nagyon gyakran szerepelnek szentgyörgyiként. Mathias Bistrziczki krakkói polgár például február 17-én hét és fél hordó, vagyis 75 akó morva borról vall a vámon. Február 26-án, Georgius Franczkowicz krakkói polgár ugyanakkor ezt a hét és fél hordó bort szentgyörgyi néven rakatja pincéjébe.⁶⁶ A külföldi Paulus Zabrzski március 26-án Servatius Brikner krakkói polgárnak hozott morva bort, amelyet Brikner a következő napokban szentgyörgyi néven adóz le és rakat pincébe.⁶⁷ Alexander Gallus magyar orvos részére Jacobus Klem faktor április 9-én 5 hordó osztrák bort hozott Ausztriából, a május 10-i adófizetéskor azonban az ő esetében is egyszerűen csak szentgyörgyi bort jegyezték fel.⁶⁸ Hozzá hasonló Gregorius Habicht krakkói polgár esete, akinek a nevére október 4-én 3 hordó osztrák bort jegyezték a vámon, az ugyanezen a napon regisztrált adó- és bepincézési jegyzékben viszont már szentgyörgyi szerepel.⁶⁹

A vámon szentgyörgyinek bediktált borokat később még véletlenül sem írják morva vagy osztrák bornak. Ez arra utal, hogy a szentgyörgyinek nagyobb lehetett az árszíója. A morva vagy osztrák borokat tehát az adózáskor és bepincézéskor a tulajdonosok azért diktálták be „szentgyörgyiként”, hogy a jobban hangzó márkanev

63 „Poena pro excessibus: Die 5 January Doctor Gallus Wegrynus multatus est poena 50 aureor° ideo quod vina Edemburgien quae in anno 88 huc advexerat pro Racusiensibus indixerat in damnum et diminutionem proventuum Reipubl Mrc 58//16.” AMKr. 1657. Fol. 21.

64 AMKr. 2120. Fol. 117., 209., 249.

65 AMKr. 2120. Fol. 511.

66 AMKr. 2120. Fol. 103., vö. AMKr. 2120. Fol. 147.

67 AMKr. 2120. Fol. 208., vö. AMKr. 1671. Fol. 102., vö. AMKr. 2344. Fol. 149.

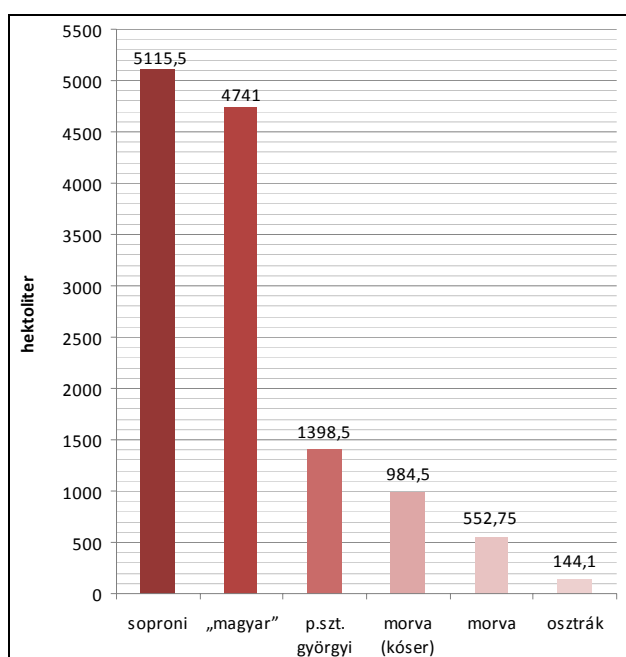
68 AMKr. 2120. Fol. 220., vö. AMKr. 1671. Fol. 104.

69 AMKr. rkps. 2120. Fol. 473., vö. AMKr. 1671. Fol. 109., vö. AMKr. 2344. Fol. 158.

alatt jobb áron mérhessék ki. Adó- vagy vámcsalást nem követtek el, hiszen mindhárom bor vám-, adó- és bepincézési tarifája megegyezett. Ezeket a borokat még a vajdai rendeletek szerint is szabad volt egy pincében tárolni.⁷⁰

Összegzés

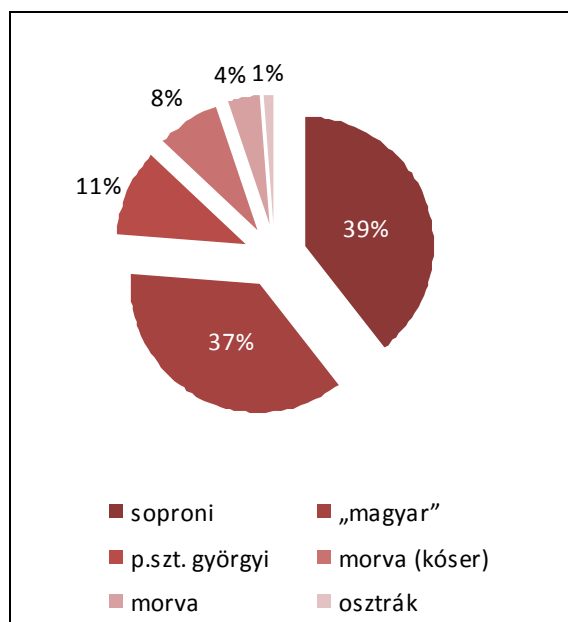
A fentiekben ismertettük krakkói borkivitelünk történeti-statisztikai forrásait és a borforgalmi volumen kiszámításának módszerét. Az 1597. év rekonstruált forgalmát a 10. és a 11. diagram szemlélteti.

10. diagram

*1597 folyamán Magyarország, Morvaország és Ausztria borvidékeiről
Krakkóba szállított borok mennyiségi mutatói*

70 „A bormérők egy háznál egy pincében nem tarthatnak együtt mindenféle bort. Egy helyen szabad tartani a magyar bort és a sopronit, amelynek cégére régi szokás szerint az örökzöld koszorú. Ezen felül lehet még itt tárolni malváziát és muskotályt, amely cégére régi szokás szerint egy táblácska legyen. Ezekről külön pincében és házban kell tartani a pozsonyszentgyörgyit, az osztrák bort, a morva bort. Ezek cégéréként szalmakoszorút kell kifüggeszteni. Ismét más háznál és pincében lehet csak »szek«, kanári, madeira és egyéb tengeren érkezett bort tartani. Itt örökzöld koszorúban kereszti a cégér. Ezekkel a borokkal a sört is együtt szabad tárolni. Ha valaki mégis együtt tárolna olyan borokat, amelyet a rendelet tilt, kivéve, ha romlott borról van szó, az veszítse el borát a vajda méltósága hivatala javára. A rendeletet ugyanis azért hoztuk, hogy a borokat ne keverjék össze.” [Fordítás tőlem.] AMKr. rkps. 1512. Fol. 41.

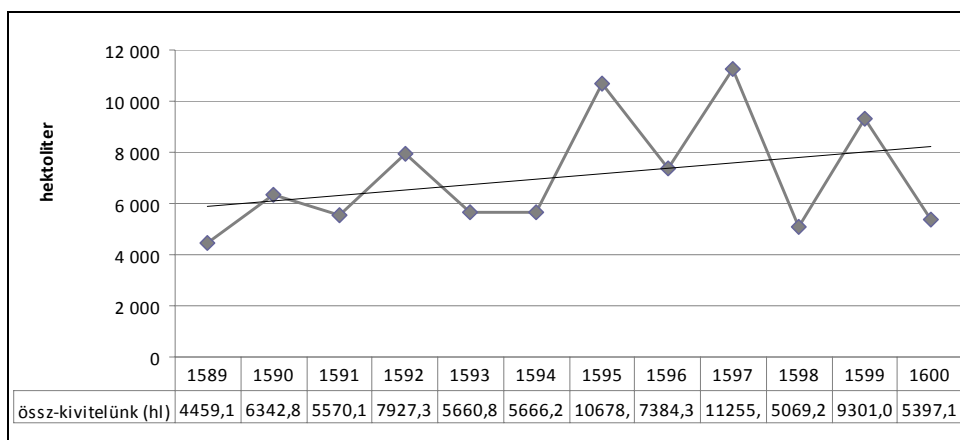
11. diagram

*1597 folyamán Magyarország, Morvaország és Ausztria borvidégeiről
Krakkóba szállított, összesen 12 936 hektoliter bor százalékos megoszlása
fajta szerint*

Az 1589–1600-as évek mennyiségi mutatói

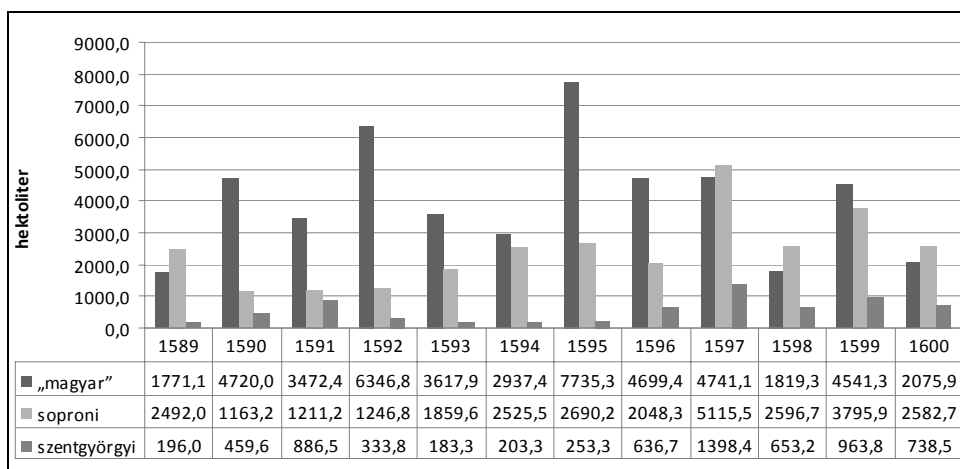
Három forrás kritikai egybevetésével csak az 1597. év borforgalmi mutatóit állítottuk össze. A többi 11 év adatait csupán a bepincézési napló és az 1597. év forgalmának rekonstruálásakor tapasztalt eltérések alapján határozzuk meg, vagyis a bepincézési naplók különböző borokra vonatkozó mutatóit annyival növeljük meg, amennyivel a három forrásból kikalkulált 1597-es volumen is felülmúlta az 1597. évi bepincézési forgalmat (vö. 3. és 11. diagram).

A „magyar” borok esetében a rekonstruált forgalom 30,45%-kal, vagyis kb. 1,3-szeresen múlja felül a bepincézési naplók értékét, így más évek viszonylatában is 1,3-del fogjuk felszorozni a bepincézési mutatókat. A soproni bor esetében ez az arányszám 9,3% (1:1,093), a szentgyörgyi esetében pedig 21%, (1:1,21). A bepincézési napló adatsorát és a fenti arányszámokat alapul véve a vizsgált 12 év folyamán „magyar” borból 13 753 „magyar hordó” (=48 478 hl), soproni borból 41 018 soproni akó (=29 328 hl), pozsonyszentgyörgyi borból pedig 12 556 morva akó (=6906 hl), tehát mindent egybevéve összesen 84 712 hl bor érkezett Magyarországról Krakkóba. Az összmennyiség éves ingadozását a 12., ezen belül az egyes borok megoszlását a 13. diagram szemlélteti.

12. diagram

Összes krakkói borkivitelünk alakulása 1589 és 1600 között

13. diagram

*1589 és 1600 között Krakkóba szállított magyarországi borok
rekonstruált mennyiségmutatói*

Amint az a 12. diagramon is látszik, Krakkóba irányuló összes borkivitelünk rendkívüli mértékben ingadozott. Nyilvánvaló tehát, hogy a borkereskedelem esetében nem lehet még csak egy évtized forgalmára sem egy vagy két év alapján általános érvényű következtetés(ek)e)t levonni. A 12. diagramról is csupán annyi állapítható meg, hogy krakkói borkivitelünk 1589-től 1600-ig összességében véve egy lassan növekvő tendenciát mutat. A vizsgált időszakban három mélypontot figyelhetünk meg: 1589-ben, 1598-ban és 1600-ban. Érdekes, hogy sem a csúcsokat, sem a mélypontokat nem előzi meg felfutási vagy lecsengési fázis, sőt, mintha éppen az ellen-

kezője, azaz egy negatív korreláció lenne érvényben. Az abszolút csúcsnak számító 1597-es évet például a trendhez képesti legsúlyosabb visszaesés követi 1598-ban, amit egy újabb csúcs, majd ismét egy mélypont követ.

Ha az összforgalmon belül az egyes borok részesedési arányát is figyelembe vesszük (13. diagram), akkor azt látjuk, hogy a forgalom rapszodikus ingadozását elsősorban a „magyar” borok idézik elő. A soproni borok forgalmának változása 1589 és 1596 között harmonikus, majdnem egy szabályos szinuszgörbét rajzol ki, ahol az éves forgalomban csak egy alkalommal van 1000 hl-t meghaladó különbség (1589 és 1590 között). 1597-re viszont a forgalom a soproni esetében is szélsőséges ingadozásba kezd: 1597-re 3000 hl-rel nő, 1598-ra pedig 2500 hl-rel csökken a volumen, 1599-re pedig ismét 1200 hl-rel növekszik, hogy 1600-ra ugyanennyivel eszen vissza. A „magyar” és a soproni borok forgalma között csak 1597-től figyelhető meg valamiféle korreláció; ettől fogva mintha együtt mozognának. Ugyanez érvényes a pozsonyszentgyörgyi borok forgalmára is, amelynél – a soproni borokhoz hasonlóan – 1597-re és 1599-re esik a forgalmi csúcsa.

Ha a „magyar”, vagyis a felső-Tisza-vidéki borok mennyiségi mutatóit a soproniakéval vetjük egybe, szintén érdekes eredményre jutunk. Azt már korábban is tudtuk, hogy a „magyar” borok legfőbb felvevőpiaca Lengyelország volt. A soproni borok esetében viszont mind Házi Jenő, mind Harald Prickler eredményei azt mutatták, hogy a soproni bor legfőbb piaca Csehország, Morvaország és Szilézia voltak. A soproni bor ilyen arányú krakkói jelenlétéről mind ez idáig nem volt tudomásunk. A 13. diagram szerint a soproni forgalma azonban két évben is megközelíti a „magyar” borét (1594-ben és 1599-ben), három évben pedig felül is múlja (1589-ben, 1597-ben és 1600-ban).

Prickler számításai szerint a 16–17. században átlagos szüret esetén 32 000 akó bort szűrtek Sopronban. Az általunk vizsgált 12 év krakkói rekonstruált adatsor (13. diagram) azt mutatja ugyanakkor, hogy évi átlag 3418 akó – vagyis a soproni össztermés több mint 10%-a (!) – érkezett Krakkóba. Ez a krakkói forgalom egyébként a korábban a soproni borok eddig legfőbb piacának vélt Olmütz (1187,75 akós)⁷¹ és Boroszló (átlag 2947 akós)⁷² forgalmát is messze felülmúlja. Ha azonban Krakkó ilyen fontos, központi szerepet játszott a soproni kivitelében, akkor hogyan fordulhatott elő, hogy Krakkó neve egyszer sem fordult elő sem a Házi által vizsgált 1566/67. évi soproni bormérői számadáskönyvben, sem pedig a Prickler-féle bécsi Tabor-hídi vámnaplóban?

Magyarázattal részben a korabeli lengyel törvények, részben maguk a krakkói vámnaplók szolgálnak. A 16. század folyamán ugyanis sorra jelentek meg a lengyel alattvalók magyarországi borvásárlásait tiltó rendeletek, 1578-tól pedig általános törvény is született erre vonatkozóan.⁷³ A krakkói vámnaplók arról tanúskodnak,

71 HÁZI 1959. 153.

72 PRICKLER 1965. 514.

73 Az 1578. évi „47. törvény a bor- és lókereskedőkről: Mivel pedig úgy tudjuk, hogy a korona minden lakójára nézve nagy kárral jár, ha alattvalóink közül egyesek – bármiféle renden vagy rangon legyenek is – makacs módon Magyarországra járkálnak és ott lovakat és bort vásárolnak, és azokat a Korona területén adják el, olyan áron, ami nekik tetszik, csak a maguk hasznára gondolván, amely hiszen azonban a közt is megilletné. A közjóra törekedvén tehát, a régi szokások és rendelkezések fi-

hogy ezt a törvényt a lengyelek valóban betartották; a soproni bort szinte kizárólag külföldiek (osztrákok, morvák, sziléziaiak) hozzák a városba – akár kereskedői, akár faktori minőségben. A soproni és bécsi forrásokban tehát csak a közvetítéssel foglalkozó morva és sziléziai kereskedők lakhelyét jegyezték le, a kiszállítás tényleges célállomását nem. Krakkóba egyébként a legtöbb soproni bort a morva Nový Jičín kereskedői hozták.

A „MAGYAR” BOROKRA VONATKOZÓ EREDMÉNYEINK A SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

A 13. diagramban összefoglalt eredményeinket jelen tanulmányban csak a „magyar” borok vonatkozásában hasonlítjuk össze a korábbi eredményekkel. A soproni és pozsonyszentgyörgyi borokra vonatkozó adatsorainkat később két önálló, nagyobb terjedelmű tanulmány keretében tervezzük kielemezni, miután a soproni, illetve a pozsonyi levéltárak borkereskedelemre vonatkozó iratanyagát is átvizsgáltuk.

Komoróczy György adatsora és a krakkói behozatali mutatók

Amint arra a bevezetőben már utaltunk, Komoróczy az 1593., 1594., 1595., 1597., 1599., valamint az 1600. évekből közölt adatokat lengyelországi borkivitelünk volumenére vonatkozóan. A hivatkozásokból nem derül ki pontosan, hogy milyen forrásokat vett alapul, illetve milyen módszer alapján dolgozott. Csupán annyi bizonyos, hogy a krakkói vámnaplókat ismerte. A borok mennyiségét „magyar hordóban” és „wiader”-ben⁷⁴ adja meg, melyet literre is átszámít. Egy hordót 151,2 liternek vesz, egy „wiader”-t pedig 25 liternek – 1519-től 1768-ig változatlan űrtartalommal.

gyelembevételével, melyeket ebben az ügyben hoztak, a mostani szejm erejénél fogva megparancsoljuk, hogy a Korona egyetlen alattvalója se menjen borért és lóért Magyarországra, hanem csak az erre kijelölt királyi (»Nasze«) lerakatokhoz menjenek, vagy bárhová máshová a Korona területén belül, és itt vásároljanak, hiszen alattvalóink bevárhatják a Korona területére érkező külföldieket. Hogyha pedig bármilyen rendű vagy rangú alattvalónk Magyarországra merészelné menni borért vagy lóért, megegyezvén más alattvalónkkal vagy a határ menti kereskedőkkel, vagy éppen olyan lovakat és bort merészelné küldeni akár saját nevében, akár ezzel megbízott emberek által, amelyeket odaát vásárolt, annak árúját a sztaroszták vagy vámosaink szabadon elkobozhatják, mely esetben még királyi levelünk sem szolgálhat a bűnös védelméül. Hogyha pedig a sztaroszták vagy vámosaink hanyagul járnának el az ügyben, vagy valakinek kedveznének, akkor megengedjük, hogy bárki az adott vajdasághoz tartozó bármelyik várbíróságon [gród] feljelentést tegyen.” [Fordítás tölem.] *Vol. Cons.* II/1. 414–415.

⁷⁴ Helyesen „wiadro”.

17. TÁBLÁZAT

*Komoróczy adatainak egybevetése
a krakkói forrásokból nyert eredményeinkkel*

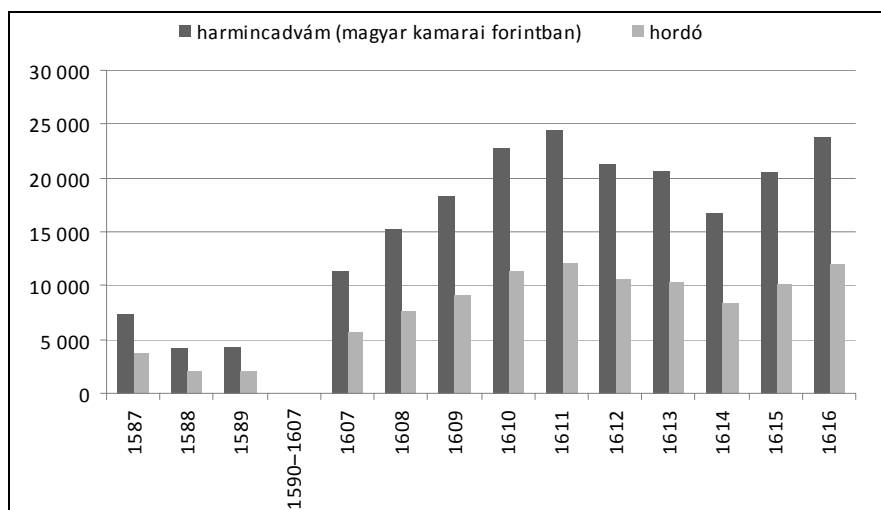
Komoróczy adatai szerint egész Lengyelországba				Krakkói források szerint csak Krakkóba		
év	hordó	wiadro	liter	hordó	wiadro	liter
1593	560	104	87 064	1026	1430	kb. 566 100
1594	1704	0	259 157	833	1918	kb. 566 600
1595	1343	0	203 062	2194	2063	kb. 1 067 900
1597	1382	0	208 958	1345	4427	kb. 1 125 500
1599	486	0	73 483	1288	3244	kb. 930 100
1600	2235	1.559	373 809	589	2252	kb. 539 700

Az általunk 1593-ra számított krakkói kivitel 1026 hordó, míg Komoróczy egész lengyelországi borkivitelünket taksálja 560 hordóra. Nyugat-Magyarországról ebben az évben szerinte egész Lengyelországba csak 104 wiadro (akó) érkezik. Mivel a kis és nagy wiadrót nem különböztette meg, feltehetően egybeszámolta a soproni és szentgyörgyi borokat. Ha mi is így jártunk volna el, 1593-ra legalább 2400 wiadrós behozatali mennyiség jött volna ki, csak Krakkó viszonylatában. Komoróczy adatai és a krakkói források között tehát még csak az arányok szintjén sem mutatható ki korreláció. A wiadróban mért borok csúcsforgalma az adó- és a bepincézési könyvek szerint is 1597-ben jelentkezik: csak soproni borból több mint 6000, szentgyörgyi borból pedig több mint 200 wiadro érkezett a városba, ezzel szemben Komoróczy egész Lengyelország viszonylatában nem jelez egyetlen wiadro (tehát nyugat-magyarországi) bort sem. Mivel Komoróczy adatsorát a részletek és a tendenciák viszonylatában mindhárom krakkói forrás cáfolja, lengyelországi borkivitelünkre vonatkozó adatsorát a 16. század utolsó évtizedéből tévesnek kell tekintenünk.

Tagányi Károly adatsora és a krakkói eredmények

Amint arról a bevezetőben szó volt, Tagányi Károly a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* hasábjain – a forrás(ok) pontos megjelölése nélkül – számos évköriből ismertette a Szepesi Kamara borkivitelből származó harmincadbevételét. Első ízben – az általunk vizsgált időszakokkal is határos – 13 évből (1587–1589 és 1607–1616) közölt adatokat, melyeket célszerűnek tartottunk diagramra is vetíteni (lásd 14. diagram).

Tagányi adatsora szerint az 1580-as évek végén – mindössze három éve alapján – arra következtethetünk, hogy borkivitelünk csökkenő tendenciát mutat. 17 évnyi ismeretlen időszakot követően viszont (1607-től) egyenletes és látványos növekedésnek lehetünk tanúi egészen 1611-ig. Ezt egy enyhe, de megint csak egyenletes csökkenés követ 1614-ig. Majd egy újabb egyenletes növekedés következik, melynek során a forgalom 1616-ra ismét megközelíti az 1611. évi maximumot. A Szepesi Kamara bevételeinek alakulását vizsgálva azt látjuk, hogy borkivitelünk volumene a 16–17. század fordulóján egyenletes növekedési, illetve csökkenési fázisokra osztható, a csúcsok és mélypontok pedig 3–4 évente váltják egymást.

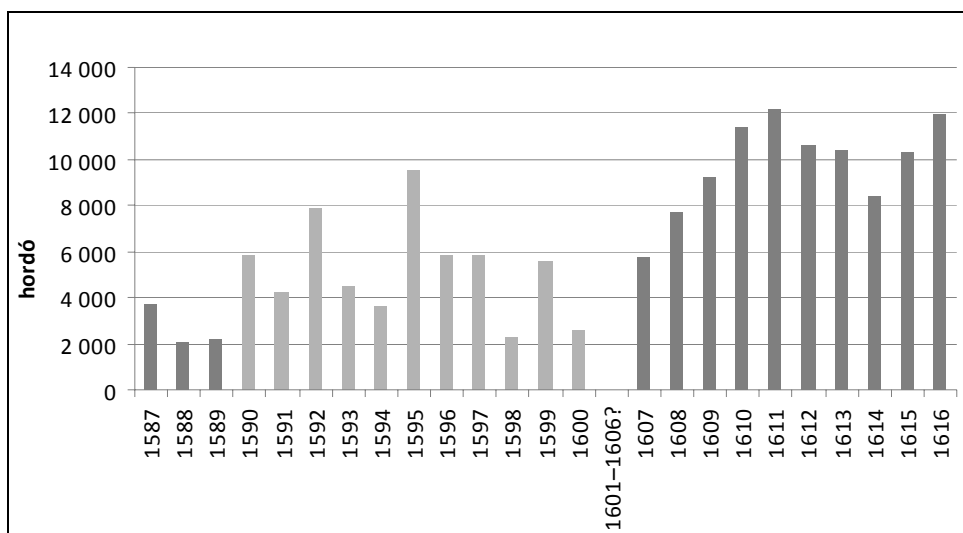

14. diagram

Tagányi adatai a Szepesi Kamara a lengyelországi borkivitelünk után szedett harmincadjövedelméről az 1587–1589 és 1607–1616 közötti évkörökből

Az is nyilvánvaló, hogy az 1607. évi forgalom az 1580-as évek végihez képest megkétszereződött, 1611-re pedig megnégyszereződött. Ha abból indulunk ki, hogy az össz-lengyelországi borkivitelünk változásai nagyjából arányosak a krakkói kivitelben történő változásokkal, akkor a jelenlegi krakkói eredményeink is elegendők lehetnek ahhoz, hogy össz-lengyelországi kivitelünk (csökkenő vagy növekvő) tendenciáira következtessünk abból – a Tagányinál hiányzó – köztes időszakból, melynek folyamán a kivitel szemmel láthatóan megsokszorozódott. Krakkó részesedését az összes lengyelországi kivitelből az 1589. év alapján becsülhetjük meg. Tagányi szerint ebben az évben 4319 magyar forint érkezett be a Szepesi Kamarához a borok harmincadjából. Mivel egy hordó után 2 forint volt a harmincadvám, ebből az összegből 2159,5 hordós kivitelre következtethetünk. Jelen kutatásunk eredménye szerint ugyanebben az évben 1771,1 hektoliter, vagyis 502,5 hordó érkezett Krakkóba. Krakkó ezek szerint kb. 23% arányban részesült az Északkelet-Magyarországról Lengyelországba irányuló borkivitelünkből. Ha Krakkó részesedését más években is ennyinek vesszük, akkor hozzávetőleges pontossággal megrajzolhatjuk össz-lengyelországi kivitelünk alakulását az 1590 és 1600 közötti időszakban is (lásd 15. diagram).

Míg a Tagányi-féle kamarai adatsorok harmonikusak, a krakkói városi jegyzékek alapján kalkulált adatsorunk rapszodikus, nem fedezhető fel benne semmi tendencia. Mi lehet ennek az oka? A krakkói adatok helyességében a három városi jegyzőkönyv többé-kevésbé egybevágó eredménye alapján nem kételkedünk. Előfordulhat viszont, hogy ezek az eredmények az össz-lengyelországi borkivitel megbecslésére nem alkalmasak, azaz Krakkó részesedése az összkivitelből nem volt állandó (kb. 23%). Nagyobb a valószínűsége viszont annak, hogy Tagányi adatsorában van a hiba, vagyis az általa fellelt kamarai kimutatások torzítanak.

15. diagram

Lengyelországi borkivitelünk 1587 és 1616 között a Szepesi Kamara harmincadjövödelmei, illetve a krakkói borkivitel alapján

Takáts Sándor egyébként szintén ellentmondásba ütközött a Tagányi-féle adatokkal, amikor a Szepesi Kamara 1611. évi kimutatásait tanulmányozta. Míg Tagányi szerint 1611-ben csak 24 406, addig Takáts adatai szerint 34 413 kamarai forint volt a Szepesi Kamara bevétele a borok után szedett harmincadból. Mivel a borok harmincadvámja hordónként 2 kamarai forint volt, ez ugyanabban az évben Tagányi szerint 12 203 hordós, Takáts szerint 17 206,5 hordós kivitel feltételez. Takáts adatai alapján tehát 1611-ben pedig 5003,5 hordóval nagyobb forgalommal kell számolnunk, mint amennyit Tagányi ugyanerre az évre megad.

A krakkói eredményeinket vizsgálva az a kérdés is felmerül, hogy mi válthatta ki a kivitel ilyen erős ingadozását? Hosszabb távú piaci törvényszerűségek (a fogyasztópiacra jelentkező árstruktúra változása; a borfogyasztás divatja) vagy a termelőpiacot meghatározó tényezők, úgymint a rendelkezésre álló exportbor mennyisége?

Választ mindezekre egy összehasonlító elemzés révén kaptunk. Lehetőségünk volt ugyanis néhány tokaj-hegyaljai szüreti eredményt a krakkói borkivittel az általunk vizsgált időszak hat évéből egybevetni. Acsády Ignác a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* hasábjain közölte három hegyaljai mezőváros (Tarcál, Bodrogkeresztúr és Tokaj) tizedboradójának alakulását 1591 és 1596 között.⁷⁵ A tizedbor éves változása a Tokaj-Hegyalján – ilyen rövid időszakot figyelembe véve – csak a változó szüreti eredményekkel magyarázható. Az alábbiakban közös táblázatba foglaltuk a hegyaljai tizedborok és a Krakkóba behozott felső-Tisza-vidéki borok mennyiségi adatait.⁷⁶

75 ACSÁDY Ignác (A.): A Hegyalja bortermése 1591–1596-ig. *MGSz* 1895. 135–136.

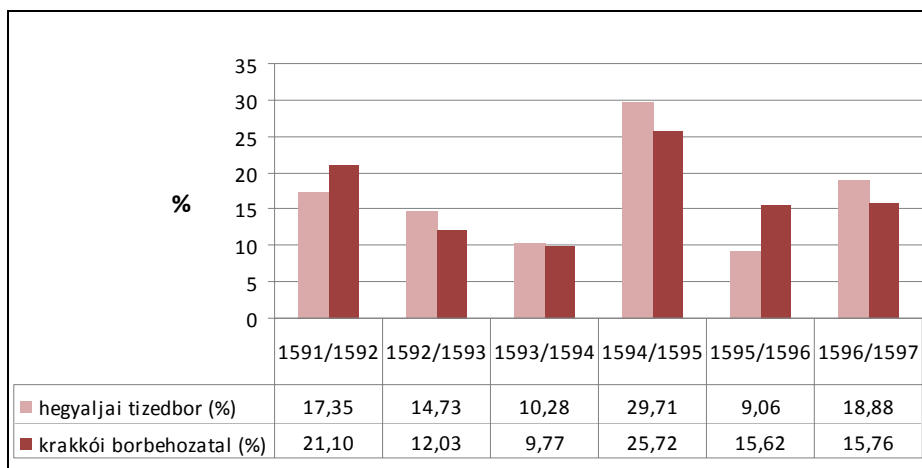
76 Mivel a borok krakkói kiszállítására a szüret után csak a következő évben került sor, a krakkói értéket csak az egyvel korábbi év szüreti tizederedményével szabad egybevetni.

18. TÁBLÁZAT

*Három hegyaljai mezőváros tizedadója éves szinten összesítve,
illetve a felső-tiszavidéki borok krakkói behozatali mennyisége*

Év	1591/1592	1592/1593	1593/1594	1594/1595	1595/1596	1596/1597
Tarcal, Bodrogkeresztúr és Tokaj tizedboradója	249 hordó	211,5 hordó	147,5 hordó	426,5 hordó	130 hordó	271 hordó
Krakkói behozatal	1800,5 magyar hordó	1026,5 „magyar hordó”	833,5 „ma- gyar hordó”	2194,5 „ma- gyar hordó”	1333 „ma- gyar hordó”	1345 „ma- gyar hordó”

Nem tudni, hogy a „hegyaljai hordók”-on ebben az esetben ugyanolyan „magyar” hordók értendők-e, mint amilyenben a bort Krakkóba szállították, de esetünkben ennek nincs jelentősége, hiszen számunkra elsősorban az aránypárok érdekesekek. Az éves mennyiséget a szemléletesség kedvéért célszerű a százalékarányban kifejezni és diagramra vetíteni, ahol a 100% a hatéves összforgalmat jelenti.

16. diagram

*Három hegyaljai mezőváros (Tokaj, Tarcal, Bodrogkeresztúr)
tizedadója és a felső-Tisza-vidéki borok krakkói behozatali mennyisége
az 1591/1592 és 1596/1597 közötti 6 évből százalékban kifejezve*

Amint a 16. diagramból láthatjuk, jelentős a korreláció a magyarországi szüreti eredmények és az arra következő évek krakkói kiszállításai között. Ebből eléggé egyértelműen következik, hogy a kivitel volumenét nem a fogyasztó-, hanem elsősorban a termelőpiaci tényezők (szüreti eredmények) szabják meg. Ez a tétel a soproni borok esetében is igaz lehet, ha figyelembe vesszük Faut Márk feljegyzését az 1596. évi szürettel kapcsolatban. A soproni krónikás szerint ebben az évben évtizedes szüreti rekord dőlt meg.⁷⁷ Nem meglepő immár, hogy krakkói kivitelünkben is az 1596. évi rekordtermés kiszállítási idejére, vagyis 1597-re esik az évtizedes csúcs (vö. 13. diagram).

Mivel pedig a szüreti eredmények kiszámíthatatlanok, az időjárás függvényében évről évre, szélsőségesen is ingadozhatnak (melyet tompíthat ugyan, de fel is erősíthet a korábbi megmaradt óbor bősége vagy hiánya), a változás ütemében tehát nem lehetnek többéves felfutási és lecsengési periódusok. Az Acsády-féle szüreti eredmények és a krakkói adatsorunk közötti szoros összefüggés, vagyis a borkivitel nagymértékű éves ingadozása arra enged következtetni, hogy Tagányi 1587 és 1616 közötti lengyelországi borkivitelünkről közzétett adatsora minden bizonnyal téves.

ÖSSZEFOGLALÁS

Egy korábbi tanulmányunkban már ismertettük az 1597. évi krakkói vámnapló tokaj-hegyaljai (mint utóbb kiderült, minden felső-Tisza-vidéki) borra vonatkozó mennyiségi adatait. Jelen tanulmányunkban vizsgálódásainkat egy 12 éves periódusra (1589–1600) bővítettük ki, bevonva mindhárom, a krakkói exportunkban jelentős szerepet játszó borfajtát: a „magyart” (vagyis felső-Tisza-vidékit), a sopronit, valamint a pozsonyszentgyörgyit. A mennyiségi adatok kinyeréséhez a vámnaplók mellett két kontrollforrást is bevontunk a statisztikai vizsgálatba: a Krakkó városi boradó-, valamint a bepincézési jegyzéket. Első lépésben beazonosítottuk a forrásokban szereplő bormértékeket, többek között a soproni akót (71,5 liter), a morva akót (55 liter) és a „magyar hordót” (352,5 liter). Ezt követően ismertettük a forrásokat és feldolgozásuk módszerét.

A tényleges forgalmat csak egy évből (1597) rekonstruáltuk mindhárom forrás adatainak kritikai egybevetésével. A többi évben a forgalmat a teljes korszakot lefedő bepincézési naplók alapján becsültük meg; az éves eredményeket minden esetben arányosan annyival növeltük meg, amennyivel az 1597-es (rekonstruált) forgalom felülmúlta a bepincézési naplóban szereplő, ugyanerre az évre vonatkozó mennyiséget.

Az eredményeket az egyes évek és borfajták függvényében a metrikus rendszerre átszámítva hektoliterben adtuk meg. 1589 és 1600 között eltelt 12 év során összesen kb. 87 500 hl bor érkezett Krakkóba, ebből 48 478 hl Északkelet-Magyarországról,

77 „Anno 1596. rendkívül jó, gazdag bortermő év volt, a '86-oshoz azonban nem volt hasonlítható.” KOVÁCS József László (kiad.): *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája 1526–1616*. Sopron–Eisenstadt 1995. 126.

29 328 hl Sopron környékéről, valamint 6906 hl a pozsonyszentgyörgyi borvidékről. A kivitt mennyiséget borsoportra, valamint évekre lebontva kiszámoltuk és diagramra vetítettük. A legtöbb „magyar” bort (7735 hl) 1595-ben, a legtöbb sopronit (5116 hl) és pozsonyszentgyörgyit (1398 hl) pedig 1597-ben hozták a városba. A „magyar” (vagyis felső-Tisza-vidéki) borok forgalma a 12 év folyamán szélsőségesen ingadozott. Ennek valódi okára a krakkói eredmények és néhány tokaj-hegyaljai bortized-kimutatás egybevetése során derült fény; az adatsorokat egybevetve nyilvánvalóvá vált, hogy az éves krakkói borbehozatal a jelentősen ingadozó magyarországi szüreti eredmények függvényében alakult.

Krakkói eredményeink két korábbi lengyelországi borkiviteli adatsor helyességét is megkérdőjelezzük: egyrészt a Szepesi Kamara Tagányi Károly által közölt 1587 és 1616 közötti harmincad-kimutatásait, másrészt Komoróczy György lengyelországi borkivitelünk volumenéről közölt adatsorát. Míg Tagányi szerint a borkivitel több-éves ciklusban – vagyis az általunk tapasztaltakkal ellentétben, a valós szüreti eredményektől függetlenül – ingadozott, addig Komoróczy több évben is kevesebbre taksálja lengyelországi összkivitelünket, mint amennyi a krakkói adatok szerint csak Krakkóba érkezett.

A krakkói források szerint a soproni bor is meglepően nagy mennyiségben volt jelen a város piacán, éves átlagban 3418 soproni akóval (2444 hl). Sőt, néhány évben (1589, 1597 és 1600) még a „magyar” borok forgalmát is felülmúlta. Ez meglepő eredmény, hiszen a kutatások eddigi állása szerint ebből a borfajtából nem érkezett jelentősebb mennyiség Krakkóba. Jelen eredményeink alapján viszont arra következtethetünk, hogy a soproni borok fő fogyasztópiaca nem Olmütz vagy Boroszló volt, hanem éppenséggel Krakkó.

BÁLINT VINKLER

**HUNGARIAN WINE EXPORT TO CRACOW
IN THE LATE 16th CENTURY
(1589–1600)**

During the 16th and 17th centuries one of the most important Hungarian export commodities was wine, largely due to the geographical position of the country and the protectionist customs policies of the Habsburgs. The author, after examining three Cracow city registers (customs books, cellar inventories and wine tax records), reconstructed a 12-year period of Cracow wine import from three Hungarian wine regions (Upper Tisza, Sopron, Pozsonyszentgyörgy) by product type for each year. Based on the conversions found in Hungarian and Polish sources the author could ascertain that wines from the Upper Tisza region were imported in 352-litre casks, which had been one of the most widespread liquid units in Cracow for wines, and which can tentatively identified as the forebear of the Gönc cask. For Sopron wines the basic unit was a 71.5-litre cask, possibly the Sopron akó based on the size, and for the Szentgyörgy wines a 55-litre unit was used, which can be identified as the Moravian akó. Considering each Hungarian wine type during the 12-year period of the research, the total amount of wine imported by Cracow reached 87,500 hectolitres, though the annual import could fluctuate quite substantially (between 4,460 and 12,670 hls). Almost 52.5 per cent of wines came from the Upper Tisza region, 34.6 from Sopron and 8.2 from Pozsonyszentgyörgy. As opposed to previous perceptions, Sopron wines had been exported to Cracow in a surprisingly large amount, and in four years their export exceeded that of the Upper Tisza region. Extreme fluctuation in export volumes can especially be detected in the case of Upper Tisza wines, which, compared to the results of Hungarian wine tithe registers, can be linked directly to similar fluctuations in harvest yields.

PAPP IMRE

FRANCIAORSZÁG BOREXPORJTJA A 19. SZÁZADBAN

„Mit tegyünk a borunkkal? Igyuk meg!” – tartotta egy 19. század közepi népi monda Franciaországban.¹ Ezt természetesen úgy értelmezték, hogy közösen, a termelők, az ország többi lakója és a külföldiek. A bortermelés és borkereskedelem hagyományai az ókorba nyúltak vissza. Franciaország területén a középkor századaiban, ahol csak a természeti feltételek megengedték, megjelent a szőlő, és a gazdálkodás egyik intenzív, piacra termelő ágazatává vált. Terjeszkedése – több hullámban és régióként eltérő mértékben – a filoxéravész pusztításáig, az 1870–1880-as évekig tartott. Térhódítása azonban a 18. században vett nagyobb lendületet, amikor a bor Franciaországban a mindennapi táplálkozás részévé vált és a szőlőben hiányt szenvedő országokban is az asztalra került. A bor értékesítése az agrárvilágban a kis-termelő számára megélhetést, a nagybirtokosoknak pedig tisztes hasznot ígért. A növekedésben a paraszti kisgazdaság azonban nagyobb szerepet játszott, amely általában – Bordeaux-t, Burgundiát és Campagne-t részben kivéve – az olcsó, közönséges borok iránti keresletet törekedett kielégíteni. Ez azt jelentette, hogy a bortermelésben a közönséges borok aránya megnőtt.²

Az 1710–1720-as évektől fellendülő telepítést az állam olyan méretűnek vélte, amely veszélyezteti a gabonatermő területeket. A nagy bortermelő uraságok és városi polgárok pedig a túlkínálattól tartottak, amely a borárak csökkenéséhez vezethet. Ezért az 1731-es ediktum korlátozta a telepítést, de csupán szűk három évtizedig, mert 1759-ben hatályon kívül helyeztetett. Ezután csak a gazdálkodás rendje, a piacviszonyok és a szőlőbetegségek szabályozták az ültetvények területét.³

1 DÉJERNON, Romuald: *La vigne en France et spécialement dans Sud-Ouest*. Pau 1866. 97.

2 DION, Roger: *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*. Paris 1959. 459–460., 491.

3 LACHIVER, Marcel: *Vins, vignes et vignerons. Histoire du vignoble français*. Paris 1988. 331.

1. TÁBLÁZAT

*A szőlő területi változása*⁴

Év	1788	1808	1830	1840	1852
ha-ban	1 572 926	1 613 939	1 852 480	1 972 340	2 190 900
Év	1862	1873	1882	1892	1903
ha-ban	2 320 809	2 582 716	2 196 799	1 800 489	1 588 274
év	1912				
ha-ban	1 624 213				

A szőlő 1873-ban érte el a legnagyobb kiterjedését, 1808-hoz viszonyítva 60%-kal volt nagyobb a területe. Ezután a filoxéra 1892-ig 1 462 266 hektárt (56,6%) pusztított el, de a tökeelhalás egyes borvidékeken (Roussillon, Burgundia, Champagne, Loire völgye) a 20. század elején tetőzött. Az újraterelítés az 1880-as évektől vett nagyobb lendületet, és még a 20. század első évtizedében is tartott. Az ültetvények azonban sosem nyerték vissza az 1870-es évek eleji terjedelmüket, a megújuláshoz területcsökkenés és regionális átrendeződés párosult, megváltoztatva a 28 nagy borvidék korábbi hierarchiáját. Az 1910-es évekre a szőlő 1,6 millió hektár körüli területen állapodott meg, vagyis a 19. század eleji szinten.⁵

A termőterület a hozamokkal, a termelés mennyiségével és az eladási árból (a termelő által kapott ár) számított termelési értékkel együtt tükrözte a változásokat. A szőlő a legingadozóbb hozamú kultúrák közé tartozott. Az időjárásra, a betegségekre és a megmunkálásra mind mennyiségben, mind minőségben érzékenyen reagált. A termelés, a hozamok, a minőség és az árak évente változtak. Így érdemes az évi termést tízéves átlagok alapján számítani. A statisztikai források azonban ezt csak a 19. század közepétől teszik lehetővé. A század első feléből csak szórványosan állnak rendelkezésünkre megbízható adatok.

A 19. század első felében országos átlagban a rendelkezésre álló kevés adat alapján nem következtethetünk arra, hogy a hozamok lényegesen változtak volna. 1 ha szőlő – igen nagy évi ingadozásokkal – 15–17 hl/ha-t termelt. A lisztharmat pusztítását (1850-es évek) követően viszont két bő termésű évtized következett, 20 hl/ha feletti hozamokkal. A 19. század legnagyobb termése 1875-ben volt: 83,3 millió hl-rel, 35 hl/ha hozammal. Az 1880-as években a filoxéravész hozamcsökkenést hozott, majd az ültetvények rekonstrukciója a 20. század elejére jelentős hozamemelkedést (31–32 hl/ha) eredményezett.⁶

4 CHAPTAL, Jean-Antoine: *De l'industrie française* I. Paris 1819. 175–176., *Statistique agricole annuelle 1912*. Ministère de l'agriculture. Paris 1914. 62–63.

5 DÉSSERT, Gabriel: La grande dépression de l'agriculture. In *Histoire de la France rurale III. Apogée et crise de la civilisation paysanne 1789-1914*. Dir. DUBY, Georges – WALLON, Armand. Paris 1976. 388–389., RENDU, Victor: *Ampélographie française comprenant la statistique, la description des meilleurs cépages, analyse chimique du sol et les procédés de culture et de vinification des principaux vignobles de la France*. Paris 1857. 2e ed. XVIII.

6 *Statistique agricole* 1914. 323.

2. TÁBLÁZAT

*A bortermelés alakulása*⁷

Év	Termelés millió hl	Hozam hl/ha	Eladási ár F/hl	Bruttó termelési érték F-ban	1 ha-ra jutó érték F-ban
1804–1808	35,5	22,00	19,00	678 750 000	418
1830	40,1	21,67	15,61	626 636 000	388
1840	36,8	18,65	11,40	419 029 000	213
1845	30,1	13,89	13,00	392 589 000	181
1849–1850	40,4	18,48	10,98	443 967 000	203
1851–1860	29,7	13,79	27,98	831 006 000	386
1861–1870	51,7	22,53	28,22	1 458 974 000	636
1871–1880	55,5	20,80	30,10	1 395 200 000	626
1881–1890	29,4	14,80	37,60	1 105 440 000	556
1891–1900	40,0	23,46	27,10	1 039 400 000	603
1901–1910	51,8	31,88	20,60	997 200 000	607

A termelés értékét a mennyiség és a hozam mellett az eladási ár határozta meg. A Napóleon-kori magas árakat (20 F/hl) az alacsony árak évtizedei követték: 1815–1854 között 11–16 F/hl között ingadoztak az árak. Ezután két évtizedes „aranykor” következett: 1855–1874 között 28,8 F/hl volt az átlagár. A piac az 1870-es évek nagy termései hatására telítődött, amelyet az export sem tudott levezetni, így az árak esni kezdtek. A folyamatot a filoxéra fordította vissza a termelés radikális csökkenésével. 1885–1895 között 31,5 F/hl-re emelkedett az ár. A századfordulótól az újratelepítés ismét növelte a termelést. A belső kínálat növekedése és a hatalmas mennyiségű import hatására az árak csökkenni kezdtek. 1901–1910 között 1 hl bor eladási ára már csak 20,6 frank (F) volt.⁸

A bortermelés a belső és a külső fogyasztást szolgálta. A fogyasztási igények a termelés nagyon fontos meghatározói voltak. A magas francia borfogyasztás és a jelentős export a korábbi évszázadok öröksége volt. A bortermelés a hagyományos és a modern gazdálkodásban egyaránt piaci ágazatnak számított. A bor olyan termék volt, amelyet a gazdálkodó nem csupán vagy nem elsősorban saját fogyasztásra, hanem a piacra szánt. A saját és a piaci fogyasztás közötti arány állandóan ingadozott a gazdálkodói döntések, a hozamok, a termőterület mérete és a bor minősége függvényében. A fogyasztási adó alapján a korabeli szakemberek a termelői helyen és a piacról fogyasztott bort különböztettk meg. Fogyasztási adót azonban csak a 2000 főnél nagyobb településeken vetettek ki. Így a termelői helyen fogyasztott bor több volt, mint a szó szerint vett saját fogyasztás. Ebbe a kategóriába sorolandó a termelők „nyakán maradt” bor is, amelyet sem eladni, sem meginni nem tudtak, vagyis készleteztek. A készletek mennyiségéről nem készült statisztika. Albert de Foville közgazdász a 19. század végén a termelői helyen és a piacról való évi fogyasztást kísérelte meg elkülöníteni tízéves átlagok alapján.

7 CHAPTAL 1819. 175–176., *Statistique générale de la France. Annuaire statistique 1912*. Ministère du travail et de la prévoyance sociale. Paris 1913. 43–44.

8 LACHIVER 1988. 462–463.

3. TÁBLÁZAT

*A fogyasztott bor megoszlása*⁹

Év	Termelői helyen		Piacról	
	millió hl	%	millió hl	%
1830–1839	6,1	31,77	13,1	68,23
1840–1849	6,2	26,05	17,6	73,95
1850–1859	5,0	22,93	16,8	77,05
1860–1869	12,6	34,80	23,6	65,20
1870–1879	10,5	27,56	27,6	77,44
1880–1889	8,5	23,94	27,0	76,06

Az arányok ingadozásából nem állapíthatunk meg egyértelmű tendenciát: a termelői hely fogyasztása 1/4–1/3 között ingadozott. Ludovic Maurial szerint a fogyasztási adóhoz készített felmérés szerint 1863-ban Franciaországban a 89 megyéből 11-ben (az észak-északnyugati régiókban) nem termesztettek bornak való szőlőt. 20 megyében csupán a helyi szükségletre elegendő bor termett. A kereskedelmi forgalmat 58 megye éllette. 1863-ban 38 309 500 hl bor termett. 15 245 500 hl (39,8%) a termelői helyeken maradt, 18 341 000 hl (47,9%) kereskedelmi forgalomba került, 2 050 000 hl-t (5,3%) exportáltak, 2 454 000 hl-t (6,4%) lepároltak, 220 000 hl-ből (0,6%) ecet lett.¹⁰ A legtöbb bort eladó megyékben a termelői helyeken az országos átlaghoz képest jóval kevesebb bor maradt. Ez nem azt jelentette, hogy helyben alacsony volt a fogyasztás, hanem azt, hogy a termelés volumene volt nagy. A languedoci (Dél-Franciaország) borvidék Hérault megyéjében csupán 10,8, Gironde megyében (bordeaux-i borvidék) 12,7, Charente megyében (Nyugat-Franciaország) 20, Loire-Inférieure megyében (Loire torkolatvidéke) szintén 20, Loiret megyében (orléans-i borvidék) 21%-át fogyasztották el. Mindegyik megye az ország legforgalmasabb régiójában foglalt helyet.¹¹

H. Sempé 1898-as doktori dolgozata alapján az 1886–1895 közötti tíz év átlagában az évi termés 30 517 000 hl volt, amelyet 3 249 000 hl „hamis bor” (cukrozott lőréből, mazsolából) egészített ki. 9 859 074 hl (32,4%) a termelői helyen maradt, 17 945 021 hl (58,8%) a belkereskedelmi forgalomba került, 2 032 400 hl-t (6,6%) exportáltak, 680 505 hl-ből (2,2%) borpárlatot készítettek. Az 1860–1870-es évekig nőtt a párlatnak szánt bor mennyisége. 1 hl borból kb. 8-10 liter párlat készült. 1876-ban még 5,4 millió hl bort pároltak le, a század végére 600–700 ezer hl-re csökkent. A tömény italok nagyüzemi termelése (cukorrépából, gyümölcsből, burgonyából) szorította vissza a hagyományos borpárlatot. Készítése ezután – főleg az armagnaci és a cognaci borvidéken – a minőségre specializálódott, s jelentős része exportra került. A bor országos átlagfogyasztása azonban nagyobb volt, mint a hazai termésből adódó mennyiség, mivel a 19. század végére igen jelentőssé vált az import.

9 FOVILLE, Albert de: *La France économique. Statistique raisonnée et comparative. Année 1889*. Paris 1890. 168.

10 MAURIAL, Ludovic: *L'art de boire, connaître et acheter le vin et toutes les boissons: guide des pratiques du producteur, du marchand et du consommateur*. Paris 1865. 18–19.

11 MAURIAL 1865. 32., 45., 52., 61.

1886–1895 átlagában évente 9 510 000 hl volt a külföldi bor. Így összességében kb. 41 millió hl volt az ország fogyasztása.¹²

A francia társadalom magas borfogyasztását a korábbi évszázadokból örökölte. Ez nem csupán abból adódott, hogy a termelés kínálta a bort, hanem a fogyasztás tradíciói is igényelték. A bor a mindennapi táplálkozás elengedhetetlen kiegészítője volt. A fogyasztás – némi csökkenéssel – akkor is magas maradt, amikor a hazai termelés nem volt elegendő.¹³

4. TÁBLÁZAT

*A termelés és a fogyasztás évi alakulása
(tízéves átlagok alapján) a 19. században*¹⁴

Év	Termelés millió hl	Import-export különbség millió hl	Bruttó fogyasztás millió hl-ben	1 fő/év fogyasztás hl-ben
1802–1812	35,4	–2,3	33,1	1,22
1815–1824	37,2	–1,2	36,0	1,23
1825–1834	40,1	–1,3	38,9	1,24
1835–1844	38,7	–1,6	36,4	1,14
1845–1854	48,0	–2,1	45,0	1,34
1855–1864	48,5	–1,8	46,6	1,31
1865–1874	60,5	–6,1	53,7	1,62
1875–1884	46,0	+2,0	47,8	1,23
1885–1894	30,7	+8,7	39,2	0,80
1895–1904	45,0	+5,4	50,3	1,16
1905–1914	52,8	+5,8	58,3	1,62

A bruttó fogyasztás a század eleje és az 1865–1874-es csúcás között 50%-kal növekedett, míg az egy főre jutó csupán 32%-kal, mivel a 19. század elején is a legmagasabb volt Európában. Ezután a filoxéra miatt a termelés közel a felére csökkent, viszont a fogyasztás csak 28%-kal, az importnak köszönhetően. A szőlőültetvények rekonstrukciójával a 20. század elején a fogyasztás ismét elérte az 1870-es évek elejének szintjét. Az 1860-as évek közepén Franciaországban egy fő átlagban 130 liter bort ivott évente. Ezt a mennyiséget csak az itáliai fogyasztás közelítette meg, 120 literrel. Portugáliában 80, Svájcban és Németország nyugati fejedelemségeiben 60, Ausztria-Magyarországon 50, Spanyolországban 30 liter bor jutott egy főre. Hollandiában viszont csak 4, Angliában pedig 2 liter.¹⁵

Párizs a korabeli világ legnagyobb városi borpiaca volt. Az 1810-években évente 760 ezer, az 1850-es évek elején 1,2 millió, az 1890-es években 4,7 millió hl bort fogyasztott el. Az utóbbi, mennyiség alapján jóval a kétszerese volt az évi kb. 2 mil-

12 SEMPÉ, Henri: *Régime économique du vin*. Thèse pour le doctorat. Bordeaux 1898, 52., 76.

13 ROCHE, Daniel: *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIIe - XIXe siècle)*. Paris 1997. 254.

14 TOUTAIN, Jean-Claude: La consommation alimentaire en France de 1785 à 1964. *Économies et sociétés (Cahiers de l'I.S.E.A.)* 1971. 11. 1972.

15 BLOCK, Maurice: *L'Europe politique et sociale*. Paris 1869. 273.

lió hl-es exportnak.¹⁶ Az egy főre jutó fogyasztásban viszont már nem járt az elsők között. A kedvező közlekedési helyzetű és borvidékek közelében fekvő városok túlszárnyalták a fővárost. Az 1850-es évek elején Bordeaux-ban 196, Avignonban 171, Saint-Étienne-ben 162, Tours-ban 158, Montpellier-ben 141, Toulouse-ban 138, Orléans-ban 137, Nantes-ban 136, Marseille-ben 135 liter jutott 1 főre évente, míg a fővárosban 113 liter.¹⁷ 1896-ban Párizsban 203 liter bor jutott egy főre, viszont Nizában 251, Saint-Étienne-ben 243, Seine megye városaiban (Párizs nélkül) 238, Clermont-Ferrand-ban 223, Grenoble-ban 217, Troyes-ban 212, Bordeaux-ban 211, Toulouse-ban 210, Tours-ban 207 litert fogyasztott átlagban egy lakos.¹⁸

Franciaország megtermelt borának nagy részét tehát megitta, de a hatalmas terméshiből exportra is tellett bőven. A francia borokat a középkor óta ismerték Európában, s a 19. század második harmadáig, a bor modern világpiacának kialakulásáig, a szállítási költségek nagyfokú csökkenéséig a világ legnagyobb exportőre volt. A francia mezőgazdasági export legversenyképesebb terméke volt, s a francia külkereskedelemben is jelentős tételnek számított. A borkereskedelemről összefüggő adatsor, amelyből éves átlagot lehet számítani, csak a 19. század közepétől áll rendelkezésünkre.

5. TÁBLÁZAT

*Franciaország borkereskedelme 1855–1914 között*¹⁹

Év	Export			Import		
	millió hl	millió F	1 hl/F	millió hl	millió F	1 hl/F
1855–1864	1,79	198,70	111,0	0,24	7,00	29,1
1865–1874	3,14	246,00	78,3	0,33	9,39	28,4
1875–1884	2,87	159,43	55,5	4,59	119,93	26,1
1885–1894	2,14	187,93	87,8	9,69	305,33	31,5
1895–1904	1,80	168,96	93,7	6,60	149,16	22,6
1905–1914	2,25	174,14	77,4	7,05	155,94	22,1

A borexportról szórványos adatok a vámnaplók alapján természetesen a korábbi évtizedekből is maradtak fenn. A neves mezőgazdasági szakíró, Rozier abbé és munkatársai a 19. század elején kísérletet tettek az export számbavételére. Ezek szerint 1788-ban Franciaország 1,5 millió hl bort exportált (a gyarmatit is beleértve) 32,94 millió F értékben, amelyért hl-enként kb. 22 F-ot kapott a termelő. Az exportált bor mennyiségéből jó 50%-kal Bordeaux részesedett, míg értékéből jó 60%-kal. 1 hl exportra szánt bordeaux-i bor kb. 26 F-ot ért. A másik, szintén a középkor óta világhírű borvidék, Burgundia csupán 20 ezer hl-t exportált (az export mennyiségének 1,4%-a),

16 BENOISTON de CHATEAUNEUF, Louis-François: *Recherches sur les consommations de tout genre de la ville de Paris en 1817*. Paris 1820. 54., HUSSON, Armand: *Les consommations de Paris*. Paris 1856. 214., SEMPÉ 1898. 71.

17 HUSSON 1856. 458.

18 SEMPÉ 1898. 71.

19 TOUTAIN, Jean-Claude: *Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958*. II. La croissance. *Cahiers de l'I.S.E.A* 1961. 115. 224. és 228., *Statistique agricole* 1914. 324–325.

1,32 millió F értékben (az export érték 3,9%-a). 1 hl burgundiai bor eladási ára 65 F volt. A harmadik nagy hírű borvidék, Champagne az exportált borból csupán 0,3%-kal részesedett, viszont az érték 3,5%-át adta. A többi exportot a kisebb értékű provençe-i, languedoci, Loire-völgyi, Rhône-völgyi és egyéb borok adták.²⁰

A 19. század első felében általában kisebb volt az export, mint a 18. század végén. A 19. század elején a háborúk és a gyarmatok elvesztése, majd az 1820-as évektől az alacsony bor árak és a protekcionizmus fogták vissza az exportot.

6. TÁBLÁZAT
*Franciaország borexportja a 19. század első felében*²¹

Év	1808	1827	1829	1830	1835	1840
millió hl	1,012	1,070	1,115	0,875	1,301	1,334
Év	1845	1847	1848	1849	1850	1851
millió hl	1,483	1,488	1,548	1,872	1,911	2,269

André Jullien az export értékét nem közölte. A francia kormánynak a külkereskedelemtől összeállított statisztikai kötete (1838) azonban segítségül szolgál. A kiadványból rekonstruálható az 1815–1834 közötti két évtized időszaka. 1815–1824 között az évi export 1 163 200 hl volt 36 811 000 F értékkel, vagyis 1 hl exportált bor eladási ára 27,5 F volt, amely jóval meghaladta a kb. 15 F/hl-es átlagos eladási árat. Az export döntő része hordós bor volt, palackozásra csupán 3,3%-a került, amely azonban az exportált bor értékének 16,6%-át tette ki. 1825–1834 között Franciaország évente 1 109 900 hl-t exportált 41 698 000 F értékben, 37,5 F/hl áron, amely a jó duplája volt az átlagos eladási árnak. A bor 5,1%-a volt palackozott, amely viszont az export értékének elérte a 19,8%-át (8 265 000 F). A bor a selyem, a pamut, a posztó és a len-kender textíliák után az export ötödik legnagyobb tétele volt.²²

Az 1840-es évek második felének és az 1850-es évek elejének növekedését a lisztharmat szakította meg, a termelés nagyfokú visszaesését okozva. 1854-ben csupán 10,824 millió hl bor termelt, az átlagos termésnek alig az ¼-e volt, az export 1,330 millió hl-re esett vissza. Ez utóbbi csökkenése azonban jóval kisebb volt a termelés visszaeséséhez képest. Az export a hazai termelés 12,4%-át tette ki, míg korábban átlagos hozamú évben az export a termésnek kb. 5%-a volt. Az 1860-as évek új korszakot hoztak: a termelés jelentős felfutásához a „szabad kereskedelem” (alacsony vámok) évtizedei következtek. 1866-tól 1879-ig az export általában meghaladta az évi 3 millió hl-t. A csúcs 1873-ban volt 3,981 millió hl-rel, amely a termés 11%-át tette ki. A magas terméstől a magas export azonban a növekedés korá-

20 ROZIER, François – CHAPTAL, Jean-Antoine – PARMENTIER, Antoine-Augustin – DUSSIEUX, Louis: *Traité théorique et pratique sur la culture de la vigne*. t. I. Paris 1801. 138., GAVIGNAUD-FONTAINE, Geneviève – LARGUIER, Gilbert: *Le vin en Languedoc et en Roussillon. De la tradition aux mondialisations, XVI-XXIe siècle*. Canet 2007. 74.

21 JULLIEN, André: *Topographie de tous les vignobles connus*. Paris 1866. 5e éd. 532–533.

22 *Statistique de la France. Commerce extérieur*. Publiée par le ministre des travaux publics, de l'agriculture et du commerce. Paris 1838. 511–518.

ban is csak részlegesen függött, mivel mértékét a külgazdasági viszonyok is erősen befolyásolták. 1875-ben 83,3 millió hl bor termelt, amelyből 3,73 millió hl-t (4,5%) adtak el külföldre. A filoxéra jelentősen visszavetette a termelést, amely természetesen az exportra is kihatott, de az exportot a spanyol, olasz és portugál konkurencia is korlátozta. A filoxéra-korszak legkisebb termése 1889-ben volt, 24 millió hl-rel, az export azonban csak 2,166 millió (a termelés 9%-a) hl-re csökkent. Ezután a termelés ismét növekedett, viszont az export 1,9–1,7 millió hl-re csökkent a világgpiaci viszonyok miatt. A 2 millió hl-es mennyiséget csak 1901 után lépte át ismét.²³

Az exportra kerülő bor ára a 19. század második felében is jóval magasabb volt, mint az országos átlagár. 1855–1864 közötti tíz év átlagában 1 hl exportálandó bor átlag ára 111 F, míg az országos átlagár 28 F volt, vagyis alig több mint ¼-e. 1875–1884 átlagában az exportra kerülő bor ára csupán 55 F/hl, míg az országos átlag 30 F/hl volt. A századfordulón (1895–1904) ismét megnőtt a különbség: 1 hl exportra kerülő bor (93 F) jó háromszorosa volt az országos átlagnak (27 F). A különbség ingadozott, de mindig egyértelmű volt, hogy az exportban az értékesebb borok nagyobb arányban részesültek, mint a belső fogyasztásban.²⁴

Amióta a bort termesztik és fogyasztják, különbséget tettek közöttük vagy csak egyszerűen ízlés vagy valamilyen összetettebb szempontok alapján. A borok egyszerre szolgálták a tömegfogyasztást és a luxusigényeket. Minőségüket tekintve a fogyasztási cikkek közül a legtöbb változatot kínálták. A hierarchia megállapítása nem volt könnyű feladat.²⁵ A 19. századi Franciaországban semmilyen országosan elfogadott egységes besorolása, osztályozása nem volt a boroknak. A termelők, a borkereskedők ügynökei (alkuszkok), a borászati szakírók és olykor a helyi hatóságok több borvidéken készítettek besorolást a borokról, de ez nem volt kötelező érvényű senki számára sem.²⁶ A minősítések, osztályozások egy adott termék jellegét kívánták összhangba hozni a kereskedelem, főleg a nemzetközi kereskedelem kívánalmaival. Az 1824-es volt az első törvény, amely a hamisítással szemben próbálta védeni a termelőt, a kereskedőt és a fogyasztót egyaránt. A törvény lehetővé tette a termelő, a birtok vagy a termelői hely vagy a régió és a termőév feltüntetését a boron, amelyet védett, hamisítását elvileg büntette. A bor minőségi besorolásáról azonban nem szólt.²⁷

A 19. századi országos mezőgazdasági statisztikák sem tüntették fel a belföldön és külföldön eladott borok minőségét. Jean-Antoine Chaptal, borászattal foglalkozó kémikus és statisztikus az eladási árak alapján különböztette meg minőségileg a borokat. Az 1804–1808 közötti öt év átlagában az évi termés – a borpárlatnak szánt mennyiség (kb. 5,3 millió hl) nélkül – 30 millió hl volt, 19 F/hl átlagos eladási árral. Ebből átlagár alatti vagy átlagárú 21 (70%) millió hl volt. Ezt közönséges bornak te-

23 *Statistique agricole* 1914. 324–325.

24 TOUTAIN 1961. 224. és 228., *Statistique agricole* 1914. 324–325.

25 ROCHE 1997. 254.

26 DOMINÉ, André: *Bor*. Ford. Edelenyi Miklós, Halasi Zoltán, Horváth Péter, Sárkány Péter, Sifter Elemér, Vati Eszter. Budapest 2004. 242.

27 STANZIANI, Alessandro: À l'origine des appellations d'origine contrôlée. Économie et droit des marques collectives en France au XIXe siècle. In *Histoire des innovations alimentaires, XIXe et XXe siècles*. Dir. DROUARD, Alain – WILLIOT, Jean-Pierre. Paris 2007. 170.

kintette. A 21 millió hl-ből kb. 10 millió (47,6%) hl-ért a termelő nem több, mint 7 F-ot kapott hl-enként. Igazi minőségi bornak csupán 800 ezer (a termés 2,6%-a, viszont a bruttó termelési értéknek a 23,5%-a) hl-t minősített, amelynek az eladási ára átlagban 200 F/hl volt. A fennmaradó 8,2 millió (27,4%) hl volt az átlagos jó bor 20–199 F/hl eladási árral. Az export értékében az utolsó két kategória játszott nagy szerepet.²⁸

Az 1852-es nagy mezőgazdasági statisztikai felmérés csupán fehér- és vörösbort különböztetett meg. A 38 millió hl-es termésből 28,5 (75%) millió hl vörösbort volt. A középkorban és a kora újkorban a piac (főleg a külső) a fehér- és a rozéborokat részesítette előnyben. A vörösbort térhódítása a 17. század végén kezdődött, és a 19. század közepére egyértelműen túlsúlyba kerültek. Az ország déli és délkeleti (languedoci, provençai, Rhône-völgyi stb.) borvidékein – amelyek döntően a belső fogyasztást szolgálták – a vörösbort 96%-kal részesedett. Néhány borvidéken viszont a fehérbor maradt uralkodó: a nantes-i borvidéken (Loire-Inférieure megye) és Elzászban 96%-os volt a részesedése. Jelentős maradt a fehérbor a délnyugat-franciaországi armagnaci (58%) és a béarni (50%) borvidéken, de Champagneban is 40%-os volt a részesedése. A vörösbortairól híressé vált bordeaux-i borvidéken (Gironde megye) is 35%-a volt a termésnek fehérbor. Ezek a borvidékek a helyi és a külső igényekhez egyaránt próbáltak igazodni.²⁹

Az éves mezőgazdasági statisztikákban a 20. század elejétől – a kritériumok említése nélkül – kétféle bort különböztettek meg: közönséges és minőségi. Az 1909-es statisztikai évkönyv a bortermés 1,6%-át, értékének 7,7%-át tekintette minőségi-nek.³⁰ 1912-ben az országos termésnek 2,2%-át, a bruttó termelési értéknek 8,8%-át sorolta az évkönyv a minőségi borok közé. Az ország legnagyobb termést hozó borvidéken, a languedoci (Dél-Franciaország) Hérault megyében 14 064 907 hl került hordókba, 346 333 479 F értékben (24,6 F/hl). Ebből azonban a statisztika csak 11 216 hl-t (0,08%-ot) sorolt a minőségi borok közé, 895 730 F (79,8 F/hl) értékben (az összérték 0,26%-a). A minőségi bor 3,2-szerese volt az átlagnak. A burgundiai mellett a másik leghíresebb borvidéken, a bordeaux-in 1912-ben 4 115 906 hl bort termelt, 170 607 659 F értékben (41 F/hl), vagyis az átlagár 60%-kal volt magasabb az Hérault megyeinél. A termésnek 15,5%-át (645 051 hl-t) vette a statisztika minőségi bornak, amelynek az értéke 79,6 F/hl volt. A nagy különbség nem csupán a minőségi borok arányában volt, hanem a közönséges borok eladási ára is jóval magasabb volt. Az árak tekintetében más minőséget jelentett a közönséges bor a bordeaux-i borvidéken, mint Languedocban. Côte-d'Or megyében (burgundiai borvidék) 325 578 hl volt a termés. Az össztermés értékét 22 812 314 F-nak számította a statisztikai évkönyv (70 F/hl), vagyis az átlagos burgundiai eladási ár megközelítette a bordeaux-i és a languedoci minőségi bor eladási árát. A termésből 65 092 hl (20%) volt a minőségi kategóriában 13 669 100 F értékkel (210 F/hl). Érték alapján az össztermés 60%-át a minőségi borok adták. A csúcsot az árak és a minőség tekin-

28 CHAPTAL 1819. 176.

29 *Statistique agricole de 1852. Statistique de la France. Deuxième série. Publiée par le ministre de l'agriculture du commerce et des travaux publics. t. II, Paris 1860. 174–180., 408.*

30 *Statistique agricole annuelle 1909. Ministère de l'agriculture. Paris 1910. 69.*

tetében a szintén világhírű champagne-i borvidék (Marne megye) képviselte a 19. század második felétől, de nem csupán a természetes borai, hanem pezsgőinek árai miatt. Marne megyében 1912-ben 256 566 hl bor termett, de 70 253 970 F értékben (274 F/hl). A megtermelt bor 99%-át a statisztika a minőségi kategóriába sorolta.³¹

Hivatalosan országos besorolás a borok minőségéről ugyan nem készült, de a borvidékeken régóta születtek osztályozások, főleg azokon, amelyek az exportban és Párizs ellátásában nagy szerepet játszottak. A 18. század második felében Európaszerte megnőtt a módosabb társadalmi rétegek igénye a jobb minőségű borok iránt. A termelők, a kereskedők és a fogyasztók között kezdett kialakulni valamilyen meghatározás a borok jellegéről, többnyire csupán lokális térre, egy-egy borvidékre korlátozva igyekeztek definiálni a minőséget.³² Nem véletlen, hogy a legismertebb osztályozásokat Bordeaux-ban, a francia borexport legjelentősebb helyén készítették. 1647-ben Bordeaux városi előljárói a borkereskedő ügynökökből bizottságot állítottak fel a borok árának besorolására. Az első helyre a sauternes-i édesnemes fehér, a másodikra a graves-i vörös, a harmadikra a Palus-vidéki (Lapály-vidéki) sötétvörös borok kerültek.³³ 1725-ben a bordeaux-i parlament (legfelsőbb királyi bíróság) besorolást állíttatott össze a médoci és graves-i vörösborokról a külföldi (főleg angol) vásárlók ízlése alapján, amely „nagy borokat”, „jó borokat” és „kis borokat” különböztetett meg. 1770-ben a kereskedelmi ügynökök a bordeaux-i bírósági körzet boraiból osztályoztak. A médoci, a graves-i vörös borokat és a sauternes-i édesnemes fehérborokat három osztályba sorolták. Az első osztályú borok kb. 200 F/hl-be, a harmadik osztályúak 40–50 F/hl-be kerültek. Az osztályozás csupán néhány tucat pincészetet („kastélyt”), a bordeaux-i borvidék (a későbbi Gironde megye területe) bormérésének kb. 5%-át érintette.³⁴

A 19. század első felében a bordeaux-i borokról a német származású W. Franck borkereskedő, az angol Charls Cocks tanár és a francia könyvkereskedő, Edouard Féret³⁵ nyomtatásban is megjelent osztályozásai voltak a legismertebbek. Műveiket a 19. században bővített és átirat változatban sokszor kiadták. Franck harmincöt médoci és graves-i „kastély” borát sorolta be négy osztályba. Az 1. osztályba csupán 3, a 4. osztályba 20 bort sorolt. Az 1. osztályúért hl-enként 270, a 4. osztályúért 150 F-ot kapott a termelő.³⁶ Az utókor számára (is) híressé vált, az 1855-ös párizsi világkiállításra a bordeaux-i borokról rendelt osztályozás tehát nem volt előtörténet nélküli. A bordeaux-i kereskedelmi kamara ügynökei által készített 1855-ös rangsorolás a médoci és a graves-i borokról azonban bonyolultabb lett az előzőekhez képest: osztályozott és egyéb kategóriákba sorolt borokat különböztetett meg a „kastély” (termőhely és pincészet) hírneve, a bor ára és a termelés több évszázados tradíciója alapján. A vö-

31 *Statistique agricole* 1914. 60–64.

32 GARRIER, Gilbert: *Histoire sociale et culturelle du vin*. Paris 2008. 228.

33 JOHNSON, Hugh: *A bor története*. Ford. KÁLDOS Zsolt, SÓSKUTHY György. Budapest 2005. 108.

34 KEHRIG, Henri: *Le privilège des vins à Bordeaux jusque'en 1789*. Paris–Bordeaux 1886. 77–78.

35 COCKS, Charles – FÉRET, Edouard: *Bordeaux et ses vins classés par ordre de mérite*. Paris–Bordeaux 1850. 83–92.

36 FRANCK, Wilhelm: *Traité sur les vins du Médoc et les autres vins rouges du département de la Gironde*. Bordeaux 1824. 154–155.

rösborkokat illetően öt osztályt különböztetett meg: az 1.-be 5, a 2.-ba 14, a 3.-ba 14, a 4.-be 10, az 5.-be 18 „kastély” került. Osztályonként 30–40 F/hl-rel csökkent az árak, az 1. osztályé 330–270 F/hl-t, az 5. osztály 170–150 F/hl-t ért. A fehérborok közül csak a sauternes-i borkokat osztályozták. Osztályon felüli egy volt, az Yquem kastély bora, az 1. osztályba 11, a 2.-ba 15 kastélyt soroltak. A vörösborkokat illetően a minősítés nem ért véget az osztályozással. Az 5. osztály után megkülönböztettek „polgárbort” (kiváló, jó és átlagos minőségben), „kézműves bort” és „parasztbort”. Ez utóbbi volt a közönséges bor, amelyért a termelő hl-enként kb. 45 F-ot kapott.³⁷ Az osztályozáson túli besorolások nevei 18. századi hagyományokhoz nyúltak vissza: az egymás mellett lévő úri, polgári, kézműves és paraszti birtokon termett borért nem ugyanazt az árat fizették, az úri birtok bora általában drágább volt.³⁸

A legismertebb osztályozások ugyan a bordeaux-iak voltak, de a legrégebbiek Burgundiában születtek a 15. században. 1416-ban rendelet határozta meg a pinot szőlőfajtákból készített burgundiai borok jellegét. A 18. században Bordeaux-tól eltérően nem a birtok („kastély”), hanem a termőhely alapján történt. A termőhely több birtokot is magában foglalhatott. Champagne-ban a márka alapján, Elzászban a szőlőfajta (nem készítettek háziasított minőségi borokat) szerint osztályozták.³⁹ A 18. század második felében, mivel a királyi udvarban a champagne-i helyett ekkor már a burgundiai borkokat részesítették előnyben, hét „osztályt” különítettek el a minőségi borokon belül: királyi, királynéi, régensi, királyi hercegi, unokatestvéri, királyi zászlós bor, egyszerű hercegi bor. Az export számára a királyi udvarban szerzett hírnév csak kedvező lehetett.⁴⁰

A 19. század második felében Burgundiában a Côte-d’Or-i vörösborkokat öt csoportba volt szokás sorolni: „a termések fejei”, „első termések”, „jó termések”, „elég jó termések”, „kevésbé nemes töről való termések”. Az első három kategória adta a világhírű burgundiai borokat. Összesen csupán 13 termőhelyről származtak, amelyek jóval kisebbek voltak, mint a bordeaux-i kastélyok ültetvényei. A fehérborokat egyszerűen első, másod- és harmadosztályra osztották.⁴¹

A sok helyi osztályozást a neves borász szakember, André Jullien kísérelte meg rendszerezni a 19. század elején („Minden ismert szőlővidék topográfiája”).⁴² A vörösborkoknál 5 osztályt különböztetett meg: az első 3 a minőségi boroké, a 4. a jó közepes, az 5. a közönséges boroké. 1. osztályú vörösbort három vidék termelt: Burgundia hét termőhellyel (majd mindegyik Côte-d’Or vidékéről), Bordeaux négy médoci és graves-i kastéllyal, Dauphiné az hermitage-i borral. Mindegyik viszonylag kis mennyiséget jelentett, viszont világszerte ismert volt. A burgundiai nagy borok

37 ROUDIÉ, Philippe: *Vignobles et vignerons du Bordelais (1850-1980)*. Bordeaux 1994. 140–141.

38 DOMINÉ 2004. 241.

39 BAZIN, Jean-François: *Histoire du vin de Bourgogne*. Paris 2002. 21., 50.

40 MARTIN, Germain – MARTENOT, Paul: *Histoire des classes rurales en France au XIXe siècle. La Côte d’Or*. Dijon–Paris 1909. 368.

41 MOUILLEFERT, Pierre: *Les vignobles et les vins de France et de l’étranger*. Paris 1891. 163.

42 JULLIEN, André: *Topographie de tous les vignobles connus*. Paris 1816. A munka a 19. század folyamán többször is megjelent átdolgozott kiadásban. Az ötödik kiadásra (1866) a tanulmány már utalt.

elsősorban a francia, a német és a belgiumi társadalmi elit asztalára kerültek. A bordeaux-iak Nagy-Britanniában és Északnyugat-Európában voltak közkedveltek a módosak körében. A 2. osztályhoz a szerző az említett borvidékeken kívül néhány champagne-i vörösbort is sorolt. A 3. osztályba került vörösborok már közel egy tucatnyi borvidéken teremtek, a 4. és az 5. osztályúak minden borvidéken megtalálhatóak voltak. A fehérborokat négy osztályba sorolta. A minőséget az első két osztály képviselte. Az 1. osztályba néhány champagne-i, burgundiai, bordeaux-i (sauternes-i), hermitage-i és languedoci bor tartozott. A 2. osztályúak természetesen az említetteken kívül még számos borvidéken (Elszász, Anjou, Béarn, Languedoc, Franche-Comté stb.) megteremtek.⁴³

A „Topographie...” 1866-os kiadása az európai vetélytárs borokról is említést tesz. Az 1. osztályú francia vörösborokkal csupán a portugáliai Beira-vidéket tekintette azonos minőségűnek. A 2. osztályúhoz viszont már több tucatnyi portugál, spanyol, itáliai, német, magyar (budai, szerémségi, gyöngyösi) és görög bort sorolt. A fehérborok európai 1. osztályában a vörösekhez képest több bor szerepelt, élen a tokajival, amelyet spanyol (xerès-i, grenadai stb), portugál (beirai), itáliai (szicíliai), német (johannisbergi) és görög (pygrosi) borok követtek. A 2. osztályú európai fehérborok számát szintén több tucatra becsülte.⁴⁴

W. Maigne a pincemestereknek és a borkereskedőknek írott kézikönyvében hat kategóriába sorolta a francia borokat: különleges minőségi, minőségi, kiváló közepes, jó közepes, közepes és közönséges. A vörösborok közül különleges minőségi bornak 17 bordeaux-it, 14 burgundiait, 5 champagne-it, 3 roussillonit, 2 béarnit és 1 hermitage-it minősített. Minőségi vörösborokból már legalább 60-70-félét tartott számon, zömük az említett borvidékekről került ki, de legalább 20-at a languedoci, a périgord-i (bergeraci), lyonnais-i és a vivarais-i borvidék adott. Különleges minőségű fehér bornak csak egy bordeaux-it (sauternes-i), három burgundiait, egy champagne-it és egy hermitage-it tekintett. A minőségi fehérborok zöme is ezekről a vidékekről került ki, de Elzász, Anjou, Béarn és Périgord is jeleskedett a termelésükben.⁴⁵

A francia borok külső piaci természetesen változóak voltak a század folyamán, de a nyugat-, északnyugat- és észak-európai országok mindig a legjelentősebb felvásárlók maradtak. A 18. század végén és a 19. század elején a kb. évi 1,5 millió hl exportált bor (érték alapján) 24,9%-át a német fejedelemségek, főleg a baltikumiai fogyasztották el. A második felvásárló, 23,6%-kal Hollandia volt, amely a francia borok egy részét tovább is adta. A harmadik helyen – szerényebb minőségű borokkal – a francia gyarmatok (19,2%-kal) álltak. A vámlistán ezután Nagy-Britannia következett mindössze 6,2%-kal. Az angolok a középkorban és kora újkor első századaiban francia borokat fogyasztottak. A 18. század elejétől szakítottak a hagyományokkal, és döntően portugál, kisebb mértékben spanyol borokat vásároltak. Az angol úri társadalom asztaláról teljesen azonban nem tűntek el a francia borok. A drága mé-

43 JULLIEN 1816. 314–317.

44 JULLIEN 1866. 518–527.

45 MAIGNE, W.: *Nouveau manuel complet du sommelier et du marchand de vins, contenant des notions succinctes sur les vins rouges, blancs et mousseux*. Paris 1874. 116–121.

doci és burgundiai borok, valamint a champagne-i pezsgők maradtak. Az Angliába szállított borokért és pezsgőkért a termelők 160–170 F-ot kaptak hl-enként.⁴⁶ A fentiekén kívül Flandria (4,6%-kal), Dánia (4,1%-kal) és Svédország (3,9%-kal) számított biztos piacnak. Az Egyesült Államok a francia bor export 1,4%-át vette fel. A fennmaradó 16% kb. egy tucatnyi ország között oszlott meg.⁴⁷

Az 1820-as évek a borexport csökkenését hozták. A vásárlók vagy a saját termésüket növelték vagy máshol néztek bor után. A 18. század végéhez képest a kliensek hierarchiájában nem történt nagy változás, de Svájc és az amerikai kontinens részesedése növekedett.

7. TÁBLÁZAT

*A francia borok legnagyobb külföldi vásárlói
1826–1828. évek átlagában*⁴⁸

Ország	hl	%
német államok	234 658	20,1
Hollandia	208 704	17,9
Itália	132 019	11,3
francia gyarmatok	127 209	10,9
Svájc	113 204	9,7
Egyesült Államok	58 181	4,9
Nagy-Britannia	51 546	4,4
Brazília	46 940	4,1
Oroszország	39 113	3,3
Kuba	36 129	3,1
Összesen	1 047 703	89,7
18 egyéb ország	119 955	10,3
Export összesen	1 167 658	100,0

A 19. század hatvanas éveire figyelemre méltó módosulás történt az export földrajzi megoszlásában. Európa megmaradt a legnagyobb felvásárlónak, de a század elejéhez képest a svájci és az olasz piac jelentősen, az angol mértékletesen felértékelődött, Németország részesedése viszont mérséklődött. Ezen túl a legnagyobb változást a dél-amerikai, az észak-amerikai és az egyiptomi vásárlások bővülése hozta. A francia borkereskedelem a vámok és a szállítási tarifák jelentős csökkenését, a borforgasztás világméretű növekedését kihasználva tágítani tudta piacait. Az 1866-os esztendő az export szempontjából sikeresnek tekinthető.

46 RIBADIEU, Henri: *Histoire de Bordeaux pendant le règne de Louis XVI*. Guyenne–Bordeaux 1853. 59.

47 ROZIER–CHAPTAL–PARMENTIER–DUSSIEUX 1801. 133–135.

48 MOREAU, César: *Aperçu statistique. Bulletin de la Société française de Statistique universelle*. 1830. t. II. 7–10.

8. TÁBLÁZAT

*A francia borok legjelentősebb külföldi vásárlói
1866-ban⁴⁹*

Ország	hl	%
Svájc	407 546	12,4
Egyesült Államok	298 970	9,1
Olaszország	280 997	8,5
Németország	263 158	8,0
Belgium	233 254	7,0
Nagy-Britannia	215 380	6,5
Argentína	194 051	5,9
Brazília	149 061	4,5
Uruguay	138 978	4,2
Egyiptom	87 526	2,6
Hollandia	87 087	2,6
Összesen:	2 356 008	71,4
37 egyéb ország	940 262	28,6
Export összesen:	3 296 270	100,0

Az 1880-as évek végére ismét módosulások történtek. Egyrészt az összexport közel 25%-kal csökkent, másrészt Olaszország erősen csökkentette vásárlásait, s jelentősen mérséklődött az Egyesült Államok és Brazília érdeklődése is a francia borok iránt. Nőtt viszont Argentína és Nagy-Britannia franciabor-importja. Az angolok ismét a francia borok egyik legnagyobb fogyasztóivá váltak Európában. A francia gyarmatok is újra jelentős felvevő piaccá váltak.

9. TÁBLÁZAT

*A francia borok legjelentősebb külföldi vásárlói
1888-ban⁵⁰*

Ország	hl	%
Svájc	493 969	19,7
Argentína	374 310	14,9
Nagy-Britannia	320 534	12,8
Németország	283 444	11,3
Belgium	227 352	9,0
francia gyarmatok	194 732	7,7
Hollandia	80 620	3,2
Uruguay	73 956	2,9
Egyesült Államok	68 078	2,7
Brazília	34 326	1,4
Összesen	2 151 321	85,6
Egyéb 28 ország	360 740	14,4
Összes export	2 512 061	100,0

49 *Enquête agricole*. Ministère de l'agriculture, du commerce et des travaux publics. 1e série, t. 2, Paris 1869. 687–690.

50 MOUILLEFERT 1891. 21–22.

A 20. század elején nehéz évek következtek az export számára. A gyarmatokat kivéve mindegyik nagy ügyfél – ha átmenetileg is – csökkentette a franciaországi vásárlásait. Az export földrajzilag szórtabbá vált a korábbiakhoz képest. A mindennapi fogyasztást szolgáló borok forgalmazásában Franciaország nehezen viselte a spanyol, az olasz és a portugál versenytársakat. Az ország csak néhány százezer hektoliterrel exportált többet, mint száz évvel korábban.

10. TÁBLÁZAT

*A francia borok legjelentősebb külföldi vásárlói
1906-ban⁵¹*

Ország	hl	%
Németország	268 231	15,6
Svájc	255 601	14,9
Belgium	254 635	14,7
francia gyarmatok	221 357	12,8
Nagy-Britannia	126 215	7,3
Argentína	99 013	5,7
Hollandia	55 157	3,2
Dánia	24 380	1,4
Brazília	11 517	0,7
Uruguay	10 793	0,6
Olaszország	10 615	0,6
Oroszország	7598	0,4
Egyesült Államok	6099	0,3
Összesen	1 351 211	78,3
Egyéb országok	374 915	21,7
Összes export	1 726 126	100,0

Bordeaux a 19. században végig megőrizte vezető szerepét az exportban. A város azonban nem csupán a bordeaux-i borvidék termékeit adta el, hanem a „Felvidékről”, a Garonne és mellékfolyóinak völgyeiből és még sok egyéb vidékről is vásárolt bort, például a helyi termékek feljavításához. Az kétségtelen, hogy magas volt a helyben megtermelt borból az export aránya. Gironde megyében 1852-ben 2,4 millió hl bor termett, amelyből jó 800 ezer hl (33%) exportra került. A filoxéra korában, különösen az 1879–1885 közötti években előfordult, hogy a város több bort exportált, mint amennyi a borvidéken termett. Champagne azonban a pezsgő export arányával jóval túltett mindegyik borvidéken. A 19. század közepétől a pezsgő gyártásához már nem volt elegendő a helybeli termés, így rendszeressé vált a más vidékekről való borvásárlás.⁵²

1816–1820 között az exportált bor 56%-át (kb. 577 ezer hl) Bordeaux-ban rakták hajóra. Az 1847–1851 közötti években 620 ezer hl, az összexport 33%-a származott Bordeaux-ból. Ugyanezen öt év átlagában az országos export 65 520 400 F volt, amelyből Bordeaux 34 458 200 F-kal (52,6%) részesedett. Ahogy a 18. század vé-

51 *Statistique agricole annuelle 1906*. Ministère de l’agriculture. Paris 1908. 166–167.

52 ROUDIÉ 1994. 36–38.

gén, úgy a 19. század közepén is az értékből nagyobb arányban részesedett, mint a mennyiségből. Burgundiát és a champagne-i pezsgőt leszámítva minden más vidékhez képest értékesebb borokat exportált.⁵³ A bordeaux-i export – ahogy az össz-exporté is – virágkora az 1860–1880-évekre esett, meghaladva az egymillió hl-t, majd ismét csökkenés következett.⁵⁴ 1891-ben a város 861 242 hl bort exportált, amely az összes export 41%-át tette ki, értékéből viszont 65%-kal részesedett.⁵⁵ 1906-ban sem voltak alapvetően eltérőek az arányok, bár az értékből való részesedés csökkent: az export mennyiségének 40%-át, értékének 53%-át adta Bordeaux.⁵⁶

Az exportált bor jó fele nem Bordeaux-ból került ki, hanem más kikötőkből és belső kereskedelmi központokból. A második és a harmadik legnagyobb borexportőr kikötő (Sète és Marseille) a mediterrán tengerparton volt. Exportjukat három nagy borvidék (a languedoci, a Rhône-völgyi és a provence-i) éltette. A Loire-völgyi borok Nantes-ban, a keleti kontinentális borvidékek (Champagne, Burgundia) termékei részben Rouenban és Le Havre-ban kerültek hajókra.⁵⁷ A 19. század első felében az exportnak legalább 75%-át tengeren szállították. Ennek a század második felében a vasút kiépülésével csökkent az aránya. Az egyik nagy ügyfél, Svájc csak szárazföldön vásárolhatta a francia borokat. A belvízi és a szárazföldi szállításnak a németországi és a belgiumi exportban is nagy szerepe volt. A század végére – a vasútnak köszönhetően – a tengeri szállítás 60–65%-ra mérséklődött.⁵⁸

Burgundia a 19. század második felében átlagban évente 60–65 000 hl jó minőségű bort exportált. A 19. század végén az évi 500–600 ezer hl termésből kb. 120 ezer hl-t osztályoztak, vagyis tekintettek jó bornak. Ennek közel a felét exportálta a borvidék vagy vasúton, vagy a Szajná az óceán felé.⁵⁹ Legnagyobb felvevő piaca Németország, Belgium, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Oroszország volt, de számos más országba is eljutott.⁶⁰ A legnagyobb sikert a 19. században a champagne-i pezsgő hozta a világ számára. Champagne a 17. század végétől exportált pezsgőt, de igen kis mennyiségben. A 18. század végén is csupán egymillió palackot exportáltak.⁶¹ A termelés felfutása az 1830–1840-es évektől kezdődött.

53 FRANCK 1853. 289–290.

54 ROUDIÉ 1994. 120.

55 *Statistique agricole annuelle 1891*. Ministère de l'agriculture. Paris 1892. 162–163.

56 *Statistique agricole*. 1908. 166–167.

57 *Enquête agricole*. 1869. 690–691.

58 CADIER, Gabrielle: L'exportation des vins de France sous la Seconde Empire. *Bulletin du Centre d'Histoire économique et sociale de la région Lyonnaise*. 1972. 4. 17.

59 MARTIN-MARTENOT 1909. 379–385.

60 BAZIN, Jean-François: *Histoire du vin de Bourgogne*. Paris 2002. 42.

61 A 18. század végén a pezsgő a legdrágább italok közé tartozott. Egy palack kb. négy napszám értékével volt egyenlő. A palack méretét egy 1735-ös rendelet kísérte meg szabályozni: modern űrmérték alapján egy palack 0,75 liternek felelt meg. A szabványt azonban nem biztos, hogy betartották. GARRIER 2008. 238–239., 157.

11. TÁBLÁZAT

*Champagne pezsgőexportja a 19. század második felében,
évi átlagban*⁶²

Év	Termelés palack	Export palack	%	Hazai fogyasztás palack
1851–1860	10 001 839	7 450 297	74,5	2 551 541
1861–1870	12 797 166	9 958 261	77,8	2 838 905
1871–1880	19 575 576	16 723 364	85,4	2 852 211
1881–1890	21 202 239	17 986 643	84,8	3 215 596
1891–1897	21 740 081	18 271 428	84,0	3 468 653
Növekedés:	117,4%	145,2%		35,9%

Az 1890-es években az exportált pezsgő 50,8%-át Nagy-Britannia, 22,6%-át Belgium, 8,4%-át az Egyesült Államok, 6,5%-át Németország vásárolta meg, vagyis összesen 88,3%-át. Ezenkívül Oroszország, Hollandia és Svédország számított jelentősebb vevőnek.

Ahogy már utaltunk rá, a 18. század végén és az 1830-as években is a bor a textíliák után a francia export legnagyobb értékű terméke volt. Az 1849–1853 közötti évek átlagában Franciaország exportjának értéke 1 milliárd 625,2 millió F volt. Eből 191,9 millióval (11,8%) a selyemszövet, 146,7 millióval (9,0%) a pamutféseségek, 125,6 millióval (7,7%) a posztókészítmények és 4. helyen 71,1 millióval (4,4%) a bor részesült.⁶³ 1878-ban a francia export értéke 3 milliárd 179,7 millió F volt. Ehhez a posztó és a selyemszövetek után a bor járult hozzá a legnagyobb értékkel, 201,1 millió F-kal (6,3%-kal). A bor tehát a 19. század második felében is Franciaország legfontosabb exportcikkei közé tartozott.⁶⁴

A francia bor az ország gazdaságának és civilizációjának egyik kifejezője volt a világban. Az 5. táblázat adatai alapján azonban egyértelműen kitűnik, hogy az 1870-es évek második felétől Franciaország az egyik legnagyobb importőrré (is) vált. A francia társadalmi elit mindig fogyasztott különleges minőségű külföldi (görög, ciprusi, itáliai, spanyol, portugál, tokaji stb.) borokat. Ez azonban nem volt jelentős kereskedelmi tétel. 1827–1836 között Franciaország mindössze 2200 hl bort importált évente, s 1837–1846 között is csupán 3600 hl-t.⁶⁵ 1 hl import bor 1847–1853 közötti évek átlagában közel 140 F-ot ért, míg az exportált borok ára csupán 37 F volt.⁶⁶ A nagy változás első lépcsője 1854-től következett be: az import 100 ezer hl fölé emelkedett, s néhány év alatt elérte a 600 ezer hl-t. A francia borimportban a különleges minőségű borokat felváltották a tömegfogyasztást kielégítő olcsó, közön-

62 SEMPÉ 1898. XX. táblázat, 210.

63 *Annuaire de l'économie politique et de la statistique pour 1852*. Dir. GARNIER, Robert. Paris 1855. 63.

64 *Annuaire de l'économie politique et de la statistique pour 1878*. Dir. BLOCK, Maurice. Paris 1880. 63–64.

65 FOVILLE 1890. 167.

66 *Enquête sur la situation de l'agriculture en France, en 1879*. Société nationale d'Agriculture. Paris 1880. 223.

séges borok. A lisztharmat után 200–250 ezer hl-es szintre esett vissza az import. Európa legnagyobb borfogyasztó piacán ez nem számított jelentős tételnek.⁶⁷

A filoxéravész hatására keletkezett hiány miatt a szállítási tarifák jelentős csökkenésével (vasút, gőzhajó) az olcsón előállított mediterrán (spanyol, olasz, portugál, algériai, tunéziai) borok versenyképessé váltak a francia piacon. Az import először 1878-ban haladta meg a 1 millió hl-t, és 1880-ban már elérte a 7 millió hl-t. 1887-ben és 1892-ben az import meghaladta a 12 millió hl-t. Az import komoly kihívást jelentett a francia bortermelés számára, amelyre a francia állam a protekcionizmus visszaállításával, a déli (főleg a languedoci) borvidékek pedig a tömegtermelés költségeit csökkentő nagyüzemi gazdálkodással és modern technológiák bevezetésével válaszoltak.⁶⁸

Az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején a legtöbb bor Spanyolországból érkezett. 1891-ben Franciaország 11 868 152 hl bort importált, amelyből 9 394 485 hl (79,7%) Spanyolországból érkezett. A második legnagyobb szállító, 1 868 152 hl-rel (15,7%) Franciaország észak-afrikai gyarmata, Algéria volt, ahol francia telepések hoztak létre ültetvényeket, kimondottan exportálásra.⁶⁹ Az 1890-es évek végén – 20. század elején az importot sikerült 6–7 millió hl-re mérsékelni, s az importálók sorrendje is jelentősen megváltozott, a spanyol bor háttérbe szorult. 1906-ban Franciaország 5 519 628 hl bort hozott be, de ebből 5 384 688 hl (97,5%) saját gyarmatáról, Algériából érkezett. Az import mérséklődése ellenére is a külföldi borok a közfogyasztás 13–15%-át tették ki.⁷⁰

Az 1880-as évek elejétől az import mennyisége olykor sokszorososa volt az exportnak, de érték alapján, évi átlagban csak az 1885–1894 közötti tíz évben volt nagyobb, mint az export. Az előző és a következő időszakban is nagyobb értékű volt az export, vagyis Franciaország a jobb minőségű borokkal tudta fenntartani világkereskedelmi szerepét két legveszélyesebb vetélytársával, Olaszországgal és Spanyolországgal szemben.⁷¹

67 SEMPÉ 1898. XXIV. táblázat

68 ESTIER, Robert: Le temps des depressions. In *Histoire des paysans français du XVIIIe siècle à nos jours*. Dir. HOUSSEL, Jean-Pierre. Roanne 1976. 304.

69 *Statistique agricole* 1892. 132–133.

70 *Statistique agricole* 1908. 148.

71 TOUTAIN 1961. 224., 228.

IMRE PAPP

FRENCH WINE EXPORT IN THE 19th CENTURY

The paper attempts to present the wine export of France in the 19th century based on contemporary statistical data, scientific papers and current academic literature on viticultural history. Until the phylloxera epidemic France had been the greatest producer, consumer and exporter of wine. Only around 5–10 per cent of the annual output was exported, the rest was taken in by the home market. In the first half of the 19th century export amounted to 1.1 to 1.3 million hectolitres, less than that of the late 18th century (1.5 million). There was an upturn from the 1840s and export peaked in the 1860s and early 1870s with more than 3 million hectolitres per year. Following the phylloxera and due to foreign competition (Italy, Spain, Portugal) there was a decrease to about 1.7 to 1.9 million. Despite the fall in quantity, the value of exported wine remained high, still making France a key player in the global wine market with its high quality product. This position was challenged but still not compromised in the last quarter of the 19th century. Due to the cultural tradition of wine consumption in French society, when the wine stock for the home market was exhausted, import wines were consumed as well. The result was that from the 1880s, due to the downturn in national production, France became momentarily Europe's greatest wine importer.

CSISZÁR IMRE

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEK MEGERŐSÖDÉSE HAJDÚNÁNÁSON

**A közös gazdaságok területének és taglétszámának alakulása
a kollektivizálás befejezését követően***

I. A SZÖVETKEZETESÍTÉS FOLYAMATA HAJDÚNÁNÁSON

Mindenekelőtt előre kell bocsátani, hogy a kollektivizálás kezdetén a hajdúnánási gazdák, akárcsak a környező települések önálló gazdálkodáshoz szokott birtokos parasztjai, idegenkedve fogadták a nagyüzemi rendszerre történő áttérés ötletét. A Szovjetunióban működő közös gazdálkodásról a helyieknek főként hallomásból, katonacimboráktól volt információjuk, de elképzelhetetlennek tartották, hogy erre itthon, s az ő városukban is sor kerülhet. Félelmeik rövidesen beigazolódtak, s a Rákosi-korszak diktatórikus hatalomgyakorlása és az erőszakos szövetkezetesítés csak tovább fokozta a helyiek ellenszenvét.

A kollektivizálás folyamata 1948-ban kezdődött, amikor megalakult az első közös gazdaság a városban. A 60 tag egyesülésével, 570 katasztrális holdon létrehozott termelőszövetkezetéről nem sokat tudunk, de nem is volt hosszú életű.¹ Főként nincstelen szegényparasztok és önálló gazdálkodásra képtelen újjazdák egyesüléséből jött létre, s területe is szétszórta feküdt, ami lehetlenné tette a hatékony művelést.² Ráadásul a tagok nem rendelkeztek megfelelő eszközökkel és igaerővel sem.³

Ezt a közös gazdaságot azonban hamarosan újabbak követték, s belőle alakult 1949. december 21-én, Sztálin születésnapján a December 21., 1950. február 25-én a Micsurin és 1950 őszén a Táncsics Tsz. 1949-ben jött létre a Dózsa és a Haladás Tsz, 1952-ben a Petőfi és a Kossuth Tsz.⁴

Mint ismeretes, azután, hogy 1955. április 18-án Nagy Imrét felmentették a miniszterelnökségből, visszatért a régi gazdaságpolitika, s már 1955 őszén megindult a kollektivizálás második hulláma.⁵ Hajdúnánáson ekkor hozták létre a Szikra Termelőszövetkezetet.⁶ Az 1956-os forradalom súlyos csapást mért a termelőszövetkezeti rendszerre,

* A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport támogatásával készült.

1 Varga Sándor egykori hajdúnánási téesselnök visszaemlékezéséből tudjuk, hogy nagy valószínűséggel Bocskai nevet viselte és Gyulai András vezetésével kezdte meg működését. – Varga Sándor-interjú (Hajdúnánási Rákóczi Tsz alapító tag: 1960; téesselnök: 1963–1984). Készítette: CSISZÁR Imre. Hajdúnánás 2008.

2 Vö. KAJÁRI Erzsébet: A hajdúnánási kulák-ügy 1951-ben. In *Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Szerk. GYARMATI György. Budapest 1999. 218.

3 Draviczy Imre szerint: „A belépők állatállománnyal, szerszámmal, vetőmaggal nem rendelkeztek.” Lásd DRAVICZKY Imre: *Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946–1956*. Hajdúnánás 2006. 49.

4 VÖLGYESI Zoltán: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*. Budapest 2001. 74.

5 GUNST Péter: *Magyarország gazdaságtörténete*. Budapest 2006. 145.

6 *Hajdúnánás története*. Szerk. RÁCZ István. Hajdúnánás 1973. 412. – XII. fejezet. BAKÓ Endre: *A meggyorsult idő*. (A továbbiakban: *Hajdúnánás története*.)

a közös gazdaságok száma a kezdeti idők szintjére esett vissza.⁷ A forradalom Hajdúnánáson is rendkívül megviselte a termelészövetkezeti mozgalmat, a helyi szövetkezeti tagság jelentős része kilépett a közös gazdaságokból.⁸

A forradalom leverését követően Kádár János ígéretei ellenére továbbra is a szovjet modell, a kollektivizált nagyüzemi gazdálkodás meghonosítására törekedett. A cél érdekében folyamatosan bővült a szövetkezeti tagság szociálpolitikai juttatásainak a köre.⁹

A tévesztés eredményességéhez azonban mindemellett az agitátorok szokásos „hadjárata” és 1956 leverésének közeli emléke is kellett. Egyes kutatók véleménye szerint az 1956 után újrainduló utolsó szövetkezesítési kampány során a beléptetések módszerei mit sem változtak a Rákosi-rendszerhez képest.¹⁰ Az MSZMP Központi Bizottságának 1961. február 17-ei közleménye már a mezőgazdaság kollektivizálásának a befejezését deklarálta, s a sikert kizárólag a parasztok „saját elhatározásának”, „önkéntes döntésének” tulajdonította.¹¹

Hajdúnánáson a forradalom után főként a korábban létrehozott termelészövetkezetek keltek újból életre. A December 21. Tsz nevét meg kellett változtatni, hiszen Sztálin megítélése 1949-hez képest sokat változott, így a szövetkezet új neve az „Új Élet” lett. 1957 folyamán alakult meg a Bocskai és a Jókai Tsz.¹² A hajdúnánási gazdák azonban még ekkor is igyekeztek ellenállni a folyamatnak, és sokan közülük azzal fejezték ki tiltakozásukat, hogy vagy nem léptek be a szövetkezetekbe, vagy szabotálták a munkavégzést. A forradalom után, a kezdeti időben a szövetkezeti tagság mindössze 68%-a kezdett el dolgozni.¹³

Az agitáció azonban Hajdúnánáson is nagy erővel folyt, s minden eszközzel igyekeztek meggyőzni mindenkit a belépésről. Végül 1960 decemberére a hajdúnánási gazdák 80%-a aláírta a belépési nyilatkozatot, és ezzel a szövetkezeti mozgalom helyi szinten is felülkerekedett.¹⁴

A következő években, évtizedekben Hajdúnánáson is megfigyelhető volt az a folyamat, hogy a kisebb, kevésbé hatékony, rosszul jövedelmező szövetkezetek beolvadtak a nagyobb termelőkapacitással rendelkező és jobban szervezett nagyüzemekbe. Először a Kossuth Tsz vált életképtelenné, és 1959. december 30-án beolvadt a Tánics Tsz-be, s a két szövetkezet egyesüléséből új nagyüzem született, a Lenin Tsz.¹⁵

7 1956. október közepétől 1957. január közepéig a termelészövetkezetek száma 3954-ről 1469-re esett vissza, vagyis a közös gazdaságok 63%-a feloszlott. – Lásd: VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest 2001. 25.

8 *Hajdúnánás története*, 414. – BAKÓ Endre, i. m.

9 Vö. VARGA Zsuzsanna: „Földindulás” után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-es évek első felében. *Történelmi Szemle* 2009. 2. 256.

10 Lásd: Ö. KOVÁCS József: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.” Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég* 2008. 1. 39.

11 Vö. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Szerk. VASS Henrik – SÁGVÁRI Ágnes. Budapest 1973. 497–501.

12 CSISZÁR Imre: Termelészövetkezetek Hajdúnánáson. *Debreceni Szemle* 2007. 2. 220.

13 *Hajdúnánás története*, 414. – BAKÓ Endre, i. m.

14 Uo.

15 CSISZÁR 2007. 215.

Egy évvel később, 1960 utolsó napján, december 31-én utolsóként alakult meg Hajdúnánáson a Rákóczi Tsz.¹⁶ 1962-ben a Bocskai Tsz beolvadt a Micsurin Tsz-be, amely a Haladás Tsz mellett Hajdúnánás egyik legnagyobb és legjelentősebb szövetkezete volt. Az utolsó jelentős változás a hajdúnánási termelőszövetkezeti rendszerben az 1970-es években következett be. A Lenin Tsz és a Rákóczi Tsz egyesüléséből, 1977. január 1-jén született meg a Béke Tsz, amely az összevont vagyonnak és a centralizált termelőkapacitásnak köszönhetően a legjelentősebb szövetkezetté vált.¹⁷

II. A TERMELŐSZÖVETKEZETEK MEGERŐSÖDÉSE

A felvázolt folyamat azonban alaposabb vizsgálatot érdemel. Érdemes tüzetesen is áttekinteni, hogy azoknak a termelőszövetkezeteknek, amelyekről az egész város életminősége függött, mik voltak a főbb jellemzőik, s hogyan erősödtek meg és lettek a város legnagyobb foglalkoztatóivá. A szövetkezeti rendszert hajdúvárosi szinten vizsgálva megtudhatjuk azt is, hogy Hajdúnánáson mennyire volt jelentős a kollektív nagyüzemekre épülő mezőgazdaság, s az itt működő termelőszövetkezetek milyen erősnek tekinthetők más hajdúvárosok szövetkezeteihez képest.

Elemzésünket ezért egy olyan összehasonlítással kezdjük, amely megyei szinten, a legjelentősebb hajdúvárosok szövetkezeteinek a fényében mutatja be a hajdúnánási közös gazdaságokat. A termelőszövetkezetekre vonatkozóan elsősorban számukra, területükre és taglétszámukra leszünk figyelemmel, mivel ezek a mutatók jelzik a legjobban a rendszer erősödését. Az 1956-ot követő időszakra vonatkozó összevont adatainkat az alábbi táblázatokban foglaltuk össze.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek fontosabb adatai megyei viszonylatban 1956 után¹⁸

Év	Szövetkezetek száma	Területe	Ebből szántó	Tagok száma	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal
1956						
Hajdúnánás	7	7097	5245	702	512	80
Hajdúböszörmény	8	5665	4724	771	658	53
Hajdúszoboszló	5	3047	2512	202	179	4
Megye összesen	103	67 603	51 642	6377	5227	540
1957						
Hajdúnánás	8	5969	4501	648	513	81
Hajdúböszörmény	11	6915	5505	865	694	9
Hajdúszoboszló	12	5446	4647	463	416	19
Megye összesen	256	131 311	98 065	13 485	11 896	1304

16 A szövetkezet alakuló gyűléséről a *Hajdú-Bihari Napló* is beszámolt. – *Hajdú Bihari Napló* 1961. január 1., 2.

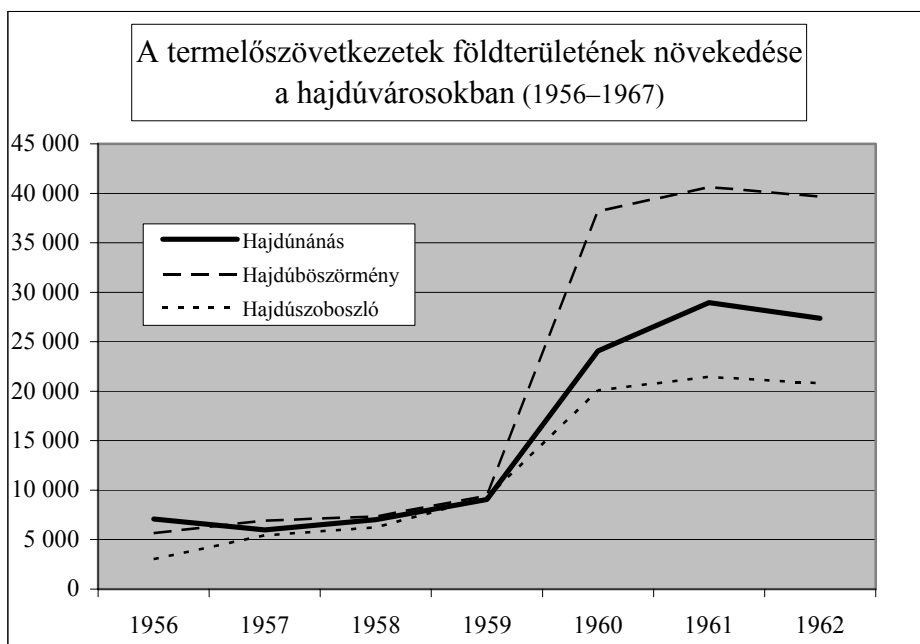
17 DRAVICZKY Imre: *Hajdúnánás tanyavilága. I. rész. Élet a pusztán*. Hajdúnánás 1991. 145–146. – Hajdú-Bihar megyei Levéltár XIV. 2. d., 10. k.

18 *Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1956-tól 1962-ig*. – A vonatkozó kimutatásokból ki-gyűjtött adatok.

Év	Szövetkezetek száma	Területe	Ebből szántó	Tagok száma	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal
1958						
Hajdúnánás	10	7020	5224	648	570	87
Hajdúböszörmény	11	7340	5757	849	738	11
Hajdúszoboszló	9	6246	5347	489	419	16
Megye összesen	236	149 237	110 726	13 633	11 993	1369
1959						
Hajdúnánás	9	9050	7058	736	641	125
Hajdúböszörmény	9	9459	7448	1024	845	47
Hajdúszoboszló	8	9238	7368	721	643	81
Megye összesen	240	314 644	251 653	32 860	29 404	7430
1960						
Hajdúnánás	9	24 075	20 140	2870	2689	854
Hajdúböszörmény	9	38 170	33 419	5580	4762	1158
Hajdúszoboszló	6	20 103	17 437	2151	1944	477
Megye összesen	233	516 684	408 880	61 899	55 282	13 592
1961						
Hajdúnánás	9	28 944	22 955	3462	3191	
Hajdúböszörmény	7	40 639	35 118	5829	5093	
Hajdúszoboszló	6	21 457	19 060	2233	2022	
Megye összesen	222	637 774	502 971	76 135	69 503	
1962						
Hajdúnánás	7	27 378	22 638	3499	3260	
Hajdúböszörmény	7	39 666	34 536	5593	4897	
Hajdúszoboszló	6	20 808	17 945	2291	2096	
Megye összesen	212	643 364	490 505	75 200	68 857	

Az 1956-os forradalom után a termelőszövetkezetek újjáalakulása és megerősödése Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón a megyei tendenciának megfelelően már 1957-ben megkezdődött, az itt működő közös gazdaságok mind területüket, mind taglétszámukat tekintve hamar életre keltek. 1957-ben, Hajdúböszörményben már 11 szövetkezet működött 6915 kat. holdon, amelyből 5505 kat. hold szántó volt, taglétszámuk 865-re emelkedett, a belépett családok száma is 694-re nőtt. Hajdúszoboszlón ugyanekkor 12 szövetkezetnek 5446 kat. hold földje volt, ebből 4647 hold szántó.

Hajdúnánás ehhez képest kivételnek tekinthető, hiszen itt a szövetkezetek megerősödése később indult meg, tehát a helyi paraszti társadalom ellenállása még a forradalmat követően is erős volt, erősebb, mint a környező hajdútelepüléseken. 1956-hoz képest Hajdúnánáson 1957 nemhogy a szövetkezetek megerősödését nem hozta, de még a közös gazdaságok gyengülésével is járt. Területük 7097 kat. holdról 5969 holdra, szántóterületük 5245 holdról 4501 holdra, taglétszámuk pedig 702 főről 648 főre csökkent. 1958-ban növekedés kezdődött ugyan a szövetkezetek számát és területét illetően, de ez a növekedés ekkor még csak az 1956-os szint eléréséhez volt elegendő. A taglétszám azonban ennek ellenére sem változott, tehát Hajdúnánáson a termelőszövetkezetek egyértelmű megerősödése csak 1959-ben kezdődött.

1959-re a három vizsgált hajdúvárosban a szövetkezeti rendszer nagyon hasonló képet mutatott, 8-9 termelőszövetkezet 9000 kat. holdat meghaladó földterülettel és 7000 hold feletti szántóterülettel volt a jellemző. Eltérés csak a taglétszám vonatkozásában jelentkezett, Hajdúböszörmény 1000 fő feletti szövetkezeti tagsága ugyanis kiemelkedett a 700 főt alig meghaladó taglétszámokból.

A belépett családok számát illetően is Hajdúböszörmény volt a legjelentősebb 845 családdal, de ha megnézzük a 7 kat. hold feletti birtokokkal belépett családokat, akkor azt láthatjuk, hogy Hajdúnánás dominanciája a korábbi évekhez hasonlóan egészen elképesztő. A legtöbb birtokos parasztot tehát innen léptették be a szövetkezetekbe, már 1957-ben 81-et, míg a többi hajdúvárosban alig sikerült néhányat bekényszeríteni, ami abból is eredt, hogy ez a birtokos paraszti réteg Hajdúnánás társadalmának a derékhatárát adta.

1960-ra a termelőszövetkezetek végképp egyeduralkodókká váltak a megyében, területük több mint duplájára nőtt, taglétszámuk többszöröződött, s ennek következtében a 7 kat. holdnál nagyobb birtokokkal belépett családok számát illetően is átrendeződés következett be, az első helyre a legnagyobb lélekszámú Hajdúböszörmény ugrott 1158 családdal, de nem sokkal maradt el ettől Hajdúnánás sem, a szövetkezetbe kényszerített 854 birtokos családjával.

1962-re, a kollektivizálás befejeződését követően közvetlenül, Hajdúböszörményben 7 termelőszövetkezet működött közel 40 ezer kat. holdon, amelyből több mint 34 ezer hold szántó volt. A taglétszám megközelítette az 5600 főt, amelyből majdnem 4900 család volt. A második helyen Hajdúnánás állt, ugyancsak 7 termelőszövetkezet-

tel, amelynek több mint 27 ezer kat. hold földje volt, és a szántóterület összesen 22 638 holdat tett ki. A taglétszám 3500 fő volt, többségük (3260) család. A szövetkezetek Hajdúszoboszlón maradtak némileg gyengébbek, itt 6 közös gazdaság maradt 1962-re, amelynek együttesen 20 808 hold, ebből 17 945 hold szántó volt a kezelésében. A taglétszám is itt volt a legalacsonyabb, alig 2291 fő, de a családok részvétele Hajdúszoboszlón is jelentős (2096 család) maradt.

*A hajdúnánási termelőszövetkezetek fontosabb adatai
megyei viszonylatban 1962 után¹⁹*

Év	Szövetkezetek száma	Tagok száma	Ebből dolgozó
1963			
Hajdúnánás	7	3358	2924
Hajdúböszörmény	7	5574	4301
Hajdúszoboszló	6	2427	1860
Megye összesen	210	74 603	60 628
1964			
Hajdúnánás	7	3266	2749
Hajdúböszörmény	7	5431	4334
Hajdúszoboszló	6	2303	1928
Megye összesen	200	73 112	62 690
1965			
Hajdúnánás	7	3155	1896
Hajdúböszörmény	7	5540	3718
Hajdúszoboszló	6	2330	1593
Megye összesen	200	72 410	48 963
1966			
Hajdúnánás	7	2983	1657
Hajdúböszörmény	7	5641	3702
Hajdúszoboszló	6	2293	1535
Megye összesen	192	72 385	66 348
1967			
Hajdúnánás	7	2825	1510
Hajdúböszörmény	5	5715	3780
Hajdúszoboszló	6	2271	1494
Megye összesen	178	72 591	46 834

¹⁹ Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1963, 1964, valamint: Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

	Tagok és alkalmazottak	Dolgozó tagok	Nyugdíjas, járadékos tagok	Családtagok	Alkal- mazottak
1968					
Hajdúnánás	2664	1487	417	252	508
Hajdúböszörmény	4286	3681	192	255	158
Hajdúszoboszló	2408	1473	228	564	143
Megye összesen	67 348	46 630	8866	6917	4935
1969					
Hajdúnánás	2713	1550	424	241	498
Hajdúböszörmény	4351	3715	165	218	253
Hajdúszoboszló	3010	1516	201	430	863
Megye összesen	70 389	47 395	8081	7923	6990
1970					
Hajdúnánás	2531	1488	368	295	380
Hajdúböszörmény	4654	3666	226	586	176
Hajdúszoboszló	2120	1449	241	276	154
Megye összesen	67 875	46 498	7766	6977	6634
1971					
Hajdúnánás	2673	1444	385	198	646
Hajdúböszörmény	4957	3769	302	558	328
Hajdúszoboszló	1879	1270	245	191	176
Megye összesen	68 008	43 626	8894	6911	8577
1972					
Hajdúnánás	2295	1339	290	226	440
Hajdúböszörmény	4704	3569	261	518	356
Hajdúszoboszló	1875	1220	204	166	285
Megye összesen	65 204	41 126	8296	5687	10 095

	Dolgozó tagok és alkalmazottak	Dolgozó tagok	Alkalmazottak	
			állandó	időszaki
1973				
Hajdúnánás	1406	1129	262	15
Hajdúböszörmény	3531	3116	407	8
Hajdúszoboszló	1122	1040	67	15
Megye összesen	42 019	37 319	3963	737
1974				
Hajdúnánás	1274	1032	230	12
Hajdúböszörmény	3464	2978	459	27
Hajdúszoboszló	1121	1073	29	19
Megye összesen	41 115	36 273	3986	851
1975				
Hajdúnánás	1265	1018	239	16
Hajdúböszörmény	3334	2875	424	183
Hajdúszoboszló	1114	1083	21	4
Megye összesen	40 291	35 669	3993	1085
1976				
Hajdúnánás	1277	1007	237	24
Hajdúböszörmény	3288	2779	459	33
Hajdúszoboszló	1109	1018	43	44
Megye összesen	39 016	33 773	4256	732

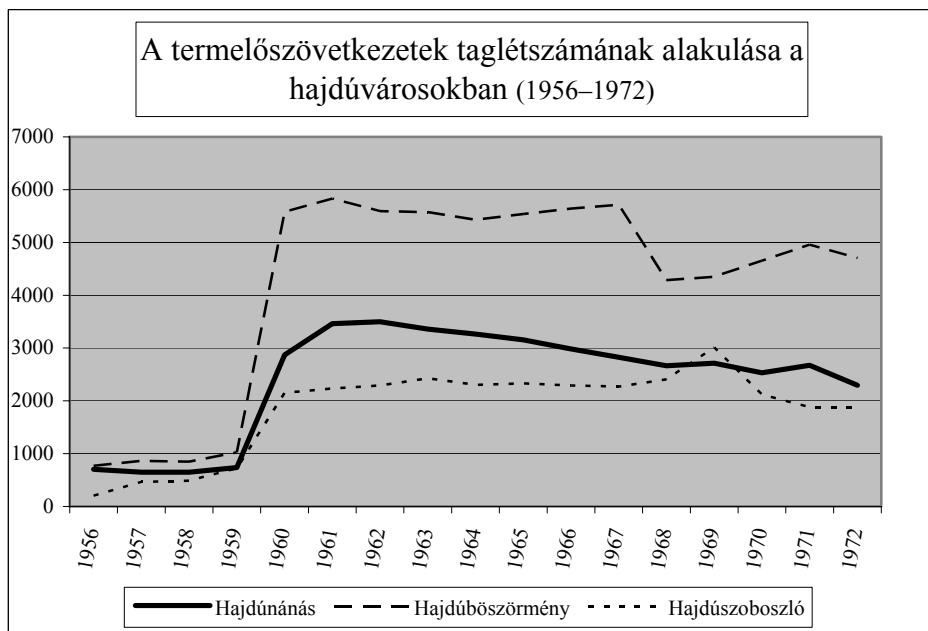
	Dolgozó tagok és alkalmazottak	Dolgozó tagok	Alkalmazottak	
			állandó	időszaki
1977				
Hajdúnánás	1329	997	226	31
Hajdúböszörmény	3705	2916	512	57
Hajdúszoboszló	1214	1020	65	78
Megye összesen	42 556	34 151	4480	878
1978				
Hajdúnánás	1423	1072	223	20
Hajdúböszörmény	3324	2749	338	41
Hajdúszoboszló	1198	1007	78	43
Megye összesen	41 912	33 597	4516	973
1979				
Hajdúnánás	1456	1086	264	25
Hajdúböszörmény	3411	2815	352	41
Hajdúszoboszló	1145	969	25	85
Megye összesen	43 057	34 131	5099	1233
1980				
Hajdúnánás	1443	1071	221	25
Hajdúböszörmény	3382	2779	392	35
Hajdúszoboszló	1175	894	58	87
Megye összesen	42 993	33 746	5596	1039

Az 1962 után kibontakozó korszakban az egész mezőgazdaság a nagyüzemekre épült, komoly problémaként jelentkezett viszont, hogy a szövetkezeti tagság jelentős része nem vett részt a tényleges termelésben. 1961–1962-ben például a munkaképes tagság több mint 25%-a, sőt a nyugdíjas és járadékos tagokkal együtt 30%-a, míg egyes alacsony jövedelmet biztosító szövetkezetekben több mint a fele nem kapcsolódott be a közös munkába.²⁰

A hajdúvárosokban a kollektivizálás végére kialakult szövetkezeti struktúra alig változott, jószerével azok a termelőszövetkezetek működtek tovább, amelyek addig létrejöttek. Változás legfeljebb a szövetkezeti tagok számát illetően volt megfigyelhető, s ez a létszám megyei szinten fokozatosan csökkent. A megyei tendenciának megfelelően Hajdúnánáson 1963 és 1967 között 3358-ról 2825-re esett vissza a szövetkezetek taglétszáma.

A csökkenés hátterében a szövetkezeti gazdálkodás ekkor még súlyos szervezeti problémái, és a vidékről a szocialista iparvállalatok felé áramló belső migráció játszotta a döntő szerepet. A kivétel Hajdúböszörmény volt, ahol 1965-től növekedett a tagság, s 1967-ben már 5715 tagja volt a böszörményi termelőszövetkezeteknek, amelyből 66,1%, vagyis 3780 fő tekinthető aktív dolgozó tagnak. Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón a tagság csökkenésével párhuzamosan a dolgozó tagok száma is csökkent 1963 és 1967 között 2924-ről 1510-re, illetve 1860-ról 1494-re. 1967-ben így a dolgozó tagok aránya a teljes tagsághoz viszonyítva Hajdúnánáson 53,4%, Hajdúszoboszlón pedig 65,8% volt.

20 Lásd: VARGA Zsuzsanna: A termelőszövetkezetek és az agrárirányítás közötti párbeszéd formálódása az átszervezést követő években. In *Történeti Tanulmányok VII.* Szerk. TAKÁCS Péter. Debrecen 1999. 243.

Az 1960-as évek végétől a dolgozó tagok, a családtagok és a nyugdíjas, járadékos tagok mellett megjelentek a termelőszövetkezetekben az alkalmazottként dolgozók is, s ettől kezdve a közös gazdaságok munkahelyekké is váltak. A tagok és alkalmazottak együttes száma megyei szinten 1969-től egyértelműen csökkenő tendenciát mutatott, bár az 1960-as és 1970-es évek fordulóján volt, ahol még növekedett a taglétszám.

Hajdúszoboszlón 1969-től 1972-ig 3010-ről 1875-re csökkent a tagok és alkalmazottak száma, míg Hajdúnánáson ez a csökkenés jelentős hullámzásokkal valósult meg. 1971-re itt még 2673-ra nőtt a létszám, s csak 1972-re csökkent 2295-ra. Hajdúböszörményben 1968 és 1972 között folyamatosan emelkedett az együttes taglétszám 4286-ról 4957-re, s csak 1972-ben csökkent 4704-re. A dolgozó tagok számát illetően is mindenütt a csökkenés volt a hosszabb távú tendencia, 1972-ben arányuk Hajdúböszörményben 75,9%, Hajdúnánáson 58,3%, míg Hajdúszoboszlón 65,1% volt, tehát a tagság Hajdúböszörményben vett részt a legnagyobb arányban az aktív termelésben.

Hajdúnánáson az alacsonyabb részvétel csak részben volt annak betudható, hogy a nyugdíjas, járadékos tagok (12,6%) és a családtagok (9,8%) aránya magas volt, ugyanis itt foglalkoztatták a termelőszövetkezetek a legtöbb alkalmazottat. Az alkalmazottak száma 1972-ben 440 volt, aránya pedig 19,2%. Ugyanekkor Hajdúböszörményben a nyugdíjas tagok aránya 5,5%-ot, a családtagoké 11%-ot, míg az alkalmazottak aránya 7,5%-ot tett ki. Hajdúszoboszlón ezek az arányok a következők voltak: 10,9%, 8,8%, illetve 15,2%. Az alkalmazottak tehát Hajdúnánáson voltak a

legnagyobb arányban jelen, és Hajdúböszörmény közös gazdaságai foglalkoztatták őket a legkevésbé az 1970-es évek elején.

1973-tól a statisztikai kimutatások összesített adatai a dolgozó tagok és az alkalmazottak együttes számát jelezték csak. E tekintetben a létszámok csökkenése még szembeötlőbb, hiszen 1973 után ez az összesített létszámadat megyei szinten nagyjából a dolgozó tagok 1972-es szintjének felelt meg, Hajdú-Bihar megyében tehát körülbelül 10 ezer aktív tag vagy alkalmazott tűnt el a szövetkezeti rendszerből a korábbiakhoz képest.

A termelőszövetkezetek idővel egyre nagyobb mértékben foglalkoztattak alkalmazottakat, megyei szinten 1973 (3963 fő) és 1980 (5596 fő) között több mint 1600 fővel nőtt az állandó alkalmazottak száma. A növekedés a jóval kisebb létszámban foglalkoztatott időszakai alkalmazottak számát illetően is megfigyelhető, hiszen az 1973-ban alig több mint 700 időszakai alkalmazott száma 1979-re az 1200 főt is meghaladta Hajdú-Bihar megye termelőszövetkezeteiben. A hajdúvárosokat illetően elmondható, hogy a legtöbb állandó alkalmazott Hajdúböszörményben volt, míg Hajdúnánáson az állandó alkalmazottak esetében viszonylag stabil állományról beszélhetünk, számuk az egész évtizedben 220 és 270 között alakult.

További fontos megfigyelésekre adhat alkalmat az egyes szövetkezetek fejlődésének a vizsgálata is. A hajdúnánási szövetkezeti mezőgazdaság 1956-ban, a forradalmat követően hét termelőszövetkezetből állt, melyeknek összesen 702 tagjuk volt és 7097 kat. holdon működtek.

*A hajdúnánási termelőszövetkezetek fontosabb adatai
1956-ban²¹*

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
Dózsa	881	565	78	60	4	7,2
Haladás	1278	899	118	79	5	7,6
Kossuth	647	594	91	75	11	6,5
Micsurin	1319	1019	94	74	12	10,8
Szikra	160	120	14	12	3	8,6
Táncsics	1604	1102	117	102	25	9,4
Új Élet	1208	946	190	110	20	5,0
Összesen	7097	5245	702	512	80	7,9

A város közös gazdaságai által használt több mint 7 ezer kat. hold földterület 73,9%-a, vagyis 5245 kat. hold szántóterület volt, amelyből egy szövetkezeti tagra 7,9 hold jutott. Összesen 512 család lépett be a szövetkezetek valamelyikébe, s közülük mindössze 80 (15,6%) rendelkezett 7 holdnál nagyobb földbirtokkal, vagyis a tagok többsége törpebirtokos vagy nincstelen szegényparaszt volt korábban.

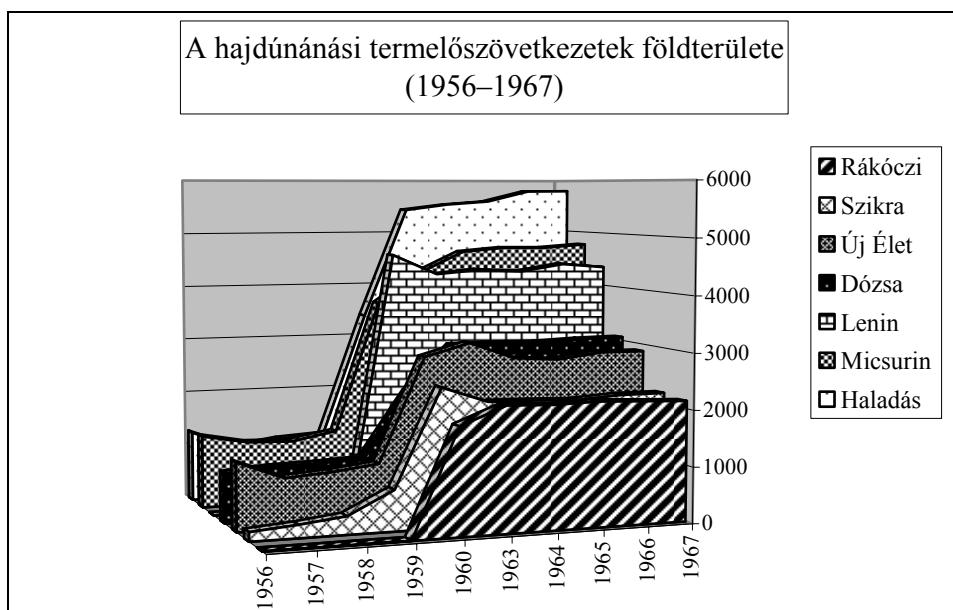
A termelőszövetkezetek közül a legnagyobb területen a Táncsics Tsz gazdálkodott (1604 kat. hold), de ezer hold feletti földterülettel rendelkezett még a Micsurin Tsz

²¹ Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1956. Debrecen 1957. 178.

(1319 kat. hold), a Haladás Tsz (1278 kat. hold) és az Új Élet Tsz (1208 kat. hold) is. A szántóterületet illetően az ezer holdas határt már csak két szövetkezet, a Táncsics (1102 kat. hold) és a Micsurin (1019 kat. hold) lépte át. A legkisebb közös gazdaság egyértelműen a Szikra Tsz volt, alig 160 kat. holdon gazdálkodott, amelyből csupán 120 hold számított szántónak.

A taglétszámot illetően a korábbi sorrend némileg felborult, mivel e tekintetben a legnagyobb közös gazdaság egyértelműen a 190 taggal és 110 családdal rendelkező Új Élet Tsz volt, majd a 118 taggal és 79 családdal bíró Haladás Tsz, valamint a 117 tagot és 102 családot egyesítő Táncsics Tsz következett. A legkevesebb tagja természetesen a Szikra Tsz-nek volt, amely alig 14 taggal, köztük 12 családdal működött. A 7 holdon felüli birtokkal belépett családok száma a Haladás (5), a Dózsa (4) és a Szikra Tsz-ben (3) volt a legkevesebb, arányuk a Haladás Tsz-ben és a Dózsa Tsz-ben alig haladta meg a belépett családok 6%-át.

Mindebből következően az egy szövetkezeti tagra jutó szántóterület tekintetében a Micsurin (10,8 kat. hold), a Táncsics (9,4 kat. hold), valamint a legkisebb Szikra Tsz (8,6 kat. hold) emelkedett ki, miközben ez a terület a Kossuth Tsz-ben alig 6,5, míg az igen népes Új Élet Tsz-ben csupán 5 kat. holdat ért el.

Az imént vázolt szövetkezeti rendszer a kollektivizálás befejezésével jelentősen átalakult, s a közös gazdaságok megerősödését követően, 1956 után tíz évvel már a következő képet mutatta.

*A hajdúnánási termelőszövetkezetek fontosabb adatai
1966-ban²²*

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Egy tagra jutó szántóterület
Dózsa	3 050	2 194	262	247	8,4
Haladás	5 791	4 646	530	485	8,8
Micsurin	4 702	4 018	654	648	6,1
Szikra	2 186	1 462	179	177	8,2
Új Élet	2 875	2 597	413	397	6,3
Lenin	4 414	3 878	649	626	6,0
Rákóczi	2 166	1 776	296	280	6,0
Összesen	25 184	20 571	2983	2860	6,9

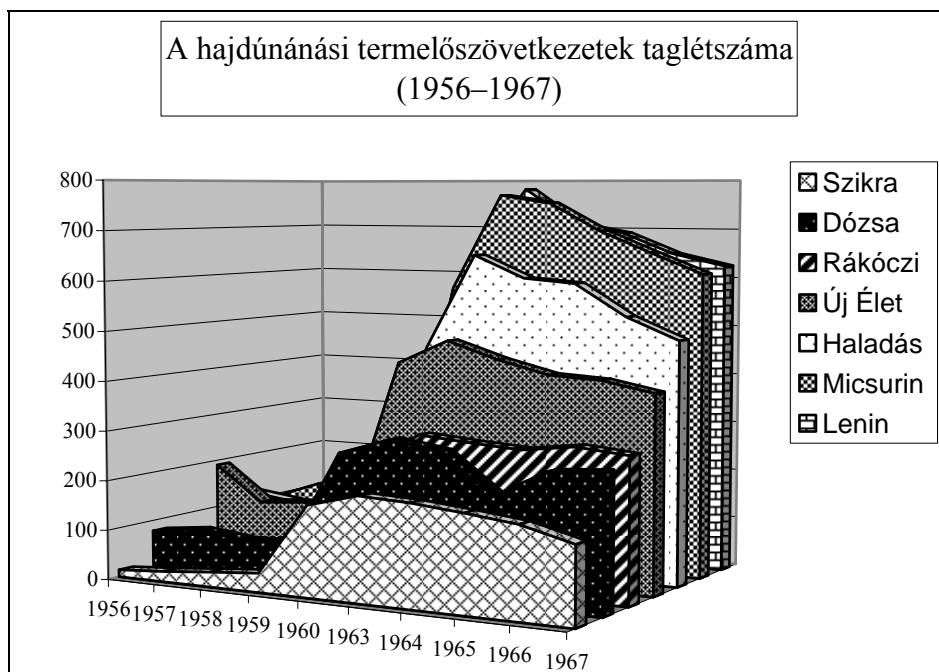
1966-ban ugyanúgy hét termelőszövetkezet volt Hajdúnánáson, mint 1956-ban, bár a Kossuth és a Táncsics Tsz megszűnt, helyükbe a Lenin és a Rákóczi Tsz lépett. A szövetkezeti mezőgazdaság egészét tekintve a közös gazdaságok birtokában lévő földterület több mint 25 ezer kat. holdra növekedett, amelynek 81,7%-a, vagyis 20 571 kat. hold szántóterület volt. A hajdúnánási szövetkezeti tagok száma nagyon jelentősen, 2983-ra nőtt, amelyből a belépett családok száma 2860-at tett ki.

Az egyes szövetkezetek összevetéséből kitűnik, hogy a legnagyobb földterülettel rendelkező termelőszövetkezet a Haladás Tsz volt, amely 5791 kat. holdon gazdálkodott, s ebből 4646 kat. hold szántónak számított. 1956-hoz képest tehát 1966-ra a területnövekedés több mint négy és félszeres, a szántóterület növekedése pedig több mint ötszörös volt. Szintén hatalmas közös gazdasága volt Hajdúnánásnak 1966-ban a korábban is jelentős Micsurin Tsz, amelynek földterülete (4702 kat. hold) és szántóterülete (4018 kat. hold) is 4 ezer hold felett volt, valamint az a Lenin Tsz, amely méreteiben nem sokkal maradt el a Micsurintól (4414, illetve 3878 kat. hold).

A legkisebb termelőszövetkezetek is 2 ezer hold feletti földterületen gazdálkodtak, hiszen a Szikra Tsz 2186 kat. hold földterülettel és 1462 kat. hold szántóterülettel, míg a Rákóczi Tsz 2166 kat. hold földterülettel és 1776 kat. hold szántóterülettel rendelkezett. Az 1956-ban még az életképesség határán egyensúlyozó Szikra Tsz tehát tíz év alatt igencsak megerősödött.

A szövetkezeti tagok számát tekintve a Micsurin (654 tag) és a Lenin Tsz (649 tag) volt a legnagyobb, de szintén népes szövetkezetnek számított 1966-ban a Haladás (530 tag) és az Új Élet Tsz (413 tag) is. A Micsurin Tsz esetében tehát tíz év alatt a tagság majdnem meghétszereződött, míg a Haladás Tsz tekintetében a növekedés csaknem négy és félszeres volt. A legkevesebb tagja ekkor is a Szikra Tsz-nek volt, alig 179 fő, s ennek többsége, 177 fő családos.

²² Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve 1966. Debrecen 1967. 174–175.

A belépett családok számát tekintve is a Micsurin (648 család) és a Lenin Tsz (626 család) emelkedett ki, s magas taglétszámuk okán az egy főre jutó szántóterületet illetően ezek a szövetkezetek viszonylag alacsonyabb, 6,1, illetve 6 kat. holdas átlagot értek el. A tagokra vetített szántó nagyságát illetően a Haladás (8,8 kat. hold), a Dózsa (8,4 kat. hold), valamint a Szikra Tsz (8,2 kat. hold) tudott magasabb birtoknagyságot felmutatni, de ez is elmaradt a tíz évvel korábban a Micsurin Tsz-ben (10,8 kat. hold) és a Táncsics Tsz-ben (9,4 kat. hold) mért adatoktól.

Az egyes szövetkezetek fejlődésének a pontos bemutatását nehezíti, hogy a rendelkezésre álló adatsorok hiányosak, s az 1961-es és 1962-es évekre vonatkozóan nem készült pontos kimutatás. Az adatok azonban arra kiválóan alkalmasak, hogy összevegyük az 1956–1960 és az 1963–1967 közötti időszak szövetkezeti fejlődésének alakulását az egyes szövetkezetek vonatkozásában. Elemzésünket a város életében jelentősebb szerepet betöltő termelőszövetkezetekre korlátozzuk. A Dózsa Tsz-re vonatkozó fontosabb adatok az alábbi táblázatban szerepelnek.

*A hajdúnánási Dózsa Tsz területének és összetételének alakulása
1956 után²³*

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	881	565	78	60	4	7,2
1957	952	699	89	69	4	7,9
1958	971	691	77	68	6	9,0
1959	1014	722	81	71	8	8,9
1960	2194	1597	268	257	50	6,0
1963	3016	2267	301	294		7,5
1964	3031	2225	285	265		7,8
1965	3018	2208	208	265		7,9
1966	3050	2194	262	247		8,4
1967	3061	2202	268	254		8,2

Látható a táblázat alapján, hogy a Dózsa Tsz területe és taglétszáma 1956 és 1960 között folyamatos növekedésben volt, tehát már a forradalmat követően megkezdődött a szövetkezet megerősödése. A közös gazdaság területe 881 kat. holdról 2194 kat. holdra nőtt 1956 és 1960 között. A szántóterület növekedése is folyamatos volt, 1956 és 1960 között 565 kat. holdról 1597 holdra nőtt, s ezzel a szántó az összes földterülethez viszonyított aránya is 64,1%-ról 72,8%-ra emelkedett. 1963-tól már a Dózsa Tsz földterülete 3 ezer kat. hold felett alakult, s a szántóterület nagysága is bőven meghaladta a 2 ezer holdat. A földterület és a szántóterület egymáshoz viszonyított aránya 1963-ban 75,2%-ot, míg 1967-ben 71,9%-ot tett ki, tehát a föld nagy része továbbra is a szántó-földi növénytermesztés céljait szolgálta.

A taglétszámot tekintve jóval nagyobb ingadozások voltak a szövetkezet életében. 1956-ban alig 78 tagja volt a szövetkezetnek, majd egy évvel később már 89, utána ismét csak 77. Az áttörés végül 1960-ban következett be, amikor az 1959-es, 81 fős taglétszám 268 főre emelkedett. 1963-ban már rekordot jelentő, 301 taggal működött a Dózsa Tsz, azután viszont lassú, de egyértelmű csökkenés következett.

A tagok között jelentős volt a családosok aránya, 1956-ban például a 78 tag közül 60, vagyis 76,9% családosnak tekinthető. A belépett családok közül viszont alig volt olyan, amelyik 7 kat. holdon felüli birtokkal lépett volna be, 1956-ban mindössze 4 ilyen család volt, tehát alig 6,7%. A belépett családok száma is 1960-ban nőtt meg, ekkor 257 volt, a teljes tagság 95,9%-a. A szövetkezetesítés harmadik hullámának a sikerét jelzi azonban, hogy 1960-ra a 7 hold feletti birtokkal belépett családok száma is 50-re emelkedett, s arányuk ezzel már 19,4%-ra nőtt.

Az egy szövetkezeti tagra eső szántóterület tekintetében 1956 után kezdetben növekedés volt, s 1958–1959 folyamán ez a birtokméret 9 hold körül mozgott. 1960-ban a területnövekedéssel együtt járó taglétszám-emelkedés miatt az egy tagra jutó szántó 6 holdra csökkent, 1963-tól azonban a tagság csökkenésével ez a terület fokozatosan emelkedett, 1966-ban már a 8,4 kat. holdat is elérte.

²³ Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1956-tól 1964-ig, valamint: Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

*A hajdúnánási Haladás Tsz területének és összetételének alakulása
1956 után²⁴*

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1278	899	118	79	5	7,6
1957	962	709	105	89	5	6,8
1958	1071	788	78	78	5	10,1
1959	1126	833	99	89	10	8,4
1960	3402	2528	452	412	117	5,6
1963	5438	4623	647	610		7,1
1964	5537	4571	602	571		7,6
1965	5593	4670	594	581		7,9
1966	5791	4646	530	485		8,8
1967	5799	4581	487	483		9,4

A Haladás Tsz területnövekedése 1958-tól indult meg egyértelműen, hiszen 1956-ról 1957-re a földterülete 1278-ról 962 kat. holdra, míg a szántóterülete 899-ről 709 kat. holdra csökkent. A Haladás Tsz területeinek növekedése ezután 1960-ig töretlen volt, különösen 1959 és 1960 között ugrott meg 1126-ról 3402 kat. holdra, s ez a háromszoros emelkedés a szántóterület tekintetében is megvalósult (833-ról 2528 kat. holdra). 1960-ban tehát az összes földterület 74,3%-át szántónak használták. 1963-ra a szövetkezet földterülete meghaladta az 5400 holdat (5438 kat. hold), s 1967-re közel 5800 holdra nőtt. A szántóterület esetében a többnyire 4600 hold feletti terület 1964-ben (4571 kat. hold) és 1967-ben (4581 kat. hold) ez alá csökkent, de ezzel is 1967-ben az összterület 79%-a szántónak számított.

A taglétszámot tekintve a szövetkezetből a forradalmat követően inkább kiléptek az emberek, s a szövetkezeti tagság 1956 és 1958 között 118 főről 78 főre csökkent. Jelentős emelkedés a Haladás Tsz esetében is 1960-ban következett be, ekkor 99-ről 452-re nőtt a belépett (bekényszerített) tagok száma.

A belépett családok tekintetében is az 1960-as év hozta meg az áttörést, hiszen számuk 1958-hoz képest 78-ről 412-re nőtt, a teljes tagsághoz viszonyított arányuk ezzel 66,9%-ról 91,1%-ra emelkedett. A Haladás Tsz-ben lévő, 7 holdnál nagyobb birtokkal belépett családok száma 1956 és 1958 között mindössze 5 volt, 1959-ben már 10, 1960-ra viszont 117-re, vagyis a szövetkezeti családok 28,4%-ára nőtt, ami egyértelműen mutatja, hogy ekkor már a birtokos parasztság közös gazdaságokba kényszerítése is eredményes volt.

Az 1963-as évtől mind a tagság, mind a belépett családok száma csökkenni kezdett. Az 1963 és 1967 közötti időszak vonatkozásában ez a csökkenés mind az előbbi (647-ről 487 főre), mind az utóbbi (610-ről 483 családra) esetben jól érzékelhető volt. 1967-re tehát a Haladás Tsz-ben már jóformán csak családok voltak (a tagság 99,2%-a).

Az egy főre jutó szántóterületet illetően még úgy is magasabb értékekkel találkozunk a Haladás Tsz esetében, mint a Dózsa Tsz-nél, hogy a tagság létszáma az 1960-as

²⁴ Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1956-tól 1964-ig, valamint: Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

évek első felében kétszerese volt a Dózsáénak. Az 1958-ban még 10,1 kat. hold átlagos terület 1960-ra 5,6 holdra csökkent, ám 1963 és 1967 között folyamatosan nőtt, 7,1 kat. holdról 9,4 holdra.

*A hajdúnánási Micsurin Tsz területének és összetételének alakulása
1956 után²⁵*

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1319	1019	94	74	12	10,8
1957	1164	955	130	97	18	7,3
1958	1139	934	129	98	16	7,2
1959	1295	1087	137	122	21	7,9
1960	3699	3390	573	558	191	5,9
1963	4266	3639	769	736		4,7
1964	4647	3989	753	739		5,3
1965	4714	4029	697	684		5,8
1966	4702	4018	654	648		6,1
1967	4761	4064	613	599		6,6

A Micsurin Tsz Hajdúnánás egyik legjelentősebb közös gazdasága volt, amelyik az 1960-as évek derekán 4700 hold feletti földterületen gazdálkodott. 1956 után területe némileg csökkent, de még 1957-ben és 1958-ban is meghaladta az 1100 kat. holdat, majd 1959-re közel 1300 holdra, 1960-ra pedig majdnem 3700 holdra emelkedett a szövetkezet kezelésében lévő összes földterület. A szántóterület alakulása is ennek megfelelően változott, 1957-ben és 1958-ban átmenetileg 1000 hold alá csökkent, majd 1960-ra 3390 kat. holdra nőtt, s ezzel az összes földterület 91,6%-ával lett egyenértékű, szemben az 1956-os 77,2%-os aránnyal.

1963-tól további növekedés következett, az amúgy is jelentős terület kiterjedését illetően. 1963 és 1967 között a földterület 4266 kat. holdról 4761 holdra, a szántóterület pedig 3639 kat. holdról 4064 holdra nőtt, úgyhogy a szántóterület aránya végig 85% körül mozgott.

A Micsurin Tsz taglétszámát illetően a kezdeti folyamat éppen fordított volt, hiszen a növekedés mind a tagok, mind a belépett családok számában már 1957-ben megindult. 1956 és 1960 között a taglétszám 94-ről 573-ra, míg a szövetkezeti családok száma 74-ről 558-ra emelkedett, utóbbiak aránya tehát 78,7%-ról 97,4%-ra nőtt. Ahogy minden más tekintetben is, a 7 kat. holdon felüli birtokkal belépett családok számát tekintve is az 1960-as év hozta meg a nagyarányú felfutást, 1959-hez képest 21-ről 191-re emelkedett a birtokos parasztcsaládok száma a Micsurin Tsz-ben, arányuk pedig 17,2%-ról 34,2%-ra növekedett.

A rendelkezésre álló adatok szerint 1963 és 1964 kiemelkedő éveknek számított a szövetkezet életében a taglétszám tekintetében, hiszen ekkor 769, illetve 753 tagja volt a szövetkezetnek, míg a szövetkezeti családok száma 736, illetve 739 volt. A tagság

²⁵ Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1956-tól 1964-ig, valamint: Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

csökkenése 1965-től indult meg, s 1967-re 613 főre, míg a belépett családok száma 599-re esett vissza, utóbbiak aránya viszont 97,7%-os volt.

Az egy szövetkezeti tagra jutó szántót illetően az 1956-ban még igen nagy, 10,8 kat. hold terület 1960-ra, a tagság bővülésével 5,9 kat. holdra csökkent, 1963-tól viszont az átlagos szántóterület növekedni kezdett, s a területnövekedés és a létszámcsökkenés együttes hatásának betudhatóan 1967-re 6,6 kat. holdat tett ki.

*A hajdúnánási Szikra Tsz területének és összetételének alakulása
1956 után²⁶*

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	160	120	14	12	3	8,6
1957	229	163	21	21	2	7,8
1958	320	200	30	28	2	6,7
1959	720	520	38	33	6	13,7
1960	2446	1848	180	154	91	10,3
1963	2162	1300	206	195		6,3
1964	2153	1454	201	200		7,2
1965	2128	1431	191	178		7,5
1966	2186	1462	179	177		8,2
1967	2187	1461	152	150		9,6

A Szikra Tsz-re vonatkozó adatokból látható, hogy a szövetkezet története nagyon el-
lentmondásosan alakult. A Szikra 1956-ban épp hogy életképes volt, mind területe,
mind taglétszáma elenyészőnek tekinthető, majd fokozatosan erősödött, s 1963-ra már
jelentősnek is nevezhető Hajdúnánáson.

1956 és 1960 között területe alig 160 kat. holdról 2446 holdra nőtt, aminek a hatá-
sára a szántóterület is 120 kat. holdról 1848 holdra emelkedett, vagyis a szántó ará-
nya ekkor 75% körüli volt a Szikra Tsz esetében. 1963-ra a szövetkezet területe
2162 kat. holdra nőtt, s 1967-ig folyamatosan meghaladta a 2100 holdat, míg a szán-
tóterület először 1964-ben lépte át az 1400 holdas határt, s ez alá már nem is csök-
kent. 1967-ben tehát a szövetkezet szántóterületének az összerülethez viszonyított
aránya 66,8%-ot tett ki.

A taglétszám az 1956-os 14 főről 1960-ra 180 főre emelkedett, 1963-ban és 1964-
ben viszont átmenetileg a 200 főt is meghaladta. A csökkenés 1965-től indult meg, s
1967-ben már csak 152 tagja volt a közös gazdaságnak. A Szikra Tsz-be lépett csalá-
dok száma 1956-ban még csak 12 volt, 1960-ra azonban már 154-re nőtt, a tagsághoz
viszonyított arányuk azonban 85% körül maradt. 1963-ban már 195 család tartozott a
szövetkezethez, s számuk 1964-ben a 200-at is elérte, majd némileg csökkenni kezdett,
arányuk azonban végig magas, jóval 90% feletti volt.

A 7 holdon felüli birtokkal belépett családok tekintetében egyetlen említésre méltó
év volt, az 1960-as (91 család), amikor a szövetkezeti családokhoz viszonyított arány

²⁶ Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1956-tól 1964-ig, valamint: Hajdú-Bihar megye Sta-
tisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

59,1%-ot tett ki. Az 1960-as évekre vonatkozó kimutatásokban a szövetkezetekbe bevitt földek nagyságát már egyáltalán nem vették figyelembe, az egykori földtulajdon jelentőségét vesztette.

Az egy tagra eső szántóterületet illetően a Szikra Tsz-ben kezdetben csökkenő tendencia érvényesült, majd 1959-re és 1960-ra hirtelen 13,7, illetve 10,3 kat. holdra ugrott az átlagos szántó nagysága. Az 1960-as évek a tagság csökkenését és így az egy főre jutó szántó növekedését hozták, amely 1963 és 1967 között 6,3 kat. holdról 9,6 kat. holdra emelkedett.

*A hajdúnánási Új Élet Tsz területének és összetételének alakulása
1956 után²⁷*

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1208	946	190	110	20	5,0
1957	889	737	117	73	13	6,3
1958	947	768	125	103	17	6,1
1959	1046	868	121	102	20	7,2
1960	2898	2555	429	386	69	6,0
1963	3121	2550	478	441		5,3
1964	2821	2614	445	439		5,9
1965	2772	2565	419	397		6,1
1966	2875	2597	413	397		6,3
1967	2873	2597	393	385		6,6

Az Új Élet Tsz, mely a korábbi December 21. Tsz-nek felelt meg, 1956 után jelentősen meggyengült, s mind területét, mind taglétszámát tekintve veszített jelentőségéből. Területe 1956-ról 1957-re 1208 kat. holdról 889 kat. holdra csökkent, miközben a szántóterület nagysága is 946 kat. holdról 737 holdra esett vissza. A területnövekedés 1958-ban kezdődött, s 1960-ra a földterület közel 2900 (2898) kat. holdra, a szántóterület pedig 2555 kat. holdra nőtt. A szántó aránya tehát az 1956-os 78,3%-ról 88,2%-ra emelkedett.

Az 1960-as évekre az Új Élet Tsz már jóval nagyobb területen gazdálkodott. A kezelésében lévő összes földterület 1963-ban 3121 kat. hold volt, majd ez átmenetileg csökkent, hogy azután ismét 2800 hold fölé nőjön. A szántóterület ehhez képest végig 2500 és 2600 hold körül mozgott, és aránya az 1963-as 81,7%-ról 1967-re 90,4%-ra ugrott.

A taglétszám az 1956-os 190 főről a következő évre 117 főre csökkent, majd növekedni kezdett, s 1960-ra már 429 tagja volt a közös gazdaságnak. A belépett családok száma is ennek megfelelően alakult, 1956-ban (110 család) a tagság 57,9%-át adták, 1960-ban viszont már a 90%-át is elérték. A 7 holdon felüli birtokkal belépett családok száma is 1960-ban nőtt meg, az 1959-es 20 családról 69 családra, s ez a szövetkezet családjainak a 17,9%-ával volt egyenlő.

²⁷ Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1956-tól 1964-ig, valamint: Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

Az 1960-as években a taglétszám csökkenésének lehetünk tanúi az Új Élet Tsz esetében is. Az 1963-ban még 478 tagot számláló szövetkezethez 1967-ben már csak 393-an tartoztak, miközben a családok száma is 441-ről 385-re csökkent.

Az egy főre eső szántóterületet illetően megállapítható, hogy az eddig látottakhoz képest meglehetősen kiegyensúlyozottnak tekinthető. 1963-tól a taglétszám esésével lassú növekedés kezdődött, s 1967-re 5,3-ról 6,6 kat. holdra nőtt a tagokra jutó átlagos szántó mérete.

*A hajdúnánási Lenin Tsz területének és összetételének alakulása
1959-es létrehozása után²⁸*

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1960	4631	3985	644	618	135	6,2
1963	4266	3639	782	757		4,9
1964	4336	3930	710	669		5,5
1965	4289	3882	691	662		5,6
1966	4414	3878	649	626		6,0
1967	4346	3805	626	609		6,1

A Kossuth Tsz és a Táncsics Tsz egyesüléséből megszülető Lenin Tsz, akárcsak az elemzésünkben utolsóként szereplő Rákóczi Tsz, Hajdúnánás fiatalabb szövetkezetei közé tartozott, s már működésének első évében igen jelentősnek számított. 1960-ban 4631 kat. holdon gazdálkodott, mely földterület az 1960-as évek folyamán néhány száz holddal csökkent, de a kisebb ingadozások ellenére alapvetően egyben maradt. A szántóterület nagysága is kiegyensúlyozottnak tekinthető, 1963 (3639 kat. hold) kivételével 3800 és 4000 kat. hold között mozgott, és az aránya az 1960-as 86%-ról 1967-re kis mértékben, 87,5%-ra emelkedett.

A taglétszámot illetően is jól érzékelhető, hogy a megalakulás után jelentősebb megrázódtatások nem érték a szövetkezetet. Az 1960-ban 644 tagot számláló közös gazdaság 1963-ra 782 tagúvá bővült, majd lassú csökkenés kezdődött, s 1967-re 626-ra esett vissza a szövetkezeti tagok száma, tehát a Lenin Tsz a vizsgált időszakban végig több mint 600 tagot tömörített.

A belépett családok száma is a taglétszámmal párhuzamosan változott, aránya jóval 90% feletti volt. Az 1960-as adatok arra is rávilágítanak, hogy a Lenin Tsz-hez mennyi birtokos (7 holdon felüli birtokkal belépett) parasztcsalád tartozott. A kimutatásban szereplő 135 család a belépett családok 21,8%-ának felelt meg, s ez az alig több mint 1/5-ös részvétel a többi szövetkezethez képest nem számított különösebben magasnak.

Az egy főre jutó szántó nagyságát tekintve meglehetősen alacsony értékeket láthatunk, az 1960-ban még 6,2 kat. holdas átlagos terület 1963-ra 4,6 holdra csk-

²⁸ Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1960, 1963, 1964, valamint: Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

kent, majd a taglétszám lassú csökkenésének köszönhetően folyamatosan nőtt 1967-re 6,1 kat. holdra.

*A hajdúnánási Rákóczi Tsz területének és összetételének alakulása
1960-as létrehozása után²⁹*

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1960	1882	1777	231	228	173	7,7
1963	2197	1814	299	282		6,1
1964	2172	1772	290	277		6,1
1965	2198	1807	283	265		6,4
1966	2166	1776	296	280		6,0
1967	2137	1744	286	276		6,1

Hajdúnánás másik újonnan alapított, főként birtokos parasztgazdákat tömörítő szövetkezete a Rákóczi Tsz volt. A közös gazdaság földterülete 1960-ban még csak 1882 kat. hold volt, 1963-tól viszont végig 2100 hold felett alakult. Szántóterületét tekintve a közös gazdaság 1700 kat. holdat meghaladó földjével jelentősen elmaradt a Lenin Tsz-től, de az 1960-as évek derekát tekintve az Új Élet, a Micsurin, a Haladás és Dózsa Tsz is nagyobb területen folytatott szántóföldi növénytermesztést. A Rákóczi szántóterülete csak 1963-ban és 1965-ben haladta meg az 1800 holdat, ami az összes földterület alig több mint 82%-ának felelt meg.

A taglétszámot tekintve a szövetkezet ugyanúgy a kisebb gazdaságok közé sorolható, mint a földterület esetében láttuk. 1960-ban alig 231 taggal jött létre, akik közül 228 (98,7%) családos volt. A belépett családok közül 173 család 7 holdon felüli birtokot is magával vitt a szövetkezetbe, vagyis a Rákóczi Tsz családjainak 75,9%-a birtokos parasztcsalád volt, ami miatt a népnyelvben „börkabátos” téveszként emlegették.

A taglétszám az 1960-as évekre tovább növekedett, s e tekintetben ingadozás igen, egyértelmű csökkenés azonban nem következett be. 1963-ban 299-re, míg 1966-ban 296-ra nőtt a tagság létszáma, miközben a belépett családok aránya 94,3%-os (282 család), illetve 94,6%-os (280 család) volt. Az egy főre jutó szántó nagyságát illetően a legmagasabb értéket 1960-ban mutathatjuk ki, 7,7 kat. holdat. Az 1960-as évek derekán azonban az átlagos szántóterület nagyon kiegyensúlyozottnak tekinthető, mindvégig 6 hold feletti volt.

²⁹ Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai 1960, 1963, 1964, valamint: Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

III. A SZOCIALISTA MEZŐGAZDASÁG ÉS KÖZÖS GAZDÁLKODÁS HELYI JELENTŐSÉGE

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a hajdúnánási termelőszövetkezetek életében a forradalmat követő évek, ha a többi hajdúvároshoz képest kicsit megkésve is, de mégiscsak a nyugodt fejlődés és a megerősödés lehetőségét hozták el. Ez alatt az idő alatt fejeződött be végérvényesen a kollektivizálás, s lett visszafordíthatatlanná a nagyüzemi, szövetkezetekre épülő mezőgazdaságra való áttérés hosszúra nyúlt folyamata.

Hajdúnánáson a helyi gazdák nagyon sokáig kitartottak az egyéni gazdálkodás és a hagyományos birtokstruktúra mellett, még a diktatórikus államgépezet akarátával is szembeszegültek. A saját földhöz, a saját eszközökhöz való ragaszkodás olyan erős volt, hogy még 1956 tragédiáját követően is, amikor a környező hajdúvárosokban már tömegesen léptek be a szövetkezetekbe az emberek, Hajdúnánáson sokan voltak, akik kitartottak. Egy utolsó, elhaló kísérlet volt ez, a totális diktatúra, a kulákküldözés, a megbélyegzés és a forradalmat követő kegyetlen megtorlások árnyékában.

Az idők szavát azonban nem lehetett megállítani. Az állampárt keresztülvitte akarátát, s a helyi ellenállásnak nem volt tovább értelme. A Rákóczi Tsz megalakulásával az utolsó, végsőkéig kitartó egyéni gazdák is közös gazdaságot hoztak létre, s ezzel a termelőszövetkezetekre épülő szocialista mezőgazdaság helyi szinten is kiépült. A szervezeti keretek megléte, a közös gazdaságok felállítása azonban még nem jelentett egyet az életképességgel, a hatékony termeléssel. Hosszabb időre volt szükség, amíg a szövetkezetek mind föld- és szántóterületüket, mind taglétszámukat tekintve megerősödtek, s ez a folyamat mindenütt integrációval és birtokkoncentrációval járt együtt.

Az egyre jobban megerősödő, nagyobb területen gazdálkodó, több tagot tömörítő közös gazdaságok működésének hatékonyabbá válásához azonban a technikai feltételek, az eszközellátottság, a gépesítettség javulása, a munkaszervezési és jövedelemelosztási kérdések gyakorlatias rendezése is elengedhetetlen volt. A termelőszövetkezetek a mindennapi élet szerves részeivé váltak, vidéken a szocializmus megtestesítői lettek. Pusztá meglétük azonban még nem jelentett garanciát a sikerre.

A keretek azonban az 1960-as évek második felére adottak voltak úgy Hajdúnánáson, mint máshol, már csak megfelelő szervezésre, technikai, technológiai fejlődésre és a szövetkezeti tagok érdekeltségének a fokozására volt szükség, hogy megnyíljon a lehetőség a helyiek mindennapi megélhetését biztosító, nemzetgazdasági szempontból is páratlan, „zöld forradalom” kibontakozásához.

IMRE CSISZÁR

THE CONSOLIDATION OF AGRICULTURAL COOPERATIVES IN HAJDÚNÁNÁS

In the areas occupied by the Red Army following World War Two the process of political transformation gained momentum, the obvious aim of which was the preparation for the sovietisation of society and economy. As soon as political conditions were favourable, the implementation of social and economic changes with dictatorial methods took place in Hungary as well. In the agricultural sector this was synonymous with collectivisation, the introduction of the Soviet-style kolkhoz system and the forced establishment of large estate based farming. The process had become highly protracted due to changes in political directions, the resistance of individual farmers and the uncontrollable impact of economic realities, and could only be implemented in tranches.

This paper focuses on the period following the fall of the 1956 Revolution, presenting the local process of the final stage of sovietisation, the increasing predominance of large estates and their gradual consolidation. It will be shown how farming cooperatives took root in Hajdúnánás, and how their area and membership increased compared to larger towns in the district such as Hajdúböszörmény and Hajdúszoboszló. The paper will also explore which cooperative farms played a definitive role in the development of socialist agriculture in the town.

KÖZLEMÉNYEK

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

MALMOK A HÁROM VÁROSBAN

Egy sajátos nevű malmi termék, az „ondó”

A létfenntartáshoz, élelmezéshez nélkülözhetetlen gabonafélék őrlésére készültek a különböző malmok. Az egyes háztartásokban kisebb őrlőberendezések álltak rendelkezésre, ahol a család szükségletére darálták őrlőkövek között kézzel a gabonaszemeket.¹ Nagyobb mennyiségben lisztet készítő malmok működésére vonatkozóan a 17. századból állnak rendelkezésünkre adatok a Három Városból. Pontosabban a Három Város egyikéből, Nagykőrösről, ahol a 17. század elejétől maradtak fenn történeti források, ellentétben a másik két várossal, Kecskeméttel, ahol jelentős pusztulást szenvedtek a dokumentumok, Cegléd esetében pedig valamilyen meg is semmisült a történelem viharai során.

A 17. századból malmokra vonatkozóan csupán szerény adatok bukkannak fel. Nagykőrösön az adóösszeírásokban szerepelnek molnárok: így például 1630-ban „Monar Andras”, aki jószággal nem rendelkezett, viszont egy forint adót fizetett,² 1632-ben Molnár István, akinek jószágvagyonja is volt, jelentősnek mondható 38 ¼ „marhaszám” beszámításával 2 forint 50 dénárt fizetett.³ 1671-ben említik Molnár Jánost, aki kézműiparos lévén jószágvagyonnal nem rendelkezett, így adótételei között nem szerepel a „marhaszám”, viszont munkája után fizetett adót a város pénztárába.⁴ Egy molnárlegényről történik említés 1679-ben. A városi számadáskönyvben külön tételként szerepel a „*Rideg Legények és jövevény Emberek Adaja*”, ahol – többek között „Borju szedő János társaságában – „Molnár Istok” is fel van tüntetve, viszonylag jelentős, egy tallér összeg fizetésével.⁵

A városi tanács konyhát tartott fenn, szakácsokat alkalmazott, mivel igen sűrű volt a „vendégjárás”. Rendszeresen megjelentek a törökök, magyar végvári katonák, de az erdélyi követek is rendszerint Nagykőrösön át utaztak Budára. A városi tanácsnak kellett gondoskodnia az élelmiszerrrel történő ellátásukról is.⁶ Többek között kenyérféleségekkel, kaláccsal szolgáltak nekik. Fehér kenyér, cipó kedvelt eledele volt a vendégseregnek. A városi számadás tanúsága szerint 1643-ban „Hogi az *Erdelj Fejedele*m hövetj it woltanak *Feier kenieret*

1 Az Arany János Múzeum több őrlőkövet őriz. Az őrlőkövekkel kapcsolatban lásd SELMECZI KOVÁCS Attila: *Kézimalmok a Kárpát-medencében*. Eszköztörténeti monográfia. Budapest 1999.

2 Pest Megyei Levéltár (PML) Nagykőrös Város (NkV) SZK 1630/31. Regestrum Renovatum 99. sz.

3 PML NkV SZK 1632/33. Regestrum Renovatum 177. sz.

4 PML NkV SZK 1671/72. Regestrum Renovatum.

5 PML NkV SZK 1679/80. 179. pag.

6 Lásd NOVÁK László Ferenc: Nagykőrös az Oszmán Birodalomban. Adatok Nagykőrös XVII. századi néprajzához [‘Nagykőrös Város’ (Nagykőrös Town) within the Ottoman Empire: Facts and Figures for the Ethnography of Nagykőrös during the Turkish Occupation]. *Ethnographia* 2011. 439–442.

es kalaczozt wettünk dn 26.”⁷ 1653-ban „*Czipo Kenyerett Törökökk*’ dn 4.”⁸ majd 1658-ban „Katonaknak *Cipo Kenyeret*”⁹ 1666-ban „Haro’ *fejér Kenyeret* vettünk dn 42.” (ugyanakkor „*Fazakat Egy ocsai embertől* dn 32/1. Tálacsakat dn 8.”) – jegyezték fel.¹⁰

A város a saját gabonáját őröltette, de rendszerint vásároltak is búzát a Jászságból, de a közeli Abonyból, a Tisza melletti Földváról, a messzi Baranyából is,¹¹ valamint lisztet a helyi piacon, hetivásáron is, vagy távolabbi helyekről, Berényből, Csongrádról hozatták. Ott őröltettek is, így Csongrádon, Dunapatajon, ahol a Tiszán és a Dunán működő hajómalmokban jobb minőségű lisztet állítottak elő. A városi számadások bizonyossága szerint 1626-ban „Ban Janos hogi az *malomban Pataira* tawaz Buzat ölleni vit költséget attunk dn 15”,¹² 1639-ben „Szabo Gergőlyel *Czongoradrol* hozattunk eggy Kila *Lisztőt* f 5 dn. *Makay* Emböröktől wöttünk 16 Fertaly *Buzat* f 60 dn 63.” „Egy *Bereny* embertől az Wajda Ký jöve telekor *Kalacznak* walo 5 negied *Buzat* wettünk f 1 dn 15”, „Nagy Giógiót hogi az *Malomba Kultük* Czongoradda Attunk költségre dn 14.” – jegyezték fel.¹³

Hogy Nagykőrösön – és minden bizonnyal a két szomszédos városban is – léteztek malmok, erre bizonyosság a molnárok személye, konkrétan azonban csupán a vízimalomról esik szó. Nagykőröستől északra található a Tiszába folyó – a Csíkos-ér vizét is felvevő – Körös-ér, amelynek vízhozama alkalmas volt a malom működtetésére. A 17. századból is rendelkezünk rávonatkozóan adattal: a város adóbevételei között tüntetik fel 1678-ban: „*Proventus Varas Vizi Malmabul* Jüt elsőben dn 80.” – regisztrálták a számadások között.¹⁴ Hogy más malmok léteztek-e, a történeti források hallgatnak róla, viszont az ismeretes, hogy a városi tanács rendre őröltetett helyben is, valószínűleg a vízimalomban, de a város területén más helyeken is. A durvább szemcsézetű kását készítették: „*Kasa daralasert* attunk dn 15.” – tájékoztat szükségűán például a városi tanács 1642-ben.¹⁵

A helybeli őrletéssel nem lisztet állítottak elő, hanem a köles darálását végezték.¹⁶ A köleskását is főzték a város konyháján, de disznótorkor hurkakészítésre használták fel. A város számadása szerint: 1632 „Ismegh wöttünk az *disznok beliben kassat* d[e]n[ár] 6”,¹⁷ 1634-ben többek között „Ugyan akkor wöttünk az *piaczo*’ halakott dn 3 Ite’ almat d 3. Item wöttünk *Kását* dn 4. Wöttünk Foghagymat dn 20. Item Szilwat f dn 90.”¹⁸ 1643-ban „*Kasara attu*’ a’ *Disznok belebe*’ dn 12.”¹⁹ 1651-ben „*Almat, Kassat* vöttem dn 12”,²⁰ 1653-ban „2. Desat wöttem Turonak walot dn 28. [...] *Hurkaba walo Kassat wöttem* dn 6. Repátt Retket wöt-

7 PML NkV SZK 1643/44. 190. pag.

8 PML NkV SZK 1653/54. 184. pag.

9 PML NkV SZK 1658/59. 141. pag.

10 PML NkV SZK 1666/67. 127. pag.

11 NOVÁK 2011.

12 PML NkV SZK 1626/27. 90. pag.

13 PML NkV SZK 1639/40. 212., 217., 375. pag.

14 PML NkV SZK 1678/79. 232. pag.

15 PML NkV SZK 1642/43. 209. pag.

16 A város rendre vásárolt rizskását is. A különböző ügyekben kereskedés alkalmával Budán, Győrben, Pozsonyban, Bécsben megforduló körösi civis gazdákkal hozatott a városi tanács, de rimaszombati, debreceni s más kereskedők is hoztak rizst Nagykőrösre, az igen fontossá vált bors, szegfűszeg fűszerekkel együtt. NOVÁK 2011.

17 PML NkV SZK 1632/33. 123. pag.

18 PML NkV SZK 1634/35. 103. pag.

19 PML NkV SZK 1643/44. 188. pag.

20 PML NkV SZK 1651/52. 216. pag.

tem 1 Taller ara. *Czipo Kenyerett Törökökk'* dn 4. [...] *Kassat wöttem*" – tájékoztat a városi számadó.²¹

A Három Városban működő malmokról a 18. századtól rendelkezünk bővebb adatokkal. A vízimalom még a 19. század első felében is megtalálható Nagykőrösön. Balla Liboriusnak²² a várost ábrázoló – és a nyomtatott céhleveleket díszítő –, 1815-ben készített rajzán még két vízimalom látható.²³ Ceglédén számos vízimalom működött még a 19. század második felében is.²⁴ A bővizű Gerje-patak több vízimalom kerekét forgatta.²⁵ A város tulajdonában több malom is volt, amelyeket rendszerint árendába bocsátott a városi tanács határozata következtében. Például: „A város két vízi malma ma dél után istentisztelet végeztével [...] haszonbérbe fog adatni” – hirdették 1857. december 13-án.²⁶ Az egyik malom építőanyagát is értékesítette a város 1864-ben: „A városi Bedei malmok teteje, fala, négy malom kő árverés útján következendő képen aki ott helyben aki itt a városházánál árverés útján el fog adatni” – hirdette a tanács.²⁷ Az adatok a malom elbontásáról tanúskodnak. A vallásalapítványi uradalomnak is volt vízimalma. A városi tanács híradása szerint 1853. május 22-én „Magyar Pál cselédje tegnap előtt [...] az Uraság vízi malmától hazáig elvesztett egy zsák lisztet”.²⁸ A vagyonosabb gazdák is birtokoltak vízimalmot. Egy adásvétel kapcsán válik ismeretessé 1852-ben, hogy – a kisnemes család tagjai – „Kapu Sára Nagy Miklósné Kapu Gábor és Kapu Lajos képében Seres Sámuel, Kapu Josef és Turi Josef vízi malmaik közt fekvő vízi malmokat örökáron el adták Vida Istvánnak 7000 v[álto]f[orin]tért”.²⁹ A vízimalmok is öröltek finomabb szitával jobb minőségű lisztet. Ismeretes, hogy az uradalom egyik emberének, „Tisztartó Ferenchich Jósef úrnak a' pitli malom tava széliben fekvő veteményes kertje, és az újvároson szinte a pitli szomszédságában levő két ház helye, szabad kézből eladó” – hirdették.³⁰

21 PML NkV SZK 1653/54. 183–185. pag.

22 A jeles körösi Balla család tagja. Balla Gergely nótáriusként Nagykőrös város krónikájának megírásával tette szélesebb körben ismertté nevét, de nemesi armálisa megszerzése után a főbírói széket is elfoglalhatta az 1750-es években. Fia, Balla Antal neves geometra, aki Pest vármegye és a Jászkun Kerület térképésze is volt. Unokája volt Balla Károly, Pest vármegye kapitánya, majd pótharaszti birtokos (Nagykőrös első akadémikusa). Balla Liborius Balla Gergely unokája volt. ÁDÁM Gerzson: *Nagykőrösi Athenas*. Nagykőrös 1906, NOVÁK László Ferenc: *Balla Károly (1792–1873)*. Szentendre 1973. 345–350. (Studia Comitatusia [Tanulmányok Pest megye múzeumaiból] 2.); NOVÁK László Ferenc: Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században. In *Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából*. Nagykőrös 1978. 9–168. (Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany nominati I.)

23 A céhlevelet – Balla Liborius rajzával – nyomdai sokszorosítás végett Karacs Ferenc metszette rézlemezbe. NOVÁK László Ferenc: *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig I–II*. Nagykőrös 1994. 441. (Nagykőrös Város Monográfiája I.)

24 A vízimalmokról tervrajzok nem maradtak fenn. Mint az Alföldön általában, itt is alulcsapós kerekű malmok működhetek. Vö. KOVÁCS József: *Vízimalmok a Kárpát-medencében*. Budapest 2012.

25 A patak felsőbb szakaszán, Albertin is működött vízmalom, amely mellett tó is volt („Alberti-tó”). Ebben még az 1950-es években fürödni lehetett.

26 PML Cegléd Város (CgV) Hirdetések Jkve 1854/58.

27 PML CgV Hirdetések Jkve 1862/64 1864. jan. 17. 5. sz.

28 PML CgV Hirdetések Jkve 1851/53. 1853. máj. 22. 3. sz.

29 PML CgV Hirdetések Jkve 1851/53. 1852. jan. 11. 33. sz.

30 PML CgV Hirdetések Jkve 1851/53. 1851. aug. 31. 3. sz.

Nagykőrös 1815-ben Balla Liborius céhlevél rajzán a Körös-éren működő vízimalommal (NOVÁK 2008)

Hogy mennyire fontos volt a vízimalom a finomabb liszt előállításában, mutatja az, hogy igen leterhelt volt a kapacitásuk, ezért a városi tanács hirdetményében javasolta a szomszédokban történő örletést. Például 1851. augusztus 31-én tette közhírré, hogy „Az Újszászi Vízi malomban Várakozás nélkül lehet örletni akinek tehát örletni valója van, és oda viszi, azonnal örölhet”.³¹

Ceglédén a vízimalmok a Gerje-patakra épültek, de a város északkeleti részén, a Bede-tava mellett is voltak. A városi tanács rendre utasította a gazdákat, hogy a vízvezető árkokat karbantartsák, alkalmasint átjárást is biztosítsanak rajtuk. Például közhírré tette a város 1853. február 6-án, hogy „Szalay István vízi malma árkan több gazdák hidat építeni szándékozván”.³² Cegléd nyugati határánál, a berceli határ szélén, a Gerjefő táján is működött malom, s a város tilalmazta, hogy annak közelében, a Gerje homokján telepített szőlőskertbe járó ugyeroki szőlősgazdák a vízimalomhoz vezető utat ne használják, a rongálás elkerülése érdekében.³³

31 PML CgV Hirdetések Jkve 1851/53. 1851. aug. 31. 3. sz.

32 PML CgV Hirdetések Jkve 1853. febr. 6. 1. sz.; Újszászon a Zagyva folyó vize forgatta a vízimalom kerekét. Az uraság tulajdonát képezte, nagy teljesítményű, tíz kőre épült örölőgép volt, amely 1851-ben kezdett dolgozni. KOVÁCS 2012. 260.

33 „Figyelmeztetnek az ugyeros gazdák hogy a vízi malmoknál lévő uton csupán az örletőknek van meg engedve a kocsival való járás ennél fogva őrizkedjenek ezen vissza éléstől.” PML CgV Hirdetések Jkve 1868/70. 1870. márc. 13. 41. sz.

A vízimalmok mellett szélesebb körben terjedhettek el a szárazmalmok. A mezővárosok belső központi területén, s az aklokon, de a határ különböző részein is fel lehetett építeni. Az Alföldön lőjárgányos szárazmalmok működtek többségben. Kör alakú sátortető alatt volt a meghajtó berendezés, nagy átmérőjű fogas fakerék, amelyet lóval vontattak körös-körül, s az általa mozgásba hozott nagy fogaskerekekkel forgatott járgány hajtotta a malomberendezést, a malomházban lévő őrlőköveket. Egyes és kettes malmok épültek. Rájuk vonatkozóan a 18. századtól rendelkezünk adatokkal.³⁴

A Három Városban található térképek között a legrégebbi Nagykőrösről maradt fenn, de a Kovács György geometra által 1760-ban készített belsőváros felmérése tünteti fel a szárazmalmokat (ebben az időben 28 egyes és 1 kettes szárazmalom volt Nagykőrös belső területén).³⁵ A Nagykőrös keleti részét elpusztító 1826-os tűzvész után – Bakos József geometra által – készült térkép is ábrázolja a szárazmalmokat (a tűztől megmaradt részen 4 egyes és 1 kettes szárazmalom volt).³⁶ Az 1829-es állapotokat Bakos József és Váradi Ferenc földmérők örökítették meg: 6 kettes és 30 egyes malmot rajzoltak térképükön.³⁷ A 19. század végén, az 1880-as kataszteri felvételezés térképszelvényein még láthatóak az egyes vagy kettes szárazmalmok. Nagykőrös belterületén 21 egyes és 3 kettes szárazmalom volt.³⁸ „Kecskemét Sz. K. Városa” térképét Sziládi Lajos felvételezte 1869-ben, s az alapján rajzolta meg László Károly városi mérnök 1879-ben. Ebben az időszakban 41 egyes és 1 kettes szárazmalom működött a város belterületén.³⁹ A századforduló idején is még több szárazmalom található Kecskemét városában. Cegléden egy 19. század végi ábrázoláson a hatóságilag rendszabályozott és kijelölt övezetben csoportosan elhelyezkedve láthatók a szárazmalmok.⁴⁰

A szárazmalmokról nem maradtak fenn tervrajzok, viszont az építéséhez szükséges anyagok ismeretessé válnak. Például, Cegléden Tanárky Ferenc gazda 1789. november 7-én szerződést kötött Szabó Péter faragómolnárral egy szárazmalom építése érdekében: „Contractus. Mellynek ereje által. Mi alább írottak, egy ujjonnan építendő Malom eránt ekképpen egyeztünk meg egymás között ugymint: 1° Én Szabó Péter ajánlom magamat arra hogyha Tanárky Ferentz Uram, énnekem száz ötven, az az 150 Forintokat adánd, tehát azon a' helyen, a' hol az én Száraz Malmom el romlott, jó alkalmas Faból, egy jó Száraz Malmot fogok tsinálni; Tetejét Náddal jól meg fogom köttetni, egy szóval minden munkáját betsülettel el fogom végezni. A' Malomnak jövedelme el fog két részre menni illyen módon, hogy midőn Tanárky Ferentz Uram, mint Gazda percipial egy részt, én mint Gazda egyszersmind Molnár fogok percipialni ugyan egy részt. A' Malomnak tökéletesen valo el-készítesenek Terminussal léssen a jövő 1790^{duk} Esztendőbeli Gergely Napja, vagy leg fellyeb Sz. György Napja. Addig is míg ezen Száraz Malom el-készülne a' Vizi Malomnak harmad részét, mihelyt meg fordulánd, oda ajánlom Tanárky Ferentz Uramnak, olly conditioval, hogy a' 150 forintokon kívül, mellyek a' Szaraz Malomra költendő, még adjon énnekem különös szükségemre ötven,

34 BALÁZS György: Élőerővel működő malmok az Alföldön a XVIII–XIX. században. In *Építészet az Alföldön*. Szerk. NOVÁK László – SELMECZI László. Nagykőrös 1989. 259–273. (Az Arany János Múzeum Közleményei Acta Musei de János Arany nominati VI.); A malmokkal kapcsolatban összefoglalóan JUHÁSZ Antal: Malmok, molnárság, sütő- vagy pékmesterség. In *Kézművesség*. Főszerk. DOMOKOS Ottó. Budapest 1991. 155–213. (Magyar Néprajz III.)

35 NOVÁK 1978. 130.

36 NOVÁK 1994. 440., 444.

37 NOVÁK 1978. 135.

38 NOVÁK 1978. 136–137.

39 BKML KkV Polg.mest. ir. 18438/1896.

40 *Az Osztrák–Magyar Monarchia irásiban és képekben. Magyarország II. kötet*. Budapest 1891. 203.

az az ötven forintokat melly 50 forintokat 1790^{dik} Esztendő béli Sz György Napkor vissza fogok fizetni. 2^a Én Tanárky Ferentz ajánlom Magamat arra, hogy a' kívánt Száz Ötven forintokat ugyan a' Száraz Malomnak fel állítására, a' különös ötven az az 50 forintokat pedig jelentett időre lejendő vissza fizetésnek meg kínálása alatt le-fogom tenni. Sign Czepléd die 7^a November 1789. Tanárky Ferentz Szabo Péter”.

Szárazmalom Kecskeméten (VAHOT 1856)

Szárazmalom Kecskeméten (NOVÁK 1989)

Az új szárazmalom a faragómolnár elpusztult malma helyére épült. A molnárnak vízimalma is volt, amely jövedelmének harmadát ajánlotta fel a leendő malomtulajdonosnak, az új szárazmalom elkészültéig tartó időszakban. A szerződésben az építkezés határidejét szűk fél esztendőben határozta meg az építőmester, de azt nem tudta tartani, mint bizonyítja a szárazmalom építéséhez szükséges kiadások időrendi sorrendje, amelyet az építető könyvelt el.⁴¹

		f	xr
7 ^o 9 ^{bris}	Mindjárt ki adatott - - - - -	50	-
5 ^o X ^{bris}	ismét fel vettem 40 forintott, az az - - -	40	-
10 ^o	Jan 30 szül Deszka a xr 12 - - - -	6	-
21 ^o	Jan Egy Malom köre - - - - -	14	-
27 ^o	Jan Fenyő hozatásra 10 forintott, az az - - -	10	-
1 ^o Febr	Ismét fel vettem 23. forintott, idest huszon harom Kerengő talpra NB ezt másra el költötte Péter - -	23	-
21 ^o Febr	21 szál fenyőt attam, egy egy forintyával - -	21	-
24 ^o April	790 keve Nádért menvén Vesenyre 4. forint az az - -	4	-
1 ^o May	3. Szál Kerengőnek való fának hozásáért fizettem - -	6	-
d ^o d ^o	3 ½ Szál Kerengőnek való fért fizettem - -	11	20
d ^o	Nagy Istvánnak Vesenyre, és Szolnokba vívén - -	3	15
7 ^o Maÿ	Ketskemétre Somfáért, és Gus Veszőre - -	12	-
12 ^o Junÿ	a' Vesenyi 13 száz keve Nádért fizettem - -	27	15
	Azon Nádnak haza hozásáért - - -	25	9 ½
15 ^o Julÿ	Egy font hájat adtam - - - -	-	24
	Korong és Kereszt Vasért, 's aczélért fizettem - -	15	46 ½
	Hamza Gergellynek Munkáért - - -	6	39
	Nádkötőnek Malom kötésért - - -	15	-
	Három pár juhot adtam a 4 fl 25 dn - - -	12	45
	Gus veszőre - - - - -	1	-
	Kőtelekre - - - - -	-	21
	Summa	304	55
	Ebből kivonván az ígért Summát - - -	150	-
	Lesz adós Szabó Péter - - -	154	55
	9 nap számot ebből a x 18 kívánván - - -	2	-
	Lesz adós	152	-

41 Az építkezésről azért maradhatott fenn dokumentum, mert az építő faragómolnár ellen hatósági eljárás indult a vallásalapítványi uradalom részéről. Mivel korhellyé válva elzüllött, a másoktól felvett pénzkölcsönt nem fizette vissza, árpát is lopott a malomból, amiért is a malom elárverezésre került. Az 1791. augusztus 21-én tartott tanúmeghallgatás során kérdésbe került, hogy „Eleget tett e' Szabó Péter az Contractusban tett ajánlatának? – Annyiban nem tett eleget, hogy a' pénzt, mellyet 150 forintokon fellyül fel vett, a' Terminusra vissza nem fizette.” „Mi az oka hogy Szabo Péter exequaltatott? – A' sok Creditoroknak tartozása, a' kik lártván hogy a' részegeskedés miát naponként aláb száll, tovább várni nem akarták.” „A' Malom meg lopás eránt Szabó Péter ellen, panaszban kik az Bizonyságok? – „Halápi András, a' kinek az el lopott Árpát adta. Borka Imréné, a' ki kétség kívül többeket is ha nevezni” tudna. PML CgV XI.602. Cegléd Vallásalapítv. Urad. Tisztartójának ir. 1783–1846.

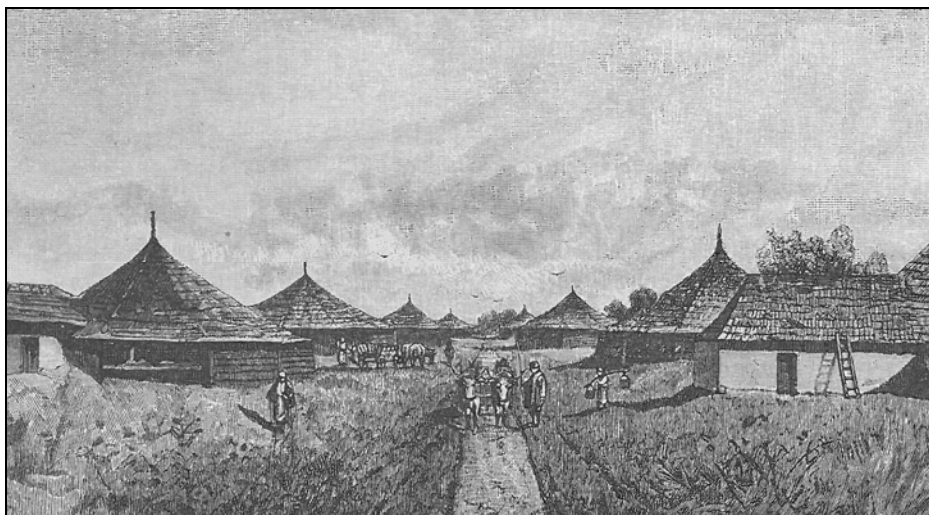
Szárazmalom Kecskeméten (NOVÁK 1989)

A szárazmalmokról bővebb tájékoztatást Cegléd város hivatala és az uradalom ügyintézőse nyújt. A malmokat a város, az uradalom mellett egyes vagyonos gazdák is birtokolták.

A Vallásalapítványi Uradalomnak Bercelen volt szárazmalma, amelyet rendszerint árverés útján adott bérbe, amelyet például az 1843. április 17-én kötött kontraktus is bizonyít: „Által engedi a' Méltóságos Czeglédi Uradalmi Tisztség nevezett Richl Antal és Stegl Ersébeth Hites Társának Czegléd Bertzeli Helységben lévő Kettős Száraz Malmot, Molnár lakházat, ház Kerteskével együtt hat egymás után következő Esztendőre az az 1843^{ik} évi Május 1st napjátul kezdvén 1849^{ik} Évi Április utolsó napjáig [...] Hogy a' nevezett bérlők ezen haszonvételért az Uradalomnak évenként az Árverés alkalmával önként tett ígérete szerint megígért Két Száz Nyoltzvan egy forintokat pengő pénzben minden egy forintra három ezüst huszast számítván kötelessek legyenek.” A bérbe adott ingatlan állapotát 1844-ben mérték fel: „A Malom ház” „Nádból újonnan fedve” „új karban”; ebben „Az első szoba” „Két ablak az egyik az Úttzára való, vas nélkül, jó, az Udvar felül 3 darab vassal”, „Egy paraszt kemence” [tapasztott, padkás, fehérre meszel sárkemence – NLF], „Ajtó Két jó pánttal, pléhvel”; „A Konyhába” konyha ajtó két pánttal”; „A Kamrába” „Kamara ajtó két panttal, pléhvel”, „Ablak rajta nincs csak szellőző luk”; „Az Istállóba” „Ajtó fából, jó rekesz fából”; „A Kert” „egy vége árokkal”, „kut rosz rovás nélkül”. „A kettős száraz malom” „Teteje malomházzal együtt olly karban vagyon hogy 6 esztendeig minden tapasztás nélkül megáll – nádból”. A malomban „A felső részen lévő kerék mely kívül olly állapotban vagyon, hogy most igazíttatván 6 esztendeig hiba nélkül elszolgál. Csap és serpenyő vas karikával”, „Kívül a' vas Híd három darab tölgy fából új állapotban”, „Külső korong” „Hoszu vastag vas, Azon vas karika, Alul serpenyő, Felül kereszt vas”. „Az alsó külső kerék”, „az egész kerék most megigazíttatván, jó karban vagyon”, „Bálvány vas csapja, Serpenyő vasbúl, vas karika, Vas híd, külső korong vastag vas, Vas karika, alul vas serpenyő, kereszt vas”: „A felső keréknél

lévő belső kőpad” tartozékai: „Garat és tartó, Kő körül lévő kéreg fából, forgó kő felső jó, 13 hüvelyknyi vastag Szélessége 39 hüvelyknyi”, az „Alsó kő jó vastagsága 5 hüvelyknyi szélessége 37 2/4 hüvelyknyi”, „Liszt teknő”, „Lépcső újonnan készülvén”: Az „Alsó Kerék” „benn lévő Kőpad, Garat és lisztartó, „kő körül lévő kéreg”. Az itt lévő „Felső forgó kő jó 13 hüvelyknyi vastag 39 hüvelyknyi széles”, az „Alsó kő 4 1/2 hüvelyknyi vastag 37 1/2 hüvelyknyi széles”. Itt található „Lisztteknő”, „Lépcső”, „Kővágó csákány kétélű”, „Kővágó csákány hegyes”, „köemelő Fa pad”, „Szűszék hámnak való, két lakattal”, „Véka egy vas abrantsal”, „Csupor egy vas abrantsal”. A malomházon volt „Béllet ajtó 2 pánttal, pléhevel, kultsal”, „Ablak luk, vas nélkül”.⁴²

A város több malommal is rendelkezett, amelyeket rendre árendába bocsátott. A tanács 1851. december 28-án kibocsátott hirdetménye szerint: „A’ Városi közönségnek 3. malma, és pedig a’ városban lévő szárazmalma egy köre, az ugy nevezett pitli malma két köre, ’s a’ füzében lévő malma 4. köre, továbbá a jegyzői lóherés kert a’ dézma kert melletti régi szénás kert az elpusztult szél malom környékén két káposztás kert a’ községi választmány határozata következtében közárverés útján 6. egymás után következő évre haszonbérbe adatni rendeltett.”⁴³ A város tulajdonában lévő egyik szárazmalmot 1857-ben is bérbe adta tanács: „Kik a’ Város Vörös Ökör fogadó melletti száraz malmot bérbe venni akarják jelentsék magokat ma délbén a városházánál” – hirdették 1857. január 18-án.⁴⁴

Szárazmalmok Cegléden (OMMIK 1891)

42 PML CgV XI. 602. Vallásalapítv. Urad. Tisztartója ir. 1783–1846. 1843. ápr. 17.; „Berczel Helységben az Mságos Czeglédi Uraság, Molnár ház és kettős száraz malomban lévő eszközök őszveirása az 1844^{ik} Esztendőben Aprilis 4^{én}.”

43 PML CgV Hirdetések Jkve 1851/53. 1851. dec. 28.

44 PML CgV Hirdetések Jkve 1854/58. 1857. jan. 18. sz.; Cegléden ebben az időben három vendégfogadó volt: a Vörös Ökör mellett a Vadember és a Fehérló vendéglő. A tavaszi hónapokban a városba visszahajtott szilajménest rendszerint a Vörös Ökör fogadóhoz terelték, ahol megtörtént a ménlovak herélése és az állatok megjelölése, *billyogozása*.

Tekintettel arra, hogy a szárazmalmok közlekedési és tűzvédelmi szempontból veszélyt jelenthettek, a felsőbb hatóságok azok elhelyezkedésére vonatkozóan rendszabályt írtak elő. „A’ Pest Solt megyei Nagy tekintetű Cs[ászári]: Kir[rállyi]: Főnökségnek [...] Folyó évi Julius 29én 6099. alatt kibocsájtott rendelet kapcsán meghagyatik a’ Cs: Kir: Szolgabírói hivatalnak, hogy mivel itt minden helyen létező száraz /ló:/ malmok nem csak az utcákat és az ország utakat elsűtítják, a’ közlekedést gátolják, – hanem felette tűzveszélyesek is, azok a’ város belsejéből eltávolítandók, e’ célra minden községben a’ városon kívül kell minden malmos gazdának helyet kimutatni, melyen ezen malmok fel állítandók lesznek, ezen hely ugyan a’ községnek tulajdonává marad, mind az által míg azon helyen malma áll, a’ malom gazdájának fizetés nélkül át engedtetik, ’s általa malma elis adathatik...” – hirdette Nagykőrös város tanácsa 1856. szeptember 28-án.⁴⁵ A hatósági rendeletnek különösebb foganatja nem volt Kecskeméten és Nagykőrösön. Az 1880-as kataszteri térkép tanúsága szerint – mint utaltunk rá – Nagykőrösön például a központi lakóházas területen, de a benépesült akolkerteken is álltak szárazmalmok. A rendeletnek az uradalmi szabályozás alatt álló Cegléden érvényt szereztek. Az 1836-os nagy városégés után kialakított szabályos utcás-telkes belsőség peremén Északon és Délen jelölték ki az akolkerteket (például az északi részen a Kálvária temetődomb⁴⁶ környékén), a rendeletet követően pedig az északi területre különítették el a szárazmalmokat.⁴⁷

A Három Városban a 19. század közepe táján elterjedtek a szélmalomok is, amelyek holland rendszerű malmok voltak. A csonka kúp alakú vályogból épített malom felső részén, zsindehyes tető alatt ácsolták gerendákból az erőátvitelt, a hatalmas vitorlával forgatott, fogaskerék áttétellel működtetett meghajtó berendezést, amely forgatta a malom őrlőköveit. A vitorlás tornyot a szél irányának megfelelően lehetett elmozdítani.⁴⁸ Kecskemét határában, Adacs pusztáján is a 20. század elején még álltak szélmalomok. Kecskemét déli területén, a szegedi országút mellett áll ma is – igaz, már más funkcióval, étteremként hasznosítják – egy impozáns szélmalom. Nagykőrösön is volt szélmalom a város környékén, de a távoli Hantházán is épült egy.⁴⁹ Egy szélmalom 1864-ben kezdte meg működését a várostól délre elterülő vásártér szélén. A malomépületről nem maradt fenn tervrajz (Antall Sándor gimnazista 1908-ban örököltette meg fényképezőgéppel), csupán telekrajz, a kelet–nyugat irányban elhelyezkedő malom és a malomház alaprajzával együtt. Az építető faragómolnár a várostól kért engedélyt arra, hogy lakóházat is építsen, s udvarral rendelkezessen. A malom telekrajzát Ádám László városi mérnök készítette el, s a közgyűlés elé terjesztendő szakvéleményt Nemcsik János tanácsos (később gőzmalom-tulajdonos) készítette el 1864 szeptemberében. Ebből a szélmalomra s az őrlésre utaló fontos adatokat ismerhetünk meg: „hivatalos jelentés 326/1823 közgyűlési száma *hollandus szerkezetű szélmalom* M. Kovács János építőmester tulajdonos részére ki mutatott ház helyről. Tisztelt Közgyűlés [...] oda utasítottam, hogy M. Kovács úrnak a’ Vásártér szélében

45 PML NkV Hirdetések Jkve 1854/57. 1856. szept. 28.

46 A temetővel kapcsolatban NOVÁK László Ferenc: *Temetkezési helyek és építményeik az Alföldön* [Sacral buildings in the cemeteries of the Great Hungarian Plains]. *Ház és Ember*. Szentendre 1995. 165–176. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 10.)

47 OMMIK Magyarország II. Budapest 1891. 203.

48 A közeli Kiskunfélegyháza szélmalmaival kapcsolatban lásd FAZEKAS István: Szélmalomok a Kiskunságon. In *Az Alföld építészete*. Szerk. NOVÁK László – SELMECZI László. Nagykőrös 1989. 275–291. (Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany nominati VI.)

49 Lásd *Pest megye műemlékei I–II*. Szerk. DERCSÉNYI Dezső. Budapest 1957. A szélmalom napjainkra elpusztult már.

*Szélmalom Kecskeméten a
19–20. századforduló idején
(NOVÁK 1989)*

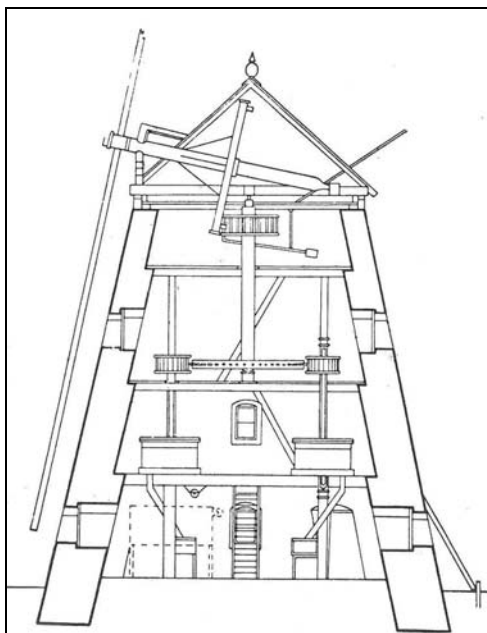
*Szélmalom Kecskemét
Adacs pusztáján 1906-ban
(NOVÁK 1989)*

szélmalom helységül bizonyos feltételek alatt engedett 144 □ öl területből még fel nem használt részt lakozás építése végett jelöljem ki [...]. A' helyszín ugyanakkori megvizsgálása után legcélszerűbbnek találtatott ha a' ház helyiség a' már készen álló szélmalomtól keletre – a' hosszukás alakú udvar 5 öl, – a ház 10 öl távolságra tétetik, hogy így a' szélvonalat ne akadályozza, – a' történhető tüzesetben a' veszély inkább elháríthatassék, és hogy a' már is nagy számmal rendelkező örlető talyigásoknak, kocsisoknak a' közlekedésre a' két épület közt elegendő tér maradjon használatra." Az első kimutatás szerint a ház 12 □ ölet, az udvar 50 □ ölet, a szélmalom 79 □ ölet, a kút pedig 3 □ öl területet foglalt volna el. Újabb földmérésre novemberben került sor, amelyről a városi tanácsnok újabb beszámoló jelentést készített: „A' Napokban Ádám László városi mérnök, és a' malom tulajdonos M. Kovács János Urakkal a' hely színén meg jelentem, 's a' mérést eszközölttem [...] úgy jött ki hogy a' szélmalom területe tesz 86 □ a' ház 12. a' malom és ház közti tér 57. Összesen 156 □ öl 's így az engedélyezett 144 □ ölnél 12 öllel többet. Igen! De a' malom tulajdonos Úr nem kívánja a' malomtól és ház közti területet használni mivel ha ezt felkerítené a' közlekedést elválná az oda menő 's jövő kocsik, talyigák előtt [...]. Két feljárás van a' szélmalomhoz – egyik Keletészakra, másik, Kelet délre, – és ez nem is lehet másként mivel a' szél megfordultával a' vitorlákat hol egyik, hol másik bejárás elébe is kell alkalmazni, a' mikor a' malomhozi egyik vagy másik feljárás elzáratik a' veszély elkerülése végett, 's így közlekedni helynek kell lenni." A malom és a ház közötti „tért vettük fel udvarnak – mely 28 □ ölet tesz. Azért így mind a' malomhozi közlekedés könnyíttessék, mind a' tisztesség – a' mennyiben ily ide járó sok embernek földre eső helyet is kell készíttetni – fenn tarthassék [...]. Tisztelt Közgyűlés! A' fent mutatott terület használatába a' malom tulajdonos úr meghagyható, mert az ily nagy szerkezetű malomhoz szükségeltetik is, de meg a' tisztelt közgyűlés becses figyelmébe ajánlani bátor vagyok azon

csekély nézetemet hogy a' hollandus szerkezetű műmalom, másként fel sem állhat, ott kell lenni tisztes lakásnak, elegendő térnek, másként annak rövideget, vagy talán hanyatlást kell szenvednie, – de különben is a' lakosságra kiszámíthatatlan jótétemény – mutatja a' naponkénti forgalom az őrlésnél, úgy hogy *most is van előre két heti készlet még kedvező szélre számítva is – hátha veszük a' tavaszi időt midőn az igavonó jószág a' szárazmalmot vagy nem bírja, vagy szántással van elfoglalva.* Az itt készített két szobájú lakhelyet bátor vagyok még ajánlani Vásár alkalmával »Czédula háznak«. – mint a' mely a' Vásár Szélben esik, 's alkalmas helyiségnek mutatkozik. – tisztelettel vagyok Tisztelt Közgyűlés hivatalos szolgája Nemcsik János Tanácsnok.⁵⁰

*Szélmalom Nagykovácsoson
1908-ban
(NOVÁK 1989)*

*Szélmalom Nagykovácsos Hantházán
(DERCSÉNYI szerk. 1958)*

Ceglédén is több szélmalom épült. A 19. század derekán több létezéséről van tudomásunk. Egy szélmalom a Kőrös felé vezető országút keleti oldalán állt a várostól délre eső részen, a zsidó temető környékén, a nyársapáti Ugyerok szőlő felé vezető út tájékán.⁵¹ A pesti út mellett is volt szélmalom. A már említett adat 1851-ben egy elpusztult szélmalomról tesz említést. Egy régi szélmalom még állt 1856-ban: „A' régi szélmalom mellett a' helybeli Cs: K:

50 PML NkV Közgy. ir. 2712/köz. ér. szept. 21. 1864., 2712/köz. ér. Novbr 15. 1864.

51 „Már több ízben közhírré volt téve hogy azon út, mely a Zsidó temető és Szélmalomtól a vasúton [Cegléd–Kecskemét vasútvonal, amelyet 1853 szeptemberében nyitottak meg – NLF] keresztül a Nagykovácsi ugynevezett Kappan halmi szőlőkbe és az új erdőbe vezetett, a közlegelő felosztása által végkép megszűnt, mind a mellett a kőrösi szőlőkbe járok a felosztott és bevetetett földeken csapásokat csinálnak és az által mezei rendőri kihágást követnek el” – tiltotta meg az ottani közlekedést Cegléd város tanácsa 1865. március 19-én. PML CgV Hirdetések Jkve 1864/68. 1865. márc. 19. 43. sz.

Katonaság részére egy lődöző cél van felállítva, figyelmeztetnek a lakosok hogy e hely körül vigyázattal járjanak valamint jószágait is közel ne bocsássák” – hirdette a város 1856. június 17-én.⁵²

A 19. század derekán már megjelentek a nagyobb teljesítményű, többféle minőségű őrleményt, lisztet előállító gőzmalomok. Legkorábban Nagykőrösön épült gőzmalom. A város 1855. január 28-án közzétett hirdetménye arról tájékoztatja a lakosságot, hogy a „NKörösi gőzmalom folyó évi Februárius 1^{én} a’ következő feltételek alatt kezdi meg működését: A’ gabona elfogadtatik minden nap délelőtt ’8 órától 11 ½ óráig ’s dél után 1 órától 7 óráig.”⁵³

Cegléden néhány évvel később került sor gőzmalom építésére, amelynek megvalósítására társulatot hoztak létre. A városi tanács tette közhírré 1862. február 2-án, hogy „Utólag figyelmeztetnek a lakosok, hogy a’ kik a’ gőzmalom építő társulat tagjai kívánnak lenni, jelentsék magukat ma dél előtt is dél után a’ Ref. iskola termében.”⁵⁴ A malom néhány éven belül fel is épült: „A ceglédi gőzmalom megindítása és közforgalomban hozása folyó évi Május 4^{ik} napja van kitűzve” – hirdette a városi tanács 1864. május 1-jén.⁵⁵ A malom megkezdte működését, már augusztusban arról történik felhívás, hogy nagyobb mennyiségű őrlemény szerezhető be onnan: „A ceglédi Gőzmalom társulatnak van mintegy 600 mérő [metrikusan számolva mintegy 48 tonna – NLF] különmemű gabonája szabad kézből eladó” – adja hírül a város 1864. augusztus 17-én, az aratást utáni időszakban.⁵⁶

Miként a másik két városban, Cegléden is több gőzmalom működött már a 19. század végén (például Nagykőrösön a Rákóczi úton a Kollársz-, a Csongorádi úton a Nemcsik-, a városközpontban a Wladár-féle malom, Cegléden a Berger-, Kovács-féle).⁵⁷ Kecskeméten a már működő üzemek mellett „Tek. Makkai Ferencz és társai urak által Kecskeméten építendő gőzmalom” tervét Vaskovics Antal készítette 1897-ben.⁵⁸

A lisztes malom mellett számos kisebb őrölüzem, *daráló* is működött a Három Városban. Árpát, gabonaféléket (főként árpát) őröltek. A szemcsés *darát* takarmányozásra használták fel.

Mint a 17. századi adatok igazolják, az őrlemény minőségére csupán következtetni lehet. A durvább őrleményt, „kását” helyben, házaknál működtetett darálóokban vagy malmokban állították elő. Ha finomabb búzalisztre volt szükség, akkor távolabbi malmokba mentek őröltetni, vagy vásárolták meg, illetve a helyi piacon szereztek be a fehér kenyérhez, cipóhoz, kalácshoz szükséges lisztet. A 18–19. században már dolgozó száraz- és vízimalmok bizonyára megfelelő minőségű búza-, árpalisztet is előállítottak, a jobb minőségű pitlés lisztet. A 19. század elején már arról van tudomásunk, hogy egy gazda malmát Nagykőrösön pitlésre akarta átszereltetni, hogy jobb minőségű szitált lisztet állíthasson elő. A pitli-, pitlés malom tehát olyan szitával rendelkezett, amely alkalmas volt a finomabb minőségű liszt előállítására.⁵⁹

52 PML CgV Hirdetések Jkve 1854/58. 1856. jún. 17. 14. sz.; Az említett „régí szélmalom” a várostól Nyugatra a Gerje kiterjedt síkján – a pesti országút közelében – állhatott. Egy katonai objektum, *lődomb* még a 20. század közepén is állt e területen (a katonaság ceglédi tüzér alakulata használta).

53 PML NkV Hirdetések Jkve 1854/57. 1855. jan. 28.; A gőzmalom megjelenése még nem korlátozta a száraz- és szélmalomok működését. A fentiekben utaltunk arra, hogy Nagykőrösön 1864-ben is építettek még szélmalmot.

54 PML CgV Hirdetések Jkve 1862/64. 1862. febr. 2. 16. sz.

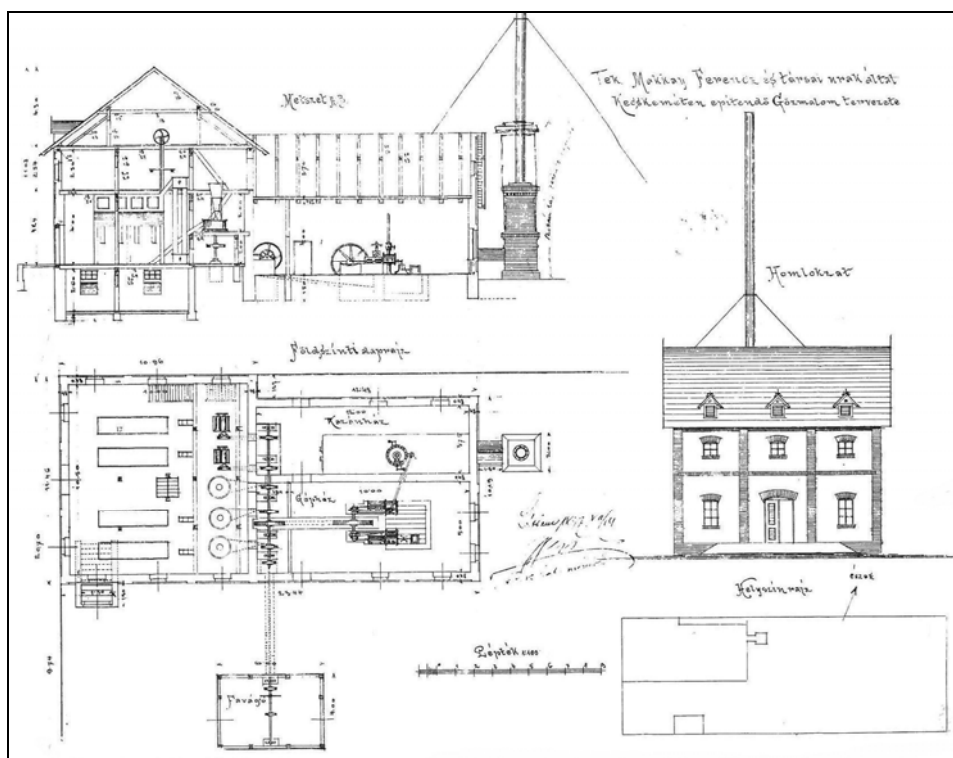
55 PML CgV Hirdetések Jkve 1862/4. 1864. máj. 1. 8. sz.

56 PML CgV Hirdetések Jkve 1862/64. 1864. aug. 20. 17. sz.

57 NOVÁK László: *A Három Város építészete*. Nagykőrös 1989. 303., 444., 500., 607. (Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 8.); NOVÁK László Ferenc: „*Hej, Nagykőrös híres városa...*” Nagykőrös város kismonográfiája. Nagykőrös 2008. (Az Arany János Múzeum Kiállítási Monográfiái IV.)

58 NOVÁK 1989. 441.

59 A szó északi szláv eredetű. A németből (*Beutel* ’zacskó, zsák’) került a cseh nyelvbe (*pytel* ’zsák’, a csehből vették át a szlovákok *pytel* – a többes száma *pitle* ’liszteszsák’, ’malomszita’), a lengyelbe

*Kecskeméten épülő gőzmalom terve 1897-ből
(NOVÁK 1989)*

A tevékenységüket megkezdő gőzmalomok a liszt minőségére vonatkozóan is tájékoztatást adnak. A Nagykörösön, 1855-ben megindult gőzmalom „Őröl Paraszt lisztre – egy csapós vékát egy pengőt kért a” szokott tizedrész vám mellett. – Pitléztetni kívánók minden vékától 10 pkr fizetnek szita pénz fejében, és 10ed rész vámot – ’s a’ nyerendő derczét és korpát egészen vissza kapják. Árpa kukorica külön alku mellett lesznek felveendők” – tette közzé a városi tanács.⁶¹ Az 1864-ben működni kezdő ceglédi gőzmalom is meghatározta az őrlés feltételeit: „az őrlők a közönséges őrléssel a 10^{ik} vámon kívül minden mázsától 5 krt, – ha megszitáltatja minden mázsától 10 krt. – a ki pedig megpitlézteti minden mázsától 30 krt fog fizetni”.⁶² A közönséges liszt őrlésének kétszerese a szitált, de a legfinomabb pitlézett liszt hatszorosába került annak.

(*pytel* ’rosta a malomban’, ’zsák, zacskó’). „A magyar szó eredeti alakja *pitel*, ebből a *pehely* – *pehelye*, *terhe* – *tere* stb. analógiájára alakulhatott, de befolyásolhatta a szlovák *Pytle* is [...] ez a *pytel* kicsinyítőképzős származéka.” *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (a továbbiakban: MNyTESz) *Ö-Zs III.* Budapest 1976. 217.

61 PML NkV Hirdetések Jkve 1854/57. 1855. jan. 28.

62 PML CgV Hirdetések Jkve 1862/64. 1864. máj. 1. 8. sz.

A forrásokban szerepel a *derce*, *dara* is. Az etimológia szerint a *derce* „a daránál finomabb, a lisztnél durvább szemű örlemény [...] valószínű délszláv eredetű”.⁶³ A búza-, kölesdara is fontos ételmszer-alapanyag volt. Az etimológia szerint „szemcsés, a lisztnél durvább örlemény. Ótörök eredetű, *tari*, oszmán *dari*, kirgiz *taru*: ’köles’...” jelentésváltozatokkal.⁶⁴ Mint utaltunk rá, a 18. században rendszerint „kását” daráltak. A kölesdara vagy -kása szolgált a hurka készítésére is.

A nagykörösi gőzmalom beindulásakor – mint utaltunk rá – kedvezménynek számított az örlés melléktermékének visszaszolgáltatása, amely a paraszti gazdaságok számára igen fontos volt. Takarmányozás céljára – különösen a sertés etetésére, amelyet a moslékba keverve öntöttek vályúba a jóság elé – használták fel a lehántolt gabonaszem héját, a *corpát*, akárcsak az *ocsut*. Az etimológia meghatározása szerint az *ocsu* „a kicsévelt gabonának rostáláskor különvált szemetes, törmelékes része [...] ótörök eredetű vö. Codex Cumanicus *uč*, ’pelyva’, türkmén *uġug* ’ocsu’, tatár *očoq* ’pelyva’; baskir *osq* ’könnyű, éretlen /gabona/’ [...] a török szavak az *uč* – elrepül igető származéka”.⁶⁵ A korpa „a gabonaszem őrölt héja, amelyet főleg takarmányozásra használnak”. Délszláv eredetű: „szlovén *krupica* ’morzsa’, bolgár *’kpyna* *col* ’nagy kőso’, szerb-horvát *krüpa* ’apró szemű jégeső, jégdara’...”⁶⁶

A dokumentumokban szó esik az *ondóról* is. „Ismeretlen eredetű szó. A szó sokrétű jelentésváltozatainak egymáshoz való viszonya nem tisztázható. Az ont: omlik igével kapcsolatos magyarázatai nem meggyőzőek...” – írja a történeti etimológia. Számos példa igazolja a szó jelentőségének különbözőségét. Egy 1428-as adat említi „Ondod” nevet,⁶⁷ 1590-ben „Köleskorpa, korpa, Hirschklei, Klei/derce; Grabmel, Dunst”, 1631-ben „Fürészpör [...] Sägemehl”, 1803-ban „söpredék, szemét; Kechricht, Mist, Abschaum”, 1838-ban „Pálinka seprője Brantweihefe”, 1882-ben „a napraforgómagnak sütéskor leváló héja; die beim Rosten sich loslössende Schale der Sonnenblumenkerde” értelmezésben található meg.⁶⁸

Vizsgált területünkön is előfordult az „ondó”, amely malomipari mellékterméknek tekinthető. Nagykörösiön bukkán fel a város hirdetései között: 1856. január 6-án „Kiss János molnár mesternek Harnócz Józsefné malmában nagy mennyiségben ondója van eladó, zsák számra 6 pxért szerezhető”, majd 1856. december 7-én „Nagy Károlynak 200 zsák [kb. 5 tonna – NLF] ondója – zsák számra 8 pkrért eladó – a’ venni akaró Luspai István házánál a’ tulajdonossal egyezhet.”⁶⁹

A történeti etimológiai adatok bizonyossága szerint az „ondó” az örlés során keletkezett köles héjára vonatkozik, s a búza örlése során keletkezett *korpa* jelentésével azonos.

63 MNyTESz I. 1967. 616.

64 MNyTESz I. 1967. 593.

65 MNyTESz II. 1970. 1066.

66 MNyTESz II. 1970. 581.

67 Debrecen délnyugati határa az *Ondód* nevet viseli. Az 1970-es években is még létezett „Ondód megállóhely” a Debrecen–Szolnok vasútvonalon, Debrecen és Eszék között. Az Ondód helynév személyre is utalhat. Nagykörösiön és környékén megtalálható az Ondó családnév. Például a 2008. évi telefonkönyvben Ceglédén Ondó György, Ondó József, Nagykörösiön Ondó Attiláné, Ondó László, Törtelen Ondó Csaba, Dénes, József, László, Mihályné, Ondóné Bényei Szilvia neve szerepel.

68 A történeti etimológia „ondó” szómagyarázatában szerepel annak napjainkban széles körben ismert jelentése is: „a hím ivarsejteknek a megtermékenyítő sejteket tartalmazó váladéka; Sperma Saken”. Az ondó ebben az értelmezésben a káromkodásban gyakori „geci” szó analógiája. MNyTESz 2. H–Ó. 1970. 1081–1082.

69 PML NkV Hirdetések Jkve 1854/57.

A parasztgazdák gabonafélék, kukorica, egyéb kapásnövények mellett is termesztettek kölest, de a nagybirtokokon, Tetétlen és Kara pusztán, Törtelen nagyobb mennyiségben foglalkoztak termesztésével. Rendszerint gyeptörésbe vetették a kölest. Nagykőrös város hirdetményében erre vonatkozó adatokat találunk: 1853. március 6-án *Inárcsi* „Farkas Elek úrnak a' Karai pusztán a' Kisharangos melletti árendás földjén nagy mennyiségű gyöppe kölesnek kiadandó, a' vállalkozni akarók jelentsék magokat nevezett Farkas Elek úrnál”, majd 1853. március 20-án „Pálincás Rudolf úrnak Törteli birtokán kukoricza zab árpa és köles alá való földje van feliből kiadandó”.⁷⁰

A száraz-, vízimalomban őrölt gabona, köles jelentős mennyiségű mellékterméket eredményezett, mint azt nagykorösi adatok is igazolják.

LÁSZLÓ FERENC NOVÁK

MILLS IN THE THREE TOWNS – AND A MILLING PRODUCT WITH A CURIOUS NAME

'The Three Towns' (Cegléd, Nagykőrös and Kecskemét) were a peculiar conglomeration of settlements in the area between the Danube and the Tisza. They were especially interdependent under Turkish rule, during the 16th and 17th centuries.

According to the rich historical source material of Nagykőrös there was only a water mill in the 17th century market town. The town had its higher quality, finer, grain milled in the water mills of distant riverside towns, such as Pataj on the Danube or Csongrád on the Tisza. In the town itself only meal was ground. Cegléd had more water mills, some of them still operating on the Gerje stream in the second half of the 19th century. Horse mills, which were horse powered grinding implements, appeared in the 18th century and retained their importance well into the late 19th century. During the mid-19th century Dutch-style windmills were constructed in the Three Towns (the windshaft carrying the sails could be adjusted towards the required wind direction). Steam mills appeared in the 1850s.

Mills ground grain to produce various types of flour. According to the quality of the sifter, the product could range from extremely fine to common or 'peasant' flour. Grits or coarse meal was also produced. A by-product of grinding was tailings, that is the coarse refuse of the grain, and bran, its husk. The by-product of ground millet was the 'ondó'. Despite its popular meaning of semen, the etymology of the word is ancient and in a milling context its sense of milling refuse has a special use restricted to Nagykőrös.

HEGEDŰS ISTVÁN

„AMI KÖZTUDOTT, AZ IGAZ IS?”¹

Gróf Andrassy Dénes birtokainak statisztikai vizsgálata gazdacímterek segítségével²

Tanulmányomban a gazdacímterek és egyéb birtokstatisztikai kiadványok adatait vetem össze vizsgált alanyom hitbizományi okmányaival. Úgy vélem, hogy ennek segítségével képet kaphatok az Andrassy Dénes tulajdonában levő birtokok állapotának, kiterjedésének, értékének változásáról, melyek a hitbizomány átvétele és a statisztikai kiadványok megjelenése közötti, közel harminc esztendőben történtek. Az Andrassy Dénes tulajdonába átment birtokok statisztikai elemzése előtt különböző szakirodalmi utalások és források segítségével mutatom be, hogy milyen és sok esetben mennyire különböző adatok szerepelnek a gróf örökségét illetően, más-más időszakokra vonatkozóan.

Egy 1867-es kiadványból³ az tudható meg, hogy a krasznahorkai uradalom 1089 hold szántón gazdálkodott Dernő, Hárskút, Jólész, Krasznahorkaváralja, és Krasznahorkahosszúrét helységekben. Ez az 1867-es hitbizományi okmánnyal közel azonos érték.

György Tibor szerint gróf Andrassy Dénes 1873-ban 61 000 holdas hitbizományi birtokot, bányákat, és a dernői vasgyárat vette át, továbbá a vagyonhoz tartozott nyolc kastély és a krasznahorkai vár.⁴ Sulyovszky István is ugyanekkora birtokról tesz említést.⁵

Tamás Edit közlése szerint a kétközpontú hitbizomány monoki része 10 000 holdas, a krasznahorkaváraljai 26 000 holdas volt, örökségéhez a krasznahorkai, a csetneki, a lazonyi, a dernői és a monoki uradalom tartozott.⁶ Ugyanezen adatokat közli Hőgye István is.⁷ Tamás Edit hivatkozik egy 1912-es kimutatásra is (a pontos forrást sajnos nem adja meg), mely szerint a váraljai uradalom 43 600 hold területű volt, de megjegyzi, hogy valószínűleg ebben az értékben

1 A cím választása szándékos utalás Scott M. Eddie magyarul is megjelent könyvére (*Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kilométeres történetírás gondolkodásmódjába*).

2 A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

3 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása*. Szerk. HUNFALVY János. Pest 1867. 219–222.

4 GYÖRGY Tibor: *Krasznahorka és Betlér*. 2003. 23.

5 SULYOVSZKY István: *Boldog emlékü csikszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrassy Dénesné életéről és haláláról emlékezés: 1838–1902*. Budapest 1908. 10.

6 TAMÁS Edit: *Monok*. Budapest 2001. 44–45.

7 HŐGYE István: Az Andrassy család hitbizományi birtokai és gazdálkodása 1867, 1874–1944. *Agrár-történeti Szemle* 2001. 3–4. 539–564. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a cikk a Rémiás Tibor és Csiki Tamás vezetésével 1996 és 1999 között folyt, „Magyarországi uradalomtörténeti kutatások (XVIII–XX. század)” című OTKA-kutatás egyik részeredményeként jött létre.

már benne vannak egyéb uradalmak területei is.⁸ Ez utóbbi adat eleve ellentétben áll korábbi közlésével, hiszen a két szám között még így is több mint 7000 holdas különbség mutatkozik.⁹

Egy korabeli újságcikk¹⁰ szerint a gróf birtokaihoz tartozott a földterületeken kívül 44 bánya és egy vasgyár is. Eszerint Kassán is több házzal bírt, köztük azzal az egyemeletes épülettel, melyet Andrassy Gyula gróf szülőházaként tartanak számon (a Monarchia első miniszterelnöke valójában az oláhpataki családi kúriában született). Ezt az épületet 1898-ban újjátta fel Andrassy Dénes. Jelenleg már nem áll, helyén ma egy patinás cukrászda és kávézó üzemel.

A birtokokról a Borovszky-féle vármegye-monográfiákban is találhatunk említést. Bár ez jellemzően összemosza azt más vármegyékben található birtoktestek területeivel, kihámozható néhány, számunkra érdemi adat. Eszerint Gömörben 1081 hold szántó, 200 hold rét és 246 hold legelő tartozott a gróf birtokaihoz.¹¹

Egyik fentebb említett adatközlő sem határozza meg a pontos területet, melyből arra a következtetésre jutottam, hogy a hitbizományi és egyéb okmány(ok) körültekintő vizsgálata, a gazdacímterek adatainak áttekintésével egyetemben eddig elmaradt. Eggedül Tamás Edit említ a monoki uradalomra vonatkozó adatokat könyvében, ami arra utal, hogy az 1867-es hitbizomány szövegét, valamint az 1911-es gazdacímár ide vonatkozó részét vizsgálta meg kutatásai során.

Az Andrassy Dénes, de más nagybirtokosok uradalmainak, birtokainak és gazdaságainak statisztikai vizsgálata során felhasznált források közül is különösen nagy értéket képviselnek a gazdacímterek, melyek közül – a vizsgált korra vonatkozóan – különböző címeken a történelmi Magyarországról négy jelent meg: 1893-ban,¹² 1897-ben,¹³ 1903-ban,¹⁴ illetve 1911-ben.¹⁵ Scott M. Eddie szerint az 1893-as 40 ezer földbirtok leírását tartalmazza, s a történelmi Magyarországról a lehető legteljesebb képet adja. Az 1895-ös összeíráson alapuló 1897-es regisztrációs egysége már a gazdaság és nem a birtok, így fő szempontja a termelés, nem a tulajdonlás. Eddie az 1903-as kiadványban ugyanakkor olyan komoly hiányosságokat fedezett fel, melynek alapján annak tudományos munkában való felhasználását teljesen kizárja. Ebből fakadóan ezt a címterat én sem nem tekintem vizsgálatom tárgyának. Az 1911-es Rubinek-féle címteréből szintén hiányzik a méretbeli kritériumoknak megfelelő birtokállomány kb. 10%-a (főleg az állami, a községi és a közbirtokossági tulajdon), először ez tartalmazza azonban a kataszteri tisztajövedelmet (KTJ) is.¹⁶

A különböző források, utalások és vizsgálatok adatainak összevetése alapján pontosabban be lehet mutatni az Andrassyak ifjabb ágának birtokviszonyait a 19. század második és a 20.

8 TAMÁS 2001. 46.

9 Egy másik helyen Tamás Edit azt említi, hogy kedves tartózkodási helye Krasznahorkaváralja volt, holott köztudottan külföldön élt feleségével és mindösszesen egy-két alkalommal látogatott birtokaira.

10 *Vasárnapi Újság* 1898. 7. 113.

11 BOROVSZKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Gömör és Kis-Hont vármegye*. 1903. 217.

12 *Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek mivelési ágak szerinti feltüntetésével*. Kiad. bellusi BAROSS Károly. Budapest 1893.

13 *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. Gazdacímter*. Szerk. Magyar Kir. KSH. Budapest 1897.

14 *A magyar földbirtok 1903*. Magyarország 100 holdon felüli földbirtokosainak, és haszonbérelőinek címtára a mezőgazdasági ingatlan becsértékének és a munkáviszonyok ismertetésével. Szerk. RÉDEI Ferenc és ELEK Emil. Budapest 1903.

15 *Magyarországi gazdacímter*. Szerk. RUBINEK Gyula. H. n., é. n. [Budapest 1911].

16 EDDIE, Scott M.: A földtulajdoni címterek, mint a gazdaságtörténeti kutatás forrásai. In *Hid a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. HANÁK Péter. Szerk. NAGY Mariann. Pécs 1997. 336.

század első felében (1913-ig). Az ifjabb vagy monoki ág egyetlen képviselője édesapja és öccse halála után Andrassy Dénes volt, akinek 1913-ban bekövetkező halálával az ág kihalt.

Célom a gróf tulajdonlása alatt bekövetkező, birtokbeli változások vizsgálata volt. A viszonylag rövid időintervallum (1873–1913) alkalmas arra, hogy segítségével lerakjam további kutatások alapjait, mely az Andrassy család teljes 19–20. századi hitbizományi- és birtoklástörténetét fogja áttekinteni. Először a rendelkezésre álló gazdacímterek adatainak összegzését és ismertetését, statisztikai bemutatását végeztem el, majd a kapott adatok alapján az uradalmak korábbi becsértékét és az 1911-es kataszteri tisztajövedelmi értékét összehasonlítva értékbeli sorrendet állítottam fel az egyes uradalmak között azok átlagadatainak meghatározásával. Ebben a kérdésben további elemzési lehetőséget adhat az 1911-es gazdacímter és az 1909. V. tc. alapján készült adókataszter¹⁷ összehasonlítása. Ennek segítségével meg lehet határozni, hogy hol és milyen területi egységekben voltak a birtokos, esetünkben Andrassy Dénes legértékesebb, az adott művelési ághoz tartozó területei.

Felvetődhet a kérdés, vajon milyen alapon lehet két, időben távol eső értéket összehasonlítani egymással? Az uradalmak becsértéke kétségtelenül kiváló adat ilyen célra, ám a kataszteri tisztajövedelmi értéknel már korántsem lehetünk ilyen biztosak a válaszban. Scott M. Eddie 1996-ban magyarul is megjelent munkájából azonban tudhatjuk, hogy a kataszteri tisztajövedelem a földtulajdon kiváló értékmérője volt a vizsgált korban.¹⁸ Ezt az állítást dolgozatomban jómagam is igazolni kívánom.

A következő táblázatban Andrassy Dénes birtokainak megoszlása látható művelési áganként. Az adatok az adott év gazdacímteréből származnak.¹⁹

*Andrassy Dénes gróf birtokai művelési áganként
(Kat. holdban)*

	1893		1897		1911	
	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%
Szántó	12 185	26,56	12 723	26,63	12 721	28,30
Kert	148	0,32	157	0,33	127	0,28
Rét	4050	8,83	3493	7,31	3642	8,10
Szőlő	62	0,14	46	0,10	2	0,004
Legelő	5502	11,99	5084	10,64	5025	11,18
Erdő	22 422	48,87	24 996	52,31	21 824	48,55
Nádas	16	0,03	96	0,20	130	0,29
Földadó alá nem eső vagy használatlan	1492	3,25	1187	2,48	957	2,13
Összes	45 877	100	47 782	100	44 948	100

Az Andrassy Dénes tulajdonában levő birtokok összterületének változásait figyelembe véve kitűnik, hogy az 1893 és 1897 között majd 2000 kataszteri holddal nőtt, 1897 és 1911 között azonban majdnem 3000 kat. holdnyi területtel csökkent.

17 Gömör-Kishont vármegye adóközsegeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest 1914.

18 EDDIE, Scott M.: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kilométeres történetírás gondolkodásmódjába.* Debrecen 1996. 100.

19 A táblázat vizsgálata mellett dolgozatomban nem térek ki a gazdacímterek egyéb adatainak ismertetésére, valamint az azokból következő összefüggések leírására, mivel azt a későbbi kutatások és a mélyebb feltárás eredményeként kívánom megtenni. Jelen munkámban a művelési ágak különbségeinek vizsgálatát tekintem feladatommak, annak feltételezhető okainak elemzését.

A szántóterületek arányát megfigyelve mérsékelt növekedés tapasztalható, mely 1897-ben szemmel láthatólag abbamarad. Ez az érték mutatója lehet a gazdálkodás intenzívebbé válásának. Hasonló okkal következhetett be a kert, mint művelési ág, 1893 és 1897 közötti minimális növekedése is. A rét előbb csökkenést, majd némi növekedést mutat. A legelőterületek tekintetében azonban folyamatos, ám 1897-től lassuló apadást tapasztalhatunk. Az extenzív gazdálkodás színtereinek csökkenése is a gazdálkodás intenzívebbé válására utal.

A legfeltűnőbb változás azonban a szőlőterületek drámai csökkenésében vehető észre, melynek két oka lehetett. A kivágás vagy a szőlőbirtokok előregedésével vagy a filoxeravész kései lefolyásával magyarázható. 1893-ban, az összterületből még 0,14%-kal, 1911-re már csak 0,004%-kal vette ki a részét. A korábbi szőlőbirtokokat a magas költségek miatt talán nem telepítették újra, és helyette más művelési ágban használták a területet. A folyamat megértéséhez mindenképpen fontos feltárni az uradalom Lőcsén található forrásanyagát.

Az erdőterületek vonatkozásában az 1893 és 1897 közötti időben igen erős gyarapodás jellemző, mely az összterülethez viszonyított arányokban is tükröződik. Még nagyobb azonban az ez után (1897 és 1911 között) bekövetkező csökkenés. Ez a különbség olyan számottevő, hogy annak későbbi feltárása elkerülhetetlen.

A nádas a korban folyamatos, kiegyensúlyozott és határozott növekedést mutat, 1893-tól 1911-ig 16-ról 130 kat. holdra, tehát több mint nyolcszorosára nő a területe. A földadó alá nem eső vagy használatlan területek folyamatos csökkenése szintén a gróf tulajdonában levő földek fokozottabb művelés alá vonásáról tanúskodhat.

Mint látható, a gazdacímterek segítségével nem lehet rekonstruálni egy arisztokrata gazdaság működését. Kérdés, hogy a változó adatok az adatfelvétel pontatlanságából következtek, vagy ténylegesen a birtokok mennyiségében állt-e be radikálisabb változás. Az eddig megvizsgált dokumentumok alapján nincs tudomásom arról, hogy ebben a rövid periódusban a birtokok mennyisége 5-6%-kal változott volna. A kérdés megválaszolását, ami egyben a gazdacímterek forrásértékét is érintheti, későbbi kutatásaim során tervezem majd csak elvégezni.

A következőkben összehasonlítottam az uradalmak becsértékét és kataszteri tisztajövedelmét. Az uradalmak becsértékét az 1867-es hitbizományi okmányban, a KTJ-ket pedig az 1911-es gazdacímterekben találtam meg. Ahhoz, hogy ezt elvégezhettem s végül egy sorrendet állíthattam fel az uradalmak között, két dolgot kellett mindenekelőtt elvégezni. Először is át kellett váltanom a hitbizományi okmányban szereplő forintértékeket az 1892-ben bevezetett koronává (K). Ezt 1 forint = 2 korona arányban tettem meg. Másodsorban a felhasznált gazdacímter Andrassy Dénesre vonatkozó birtokait be kellett tudnom osztani az 1867-es okmány által használt uradalmi felosztás szerint.

Jelenlegi vizsgálatom során nem bonthattam az egyes birtokokat aszerint, hogy saját kezelésben vagy haszonbérleti rendszerben műveltetnek-e, mivel azok pontos adataira az eddigiekben rendelkezésemre álló dokumentumokból nem deríthettem teljes bizonyossággal fényt. Továbbá ki kellett hagynom a becsértékek közül a dernői vasgyár és a négy darab kassai ház adatát, mivel azok nem földbirtokot képviselnek, illetve az okmányban Nagykosztolány központtal jelölt uradalmat, mivel ahhoz 1911-ben nem tartozott 100 kat. holdon felüli birtok.

Az 1867-es hitbizományi okmány szerinti uradalomfelosztást felhasználva a következőképpen osztottam fel az Andrassy Dénes tulajdonában levő birtokokat:

Abaúji uradalom	Halmaj
Csetneki uradalom	Csetnek, Felsősjó, Kisfeketepatak, Márkuska, Rekenyeújfalú, Rozsfalva, Sajóréde, Sebespatak
Krasznahorkai uradalom	Andrási, Annafalva, Dénes, Dernő, Gács, Hárskút, Jablonca, Jólész, Kiskovácsvágása, Krasznahorkaváralja, Szilice, Várhosszúrét
Lazonyi uradalom	Imregnagyerdőpuszta, Lask, Lazony, Nagycsebb
Monoki uradalom	Bekecs, Megyaszó, Monok, Taktaföldvár, Taktaszada
Románfalva központú	Nemeskürt, Románfalva
Somosi uradalom	Somos, Somosújfalú

A birtokok beosztása után végeztem el először a becsérték, majd a kataszteri tisztajövedelem szerinti rangsor felállítását. Fontos megjegyezni, hogy ez alkalommal az uradalmak részletes elemzését nem tekinthetem vizsgálatom tárgyának.

Helyezés	Uradalom	Az 1867-es okmány becsértéke koronában	Uradalom	Az 1911-es gazdacímár KTJ-i értéke koronában
1.	Monoki	1 680 000	Monoki	71 754
2.	Krasznahorkai	867 342	Krasznahorkai	42 480
3.	Lazonyi	800 000	Lazonyi	25 755
4.	Somosi	525 000	Abaúji	13 761
5.	Románfalva központú	400 000	Somosi	12 317
6.	Csetneki	260 388	Románfalva központú	11 381
7.	Abaúji	243 078	Csetneki	8 715

A két rangsor helyezéseinek átlagolásából egy abszolút rangsort állítottam fel Andrassy Dénes uradalmi között. Ennek élén a számítások eredményeként a legnagyobb értékű és a legtöbbet jövedelmező uradalom áll. Az első három helyet megvizsgálva nem találtam különbséget a táblázat sorai között, mely szintén igazolja Scott M. Eddie azon állítását, miszerint a KTJ mint értékmérő is nagyszerűen megállta helyét, még nagyobb időintervallumokat vizsgálva is.

Érdemes azonban az uradalmakat összterület számában is összevetni egymással, jelen esetben azonban ezek az adatok inkább kiegészítő információként, mint vizsgált tényezőként vesznek részt az elemzésben.

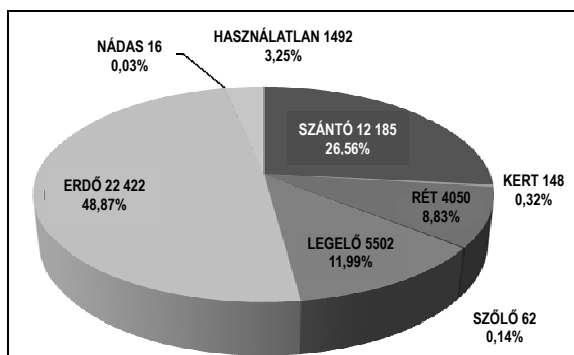
Helyezés	Uradalom	Összterület 1867-ben (kerekítve kat. holdban)	Összterület 1911-ben (kerekítve kat. holdban)
1.	Krasznahorkai	18 575	17 494
2.	Monoki	11 705	11 954
3.	Csetneki	4 663	5 028
4.	Lazonyi	3 632	3 586
5.	Somosi	2 857	2 406
6.	Abaúji	1 493	1 248
7.	Románfalva központú	1 337	1 276

Az abszolút sorrend élén egyértelműen a monoki uradalom áll, amely mind becsérték, mind kataszteri tisztajövedelem szempontjából is magasan emelkedik ki a többi uradalom közül. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy bár összterület tekintetében nem áll az élén (1867-ben és 1911-ben is közel azonos, 12 000 kat. hold körüli terület), a szántóterületek, tehát a legjobban jövedelmező művelési ág több mint a fele (kb. 7000 kat. hold) ebben az uradalomban található. Továbbá 1911-ben, az uradalom szinte egészét (ennek pontosabb megállapítása még várat magára) haszonbérletben műveltette Andrassy Dénes, ami szintén jelentősen emelt annak jövedelmezőségén.

Az abszolút rangsor második helyén a krasznahorkai uradalom áll, a lazonyi uradalom előtt. Bár a krasznahorkai birtoktest, melynek központja Krasznahorkaváralja volt, az összterület nagyságában felülmúlja a monokit, vizsgálatom szempontjából tulajdonképpen indifferens. Azt tehát előzetesen megállapítottam, hogy egy adott uradalom összterülete nem áll arányban annak becsült és kataszteri tisztajövedelmi értékével. A krasznahorkai uradalom számára a második helyet a hatalmas erdőbirtokaiból befolyó jövedelmek biztosították. Végül a lazonyi uradalom, a monokival hasonló okokból, tehát szántóföldjei miatt, szerepel képzeletbeli dobogónk harmadik fokán.

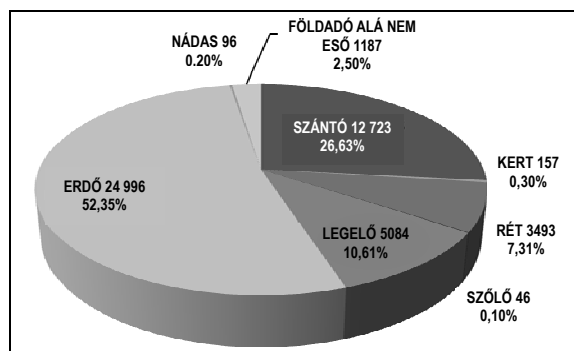
Munkám során a századforduló környékén készült gazdacímtárak Andrassy Dénesre vonatkozó adatainak összegzését végeztem el. Ezekből a birtokállomány változásainak okait elemeztem, valamint felderítettem és beosztottam az 1911-es gazdacímtárban levő birtokait az 1867-ben meglevő uradalmi rendszerbe. Ezután az 1867-es becsértékek, valamint az 1911-es kataszteri tisztajövedelmi értékek összehasonlításával bizonyítottam Scott M. Eddie állítását, miszerint a KJT kiváló értékmérőként is szolgálhat gazdaságtörténeti vizsgálatok során. A kapott adatok alapján végül egy képzeletbeli sorrendet állítottam fel az egyes uradalmak között, melynek első helye a monoki uradalomra vonatkozik.

MELLÉKLETEK

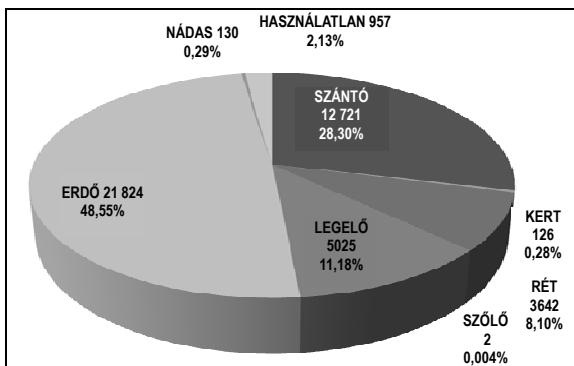
1. számú diagram

Andrassy Dénes birtokainak művelési ágankénti megoszlása kat. holdban (1893)

2. számú diagram

Andrassy Dénes birtokainak művelési ágankénti megoszlása kat. holdban (1897)

3. számú diagram

Andrassy Dénes birtokainak művelési ágankénti megoszlása kat. holdban (1911)

1. TÁBLÁZAT

*Az ifjabb ág földtulajdona művelési ágak szerinti bontásban
(1860–1911) (kat. holdban)*

Év	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Ná- das	Földadó alá nem eső	Haszná- latlan	Összes
1860	9 815,4		3083,8		3162,4	25 178,9				41 240,6
1867	11 569,5		3816,9		3524,8	25 733,1				44 644,4
1893	12 185	148	4050	62	5502	22 422	16		1492	45 877
1897	12 723	157	3493	46	5084	24 996	96	1187		47 782
1903										32 129
1911	12 721	127	3642	2	5025	21 824	130		957	44 428

ISTVÁN HEGEDŰS

**A STATISTICAL ANALYSIS
OF THE ESTATES OF COUNT DÉNES ANDRÁSSY
WITH THE AID OF PROPERTY DIRECTORIES**

The paper provides an analysis and summary of the data relating to Dénes Andrassy as featured in turn-of-the-century land property directories. Based on these data an examination into the causes of the changes in his estates followed, with an identification of his properties in the 1911 directory and their adjustment to the manorial system as existed in 1867. Based on the comparison of estimated values of 1867 and cadastral net revenues of 1911 it was possible to confirm the claim of Scott M. Eddie that the latter can be regarded as an excellent measure of value in economic history studies. The data thus acquired helped to create an imaginary order of properties, headed by the Monok estate.

SZILÁGYI ZSOLT

ALFÖLDI VONZÁSKÖRZETEK ÉS PIACKÖZPONTOK 1925-BEN I.

Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek¹

AZ ALFÖLD KITERJEDÉSÉRŐL ALKOTOTT KÉP VÁLTOZÁSA A REFORMKORTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

A tájak lehatárolása sohasem lehet végérvényes.² Nemcsak azért, mert a tájak maguk is változnak, hanem mert a különböző tudományok eltérő megoldásokat kínálnak. Ezért van az, hogy például más a történelem, a néprajz, de még a geográfián belül is a természet- és a társadalomföldrajz Alföldje. Az előbbi a Mezőföldet is az Alföld területéhez sorolja, míg az utóbbi e tekintetben nem lépi át a Duna vonalát. A geográfusok szentírásként tisztelik vagy az egyik, vagy a másik megközelítést, és meg vannak győződve arról, hogy a különbséget az eltérő vizsgálati módszerek és az eltérő kérdésfeltevések alakították ki. Még ha ez részben igaz is, a probléma ennél azért mélyebb gyökerű. Sokan közülük megfélemeznek arról, hogyan alakult ki az Alföld 20. századi fogalma, és hol húzódtak a múltban a táj határai.

Az Alföld szó a fennmaradt okleveles forrásokban elsők a 15. század közepén fordult elő,³ de csak viszonylag később, a 16–17. századtól használták a táj megnevezésére.⁴ Hiszen a „középkor embere” még nem ismer(het)te fel, hogy az Alföld egyetlen, nagy kiterjedésű táj,⁵ mert a tájra vonatkozó tapasztalata kizárólag szűk környezete, mindenekelőtt szülőföldje után formálódott. Innen nézve a megélt Alföld leginkább annak lehetett változatos, aki benne élt. Csak az alföldinek jelent mást a táj már néhány faluval arrébb. A táj „egyveretősége” csak messziről nézve, a kívülről érkező szemében kelthetett „egyhangúságot”, amit éppen ezért azok érzékelhettek leginkább, akik nagy távolságot megtéve átutaztak rajta.

A nyomtatás, az útikönyvek és a térképek terjedésével, az iskolázottabb rétegek körében idővel új képe formálódott az országnak. Ez a kényelmes, távlati perspektíva korábban nem létező érzékelést tett lehetővé, ugyanis a térképi megjelenítés tere-

1 A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00623/12/2) támogatásával készült.

2 Az erről vallott nézeteimet lásd SZILÁGYI Zsolt: Sárret posztmodern perspektívában. A táj történeti földrajza: az egységesülés és széttagolódás formái. *Tér és Társadalom* 2009. 2. 113–133.

3 KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest 1978. 46.

4 PRINZ Gyula: A magyar tájak rendszeres szemlélete. In *Magyar föld magyar faj*. 1. kötet. *Magyar földrajz. Első rész*. Szerk. PRINZ Gyula. Budapest é. n. [1936], 286. Vö. BAK Borbála: *Magyarország történeti topográfiaja. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest 2003. 33. (História Könyvtár Monográfiák, 9/1.)

5 KRISTÓ Gyula: A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon. In *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged 2000. 9. (Dél-Alföldi Évszázadok, 13.) Vö. GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest 2010. 257.

ket, országrészeket homogenizált. Jellemző példa erre Ercsei Dániel, debreceni professzor országleírása,⁶ ami alapjaiban határozta meg a fiatal Kölcsey Ferenc országról alkotott képét. Megdöbbenő a hasonlóság, ahogyan évekkel később (1823), költőként úgy jeleníti meg a „szép hazát”, mint aminek határa a „Kárpát szent bérce”, és aminek központi része a Duna és a Tisza által termőre fordított táj: az Alföld, ezúttal a Kunság mezeje. Kölcsey azzal, hogy konkrétan e vidékhez köti Árpád hős magzatjainak felvirágozását, áthelyezi a magyar föld szimbólumát az alföldi tájba.

Az Alföld iránti növekvő érdeklődés ellenére még sokáig egymás mellett élt a 19. században a táj kétféle szemlélete. A régi, amelyben az Alföld az unalom képe,⁷ és az új, amelyben már a kíváncsiság tárgya.⁸ Az utóbbi térnyerésében kiemelkedő szerepe volt Petőfinék. *Alföld* című verse nemcsak e téren hozott fordulatot, hanem a század második felében professzionalizálódó földrajztudományban is (erre később még visszatérek).

Az Alföldről szóló első terjedelmesebb tudományos munka szerzője, Szabó József geológus, csak általánosságban jelölte meg a táj határait, kizárólag kontúrokat vázolt 1858-ban. Az Alföldet üledékgyűjtő medencének tekintve,⁹ annak határait a körbeölelő hegyekben jelölte ki. Így a Szabó-féle Alföldnek kimondatlanul is része lett a Mezőföld. Másképp fogalmazva, a táj nyugati és déli határa nem esett egybe a Duna vonalával. Konceptiója évtizedekre meghatározta az Alföldről kialakított képet, kivált a történettudományban.¹⁰

Ezzel szemben Hunfalvy János azon a véleményen volt Carl Ritter követőjeként, hogy a természetes környezetet az emberi kultúra kölcsönkapcsolatában kell vizsgálni. Ezért számára az Alföld, Szabó geológiai megközelítésével ellentétben, a Duna vonalánál ért véget. Álláspontját, hosszú pályafutása alatt, számos alkalommal kifejtette;¹¹ legutoljára már csak halála után megjelent írásában, 1891-ben, amikor is úgy fogalmazott, hogy a „nagy magyar síkság, az Alföld, az ország közepén terjed el a Kárpátok éjszaki hegykoszorújától délre a Dunáig. [...] a szép völgyesorost Vácznál hagyja el a Duna s legott legnagyobb medencéjébe, a nagy síkságra jut; de mintha félne tőle, nem keletnek folytatja útját, hanem hirtelen kanyarulattal délre

6 ERCSEI Dániel: *Statistica*. Első darab. *Közönséges statistica és Magyar Ország Statisticája*. Debrecen 1814. 109.

7 Az „egész hazában nincs olly unalmas ut, a' mennyire én ismerem, mint az alföldi szörnyű pusztákon Szolnoktól fogva Váradig”. – *Természet* 1838. (Tavaszi 18-ikán) 14. szám, „Tájéskertés” című cikk.

8 *Természet* 1838. (Tavaszi 4-ikén) 10. szám, „Térség” című cikk.

9 „Látni való, hogy azon öszves hegy- meg dombvidék, mely az Alföldet körülvevő vízválasztókon innen van, kénytelen járulni anyaggal annak létrejövéséhez, még pedig minden tekintetben a legjavával annak, a miről rendelkezik: mert nemcsak a sziklák porladéka mint terménye az elmállásnak jut le, hanem a felolvasztott finomabb alkatrészek is, és ezek a rónaságon több pontról jöven össze, sokkal jelentékenyebb mennyiségben gyűlnek meg, mint eredeti fekhelyükön találtak.” – SZABÓ József: Adalék az Alföld geológiai vázlatához. *Budapesti Szemle* 1858. 14. 458.

10 WENZEL Gusztáv: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest 1887. 10.

11 HUNFALVY János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. 1. köt. *Magyarország*. Pest 1856. 245–247., HUNFALVY János: *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása*. 2. köt. Pest 1864. 595–596., HUNFALVY János: *Egyetemes földrajz. Különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. 2. köt. *A Magyar Birodalom földrajza. Különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. Budapest 1886. 40.

fordúl [...], s egészen Vukovárig megtartja déli irányát, ott a szerémi hegység állja el útját és arra kényszeríti, hogy keletre forduljon [...]. A Duna e szerint a Kárpátok hegyövével ellenkező hajlatot képez, s az Alföldet nyugat és dél felől határolja, míg a Kárpátok hegykoszorúja az Alföld északnyugati, északi és keleti széléit övezi.”¹²

Hunfalvy látószögére döntő hatással volt Vahot Imre 1846-ban, majd 1853-ban megjelent munkája (az utóbbit Kubinyi Ferencsel együtt írta), amelyben Petőfi 1844-ben költött *Alföld* című versét is felhasználva igyekezett képet alkotni a tájról.¹³ Ezzel a megközelítéssel olyannyira azonosult Hunfalvy, hogy ha tehette, maga is szívesen érzékeltette a témát irodalmi perspektívából.¹⁴ Lényegében átemelte Petőfi szülőföld-tapasztalatát a geográfiába. Tudniillik azokban a költeményeiben, amelyekben életre keltette az Alföldet, sohasem lépte túl a Duna vonalát. Számára a megtapasztalt Alföld megmarad egy szűkebb, Duna–Tisza közötti területnek.

Mindent összevetve a Hunfalvy-féle Alföld-képet egyszerre befolyásolta a költészet, az, ahogyan a hétköznapiakban megtapasztalták a kortársak a közvetlen környezetüket, rajtuk keresztül a tájat, és az is, ahogyan a rendelkezésre álló leírások, mindekelelt a közigazgatási beosztásra épülő statisztikák megjelenítették az ország területét. Tekintve, hogy a Dunántúl mint országrész a Duna vonalánál kezdődött, az Alföld nem is léphette át a tudatokban ezt a határt. Lényegében *az Alföld ott kezdődött, ahol a Dunántúl véget ért*.

A továbbiakban nem célokom, hogy bemutassam a geográfia Alföld lehatárolására adott, meglehetősen szerteágazó válaszait.¹⁵ Ehelyett a 20. század első felének föld-

12 HUNFALVY János: Az Alföld általános jellemzése. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben*. 7. köt. Magyarország. 2. köt. Budapest 1891. 3–4.

13 VAHOT Imre: A hortobágyi puszták, és a csikós. In *Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népiismeret, statisztikai és történeti folyóirat*. Szerk. VAHOT Imre. Pest [1846]: folytatás, 15–16. (Magyarország Képekben. Statisztikai és Történeti, Föld- és Népiismeret Gyűjtemény). Reprint kiadás, Budapest 1984. és KUBINYI Ferencz – VAHOT Imre: *Magyarország és Erdély képekben*. I. köt. Pest 1853. 40.

14 HUNFALVY 1856. 241–245. Vö. „Mennél jobban közeledünk a Tiszához, annál laposabbak a dombhullámok, annál egyhangúbb a tájkép; a távoli látóhatáron a hegyek már csak mint felhők ködlenek, végre egészen alámerülnek, s köröskörül a végtelen síma, erdőtlen síkság terül, széleire az ég roppant kupolája borúl. Ez azután a valódi puszták, a távoli occeánról álmódzó puszták, melyet Petőfi dicsőített.” HUNFALVY 1891. 6.

15 CZIRBUSZ Géza: *Magyarország a XX. század elején*. Temesvár 1902; CHOLNOKY Jenő: Az Alföld felszíne. *Földrajzi Közlemények* 1910. 10. 413–436.; CHOLNOKY Jenő: Magyarország hegy-, vízrajza és települései. In *A Magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Szerk. LÓCZI LÓCZY Lajos. Budapest 1918. 44–85.; CHOLNOKY Jenő: *Magyarország földrajza*. Pécs 1929. (Tudományos Gyűjtemény, 101.), CHOLNOKY Jenő: *A föld és élete. Világországok, emberek*. 6. kötet. *Magyarország földrajza*. Budapest é. n. [1937]; PRINZ Gyula: *Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása*. Budapest 1914; PRINZ [1936], PRINZ Gyula: *Magyarország földrajza*. Budapest 1942; TELEKI Pál: *A földrajzi gondolat története. Essay*. Budapest 1917, TELEKI Pál: *Európáról és Magyarországról*. Budapest 1934, TELEKI Pál: *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Budapest 1936; LÓCZY Lajos: Magyarország földtani szerkezete. In *A Magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Szerk. LÓCZI LÓCZY Lajos. Budapest 1918. 5–43.; KÁDÁR László: A magyar ember a magyar tájban. In *A magyar nép*. Szerk. BARTUCZ Lajos. Budapest 1943. 69–90. (A Művelődés Könyvtára, 9.); BULLA Béla: *Az Alföld*. Budapest 1940 (Kincsestár, A Magyar Szemle Társaság Könyvtára, 116.), BULLA Béla: *Magyarország természetföldrajza*. Budapest 1962; MENDŐL Tibor:

rajzi szakirodalmával kapcsolatban azt hangsúlyozom, hogy idővel maguk a szerzők is változtattak saját elképzeléseiken. Így például Cholnoky Jenő még 1910-ben a Szabó-féle koncepciót adaptálta módosításokkal.¹⁶ Később, leszámítva a Dráva és a Száva közti terület egy részét, a táj nyugati határának a Dunát tette meg.¹⁷ Hozzá hasonlóan korai munkájában Prinz Gyula is igazodott a Szabó-féle koncepcióhoz, jól lehet már akkor jelentősen el is tért attól. Nem tekintette a Dunát a táj határának, mert ahogyan azt megfogalmazta: „medre, sőt jobbparti vidékének keskenyebb-szélesebb szallagja is még az Alföld tartozéka” volt.¹⁸ Ugyanakkor nem a folyó, hanem annak ártere volt a táj határsávja, ráadásul nem is a Duna teljes érintett szakaszán. Később ezen az álláspontján lényeges változtatást már nem hajtott végre. Inkább – a tájszemlélet terjedésével¹⁹ és a szellemtörténet hatására – saját tájfelosztással próbálkozott, sok esetben figyelembe véve a „népi tájszemléletet”.²⁰ Végül Bulla Béla és Mendöl Tibor közös munkáját említem, amely lényegében szintetizálta mindazt a tudást, amit a magyar geográfia a Kárpát-medencéről a második világháborúig előállított. Ebben az Alföld lehatárolása megegyezik mind Cholnoky, mind pedig Prinz utolsó szemléletével.

Összességében elmondható, hogy a 20. század elején a magyar földrajztudománynak az Alföld kiterjedéséről alkotott képe egyszerre gyökeredzett az országos köz-igazgatási felosztás hagyományából, a hazai költészetben jelentkező „nemzetisítő” törekvésekből, a hétköznapiakban megélt tér tapasztalatából és mindezek egymásra gyakorolt hatásából. Ugyanakkor ez az eklektikus képlet egyre kevésbé felelt meg a kor kihívásainak. Az elvesztett első világháború utáni területváltozások, minden korábbi államigazgatási, közigazgatási gyakorlatra és gazdasági szektorra döntő hatással voltak. A párhuzamosan zajló politikai és gazdasági transzformációk pedig más és más következményekkel jártak a társadalom rétegeire nézve.

A földrajztudománynak olyan kérdésekre kellett választ találnia, mint hogy a megmaradt élettérben hogyan racionalizálhatók a közigazgatási, a gazdasági és a társadalmi folyamatok.²¹ Ehhez a tájszemlélet általánossá tételére volt szükség, arra,

Táj és ember. Budapest 1932 (Kincsestár, A Magyar Szemle Társaság Könyvtára, 46.); BULLA Béla – MENDÖL Tibor: *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest 1947 (Nevelők Könyvtára, 2.); PÉCSI Márton – SÁRFALVI Béla: *Magyarország földrajza.* Budapest 1960; MAROSI Sándor – SOMOGYI Sándor (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere.* 1. köt. Budapest 1990; BELUSZKY Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza.* Budapest–Pécs 2001 (Dialóg Campus Szakkönyvek, Dialóg Campus Tankönyvek); ENYEDI György – HORVÁTH Gyula (szerk.): *Táj, település, régió.* Budapest 2002 (Magyar Tudománytár, 2.). Legutóbb Mezősi Gábor foglalta össze vázlatosan a hazai tájbeosztás történetét, lásd MEZŐSI Gábor: *Magyarország természetföldrajza.* Budapest 2011. 213–217.

16 CHOLNOKY 1910, különösen 435.

17 CHOLNOKY 1929. 24–30., CHOLNOKY [1937]. 32–33.

18 PRINZ 1914. 48–56.

19 Ebben meghatározó szerep jutott Teleki Pálnak, a tájelmélet első hazai nagy hatású közvetítőjének. HAJDÚ Zoltán 2005. *Magyarország közigazgatási földrajza.* 2., jav. kiad. Budapest–Pécs 2005. 42.

20 PRINZ [1936]. 293–313. PRINZ 1942. 50–78. Prinz tájszemléletéről lásd LUKÁCS Lilla: *Prinz Gyula tájszemléletének és tájrajzi neveinek kartográfiai vonatkozásai.* Diplomamunka. (Témavezető: FARAGÓ Imre. Külső konzulens: HEVESI Attila.) Budapest 2003.

21 Lásd például PRINZ Gyula: *Térképek az állam szolgálatában.* In *Zsebtárlás naptárral és statisztikai adatokkal az 1923. évről.* Szerk. TELEKI Pál – BEZDEK József – KARL János. Budapest 1923. 154–156.,

hogy ezeket a folyamatokat a tájakból és a tájakban próbálják meg értelmezni – különösen azután, hogy a hazai politikai elit nem mondott le a revízió gondolatáról. Így aztán még jobban felértékelődött a trianoni térben az Alföld. A földkérdés, a tanya-kérdés és az oktatásügy kérdése mind az Alföldön koncentrálódott.

A VIZSGÁLATHOZ HASZNÁLT TÁJ HATÁRAI, AZ ALFÖLD KÖZSÉGHATÁROS KÖZIGAZGATÁSI TÉRKÉPE (1925–1926)

A trianoni ország Alföldjének keleti és déli széleit az új államhatárok jelölték ki. Az előző fejezet alapján a táj északi kontúrjait a domborzat határozta meg,²² nyugatról pedig a Duna szorította empirikusan is jól vizsgálható keretek közé. Ezek a megfontolások nemcsak a két világháború közötti Alföld lehetséges érzékelését igyekeznek visszaadni, hanem módszertanilag praktikusak is, tekintve, hogy a statisztikai adatsorok települések szintjén érhetők el. Segítségükkel feltérképezhető az Alföld településállományának néhány sajátos vonása, a piacközpontok súlya, valós szerepkörei és más településekhez fűződő kapcsolatai.

A térbeli folyamatok felismeréséhez és elemzéséhez szükség volt egy olyan községhatáros térképre, ami az 1925–1926. évi állapotokat tükrözi. Azért az említett időszakból, mert a piacközpontok meghatározásához (a tanulmány később megjelenő II. részében) felhasznált forrásanyag 1925 őszen–telén keletkezett. Szerencsés módon csak pár hónappal későbbi a háború óta megjelent első teljes helységnévtár. Az 1926. évi településkataszterben rögzített településállomány közigazgatási határait feltüntető térkép megszerkesztése, mivel nem állt rendelkezésre, számos módszertani és ábrázolástechnikai kérdést vetett fel. Az 1913. évi helységnévtár adataira épülő közigazgatási atlasz megfelelő térképpoldalait, az 1926. évi helységnévtár adatait és közigazgatási térképmellékletét, valamint az 1925. évi közigazgatási tájékoztató lapok területi változásokat közlő részeit felhasználva szerkesztettem meg az 1926. évi állapotokat feltüntető digitális alaptérképet (I. melléklet).²³

PRINZ Gyula: A földrajz az államigazgatás szolgálatában. *Földrajzi Közlemények* 1933. 4–6. 69–81., HANTOS Gyula: *A magyar közigazgatás alapjai. Emlékirat*. Budapest 1931.

22 Az Alföld északi határát a települések közigazgatási területéhez igazítva állapítottam meg Magyarország kistérségi katasztere (MAROSI–SOMOGYI 1990) alapján.

23 Nemzeti Múzeum, Etnológiai Archivum, Dokumentációs Gyűjtemény, Budapest (a továbbiakban: NM EAD) Statisztikai Gyűjtemény, *Közigazgatási Tájékoztató Lapok* (a továbbiakban: SGy KTL) 1925; *A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914*. 3. kiad. Szerk. ZENTAI László, KÓSA Pál (tudományos szerkesztők). Pécs 2005 (a továbbiakban: TMAA (1914) 2005); Magyarország közigazgatási és közlekedési térképe 1926. (A „Magyarország Helységnévtára 1926.” melléklete.) Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. I–XVIII. térképlapok. In *Magyarország helységnévtára 1926*. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1926 (a továbbiakban: MKKT 1926); *Magyarország helységnévtára. Tekintettel a közigazgatási, népességi és hitfelekezeti viszonyokra*. Szerk. DVORZSÁK János. Budapest 1882 (a továbbiakban: MH 1882); *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1888*. Szerk. JEKELFALUSSY József. Budapest 1888 (a továbbiakban: MH 1888); *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1892*. Szerk. JEKELFALUSSY József. Budapest 1892 (a továbbiakban: MH 1892); *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1898*. Szerk.

A térkép és a hozzákapcsolódó két táblázat tartalmazza az 1913 és 1926 között végbement közigazgatási változásokat. Ezek közé sorolható az 1920 és 1923 között megállapított, majd végrehajtott határmódosítás következtében előállt területváltozás. Ehhez kapcsolódóan figyelembe kellett venni azokat a területeket községenként, amelyeket az adott magyarországi településektől elcsatoltak vagy azok közigazgatási hatósága alá helyeztek. Továbbá rögzíteni kellett azokat a változásokat is, amikor egy település külterületén olyan határrészek voltak, amelyek földrajzilag nem érintkeztek az anyaközséggel. A kormányzat igyekezett ugyan megoldani ezeket a problémákat az 1926-ig végrehajtott közigazgatási területrendezésekkel, mégis számos olyan település maradt, ahol ennek ellenére külterületi „enklávék” működtek. Ezek mellett bőven volt példa egy-egy község kiválására, újak alapítására, olykor már meglévők más településhez kapcsolására. Ezeket is mind figyelembe kellett venni a térkép elkészítésekor. Végül az alaptérkép a járási közigazgatásban történt változásokat is ábrázolja: az újonnan szervezett járásokat vagy az egyes települések más járásba történő átszervezését is rögzíti.

AZ ALFÖLDI PIACKÖZPONTOK VIZSGÁLATÁNAK FORRÁSA

A közigazgatási tájékoztató lapok belügyminisztériumi példányai, amelyeket a vizsgálathoz felhasználtam, és amelyeket az érintett községek jegyzőinek, körjegyzőinek 1925. december végéig kellett kitölteniük és elküldeniük a többi másolattal együtt a járási hivatal főszolgabírójának, ma a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumának Dokumentációs Gyűjteményében találhatók és kutathatók. Az összesen 55 doboznyi iratanyag, számozás szerint 3198 település 8-8 oldalas közigazgatási tájékoztató lapját tartalmazza kiegészítéssel és melléklettel együtt. Az iratanyagnak csupán néhány százaléka hiányzik. Ezekről feltételezhető egyfelől, hogy el sem készültek vagy az iratok költöztetésekor megsemmisültek, másfelől állítható, hogy az irattári rendezés után kiemelték őket, és később nem helyezték vissza.²⁴

JEKELFALUSSY József. Budapest 1898 (a továbbiakban: MH 1898); *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1900*. Szerk. JEKELFALUSSY József. Budapest 1900 (a továbbiakban: MH 1900); *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1902*. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1902 (a továbbiakban: MH 1902); *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1907*. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1907 (a továbbiakban: MH 1907); *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913*. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1913 (a továbbiakban: MH 1913); *Magyarország helységnévtára 1926*. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1926 (a továbbiakban: MH 1926); *Országos Széchényi Könyvtár Tezaurusz/Köztzaurusz*. Internetes Adatbázis. Főszerk. UNGVÁRY Rudolf. Elektronikus elérés: <http://mek.oszk.hu/adatbazis/thes.htm> (a továbbiakban: OSZK TK 2013); MAROSI-SOMOGYI 1990.

24 NM EAD KTL 1925. A hiányzó Egyek község iratanyaga ez ügyben igen tanulságos. Balmazújváros (St-1087) és Hajdúdorog (St-1089) között szerepelne a dokumentum a rendezés elvének megfelelően. Ez arra utal, hogy a rendezéskor megkapta Egyek község a statisztikai azonosítóját (St-1088), és a soron következő települést is azonosítóval látták el, tehát a falu iratanyagát egészen biztosan a rendezés után emelték ki. Egészen másra utal Tiszacsege esete. Előtte Téglás (St-1092) volna, utána Vámos-

Az anyagot 1975–1976 során megyénként és járasonként, a közigazgatási statisztikában használt településsorrendben rendezték. Az iratok történeti földrajzi, gazdaság- és társadalomföldrajzi jelentőségére Hajdú Zoltán hívta fel a geográfusok figyelmét még az 1970-es, 1980-as évek fordulóján.²⁵

Az első világháború vesztes államaként a Magyarországot sújtó intézkedések alapjaiban határozták meg a két háború közötti időszak közigazgatását. A kedvezőtlen diplomáciai, belpolitikai és legfőképpen recesszív gazdasági helyzet következtében a közigazgatási problémák megoldása hosszú évekig csak másodlagos kérdés lehetett. A nehéz gazdasági körülmények egyrészt új adórendszer bevezetését sürgették, másrészt elkerülhetetlenné tették az államháztartás kiadásainak racionalizálását. Emellett, mivel a 63 vármegyéből a trianoni ország területén mindössze 10 maradt sértetlen formában, és további 23-nak csak részei kerültek az új államhatáron belülré, összevonásuk szükségessé vált. A „közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék” kialakításával összesen 25 megyéje lett az országnak. Átfogó közigazgatási reformra azonban, ami a városi és a vármegyei önkormányzatok helyzetét rendezte volna, hatalmi megfontolásból, egészen az évtized végéig nem került sor (1929. évi 30. törvénycikk).

A Bethlen-kormány harmadik belügyminisztereként Rakovszky Iván (1922–1926)²⁶ különös érzékenységet mutatott a felmerülő közigazgatási problémák iránt, ami szakmai előéletéből és felkészültségéből következett. A korábban Brüsszelben megrendezett Második Nemzetközi Közigazgatási Kongresszus²⁷ eredményeire is támaszkodva, 1924 végén összehívta az érintett hazai testületek és hivatalok vezetőit,

péres (St-1093) következne. Látható, hogy az iratot rendező muzeológusnak fel sem tűnt, hogy a kettő között a statisztikai településsorrend szerint Tiszacsege hiányzik. Ezt egyébként, eltérően a gyakorlattól, a járási gyűjtőmappa elejére sem vezette fel. Mindebből következik, hogy Tiszacsege anyaga már a rendezés előtt hiányzott. Megjegyzem ugyanakkor, hogy Bagamér község kérdőívét is hiányszónak tüntették fel a Székelyhídi járás anyagának mappáján. Ennek ellenére a község dokumentuma benne van az említett gyűjtőben. Előtte Álmosd (St-559), utána Kokad (St-561) és a kettő között Bagamér (St-560) szerepel. Mivel mindhárom anyagon ugyanaz a sajátos 4-es olvasható a lapszámoknál, egészen biztos, hogy a gyűjtőmappán jelzett „hiányzás” elírás. Ezt igazolja továbbá, hogy a mappában folyamatos a települések anyagának a számozása, és hogy az eredetileg Bagamér után következő Hosszúpályi anyaga az, ami valóban hiányzik. Tehát Bagamér és Kokad között kellene szerepelnie az említett falu iratainak. Alighanem Hosszúpályi helyett Bagamért jelölte meg tévedésből hiányszónak az iratrendező.

25 Erről kandidátusi értekezésének tézisfüzetében saját maga így vall: „Az 1925. évi közigazgatási tájékoztató lappok földrajzi jellegű feldolgozásával, a kapcsolódó széleskörű kutatások lehetőségének bemutatásával olyan forrásanyagra hívtam fel a földrajztudomány figyelmét, amely széles bázisa lehet a regionális jellegű településföldrajzi kutatásoknak.” HAJDÚ Zoltán: *A Dél-Dunántúl közigazgatási területszervezésének közigazgatásföldrajzi kérdései*. Kandidátusi értekezés tézisei. (A szerző xerox-kiadása.) Pécs 1984. 8.

26 BÖLÖNY József – HUBAI László: *Magyarország kormányai 1848–2004*. 5., bőv. és jav. kiad. Budapest 2004. 97. és 218.

27 A Nemzetközi Közigazgatási Kongresszusok történetéhez lásd: FISCH, Stefan 2005. *Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences: From Its Beginnings to Its Reconstruction After World War II (1910–1944/47)*. In *IAS/IISA Administration & Service 1930–2005*. Eds. RUGGE, Fabio – DUGGETT, Michael. Amsterdam 2005. 35–60., különösen 37–41. (International Institute of Administrative Sciences Monographs, 26.)

hogy megvitassák egy szükségessé vált közigazgatási adattár létrehozásának legfontosabb kérdéseit, beleértve azt a kérdőívet, amit a községi jegyzőknek és körjegyzőknek kellett később kitöltve visszaküldeniük. Az egyeztetések után belügyminiszteri rendeletben adott utasítást Rakovszky a közigazgatási adattár felállítására.²⁸

A közigazgatási tájékoztató lapok anyaga hat nagyobb kérdéscsoport köré szerveződik. Ezek közül az I-A-4, I-B-3, I-B-4, I-C-1 és a IV-C-9 kérdésekre adott válaszokat vizsgáltam (1. táblázat). Az első három kérdést az alaptérkép szerkesztéséhez, a negyediket az 1920 utáni földrajzi mobilitás érzékeltetéséhez, míg az utolsót a piacközpontok kijelöléséhez és a vonzáskörzetek feltérképezéséhez használtam fel.

1. TÁBLÁZAT

A közigazgatási tájékoztató lapok vizsgálathoz felhasznált kérdései

I. A község általános leírása.

A) A község történeti leírása.

4. A község jellege 1871 után (szervezeti változások).

B) A község földrajzi leírása.

3. Tartoznak-e a községhez önálló puszták vagy havasok (külön kataszteri részlet alatt felvett területek és mi a nevük? Vannak-e a község területével össze nem függő határrészek, hol, mely név alatt és mekkora a terjedelmük?

4. Vannak-e a békekötés folytán elszakított részek és ideiglenesen a község hatósága alá helyezett idegen határrészek, melyik községből valók és mely terjedelműek?

C) A község népességi viszonyai.

1. Mennyi a község lakossága?

IV. Forgalmi és gazdasági viszonyok és igazgatás.

C) Ipar és kereskedelem.

9. A község állandó piaca hol van (helyben vagy mely községben, milyen távol)? Hova gravitál a község?

A községek népesedési viszonyaira vonatkozó kérdés válaszai, melyeket a belügyminisztériumi rendelet alapján az 1920-as népszámlálás vagy más megbízható források szerint kellett megadni, legtöbbször az összeírás adatait idézik. Van azonban jó néhány eset, amikor a népszámlálástól eltérő értékek szerepelnek. Ez nemcsak a rendelet minél teljesebb végrehajtására való törekvést igazolja ezekben az esetekben, hanem arra is rámutat, hogy a községek jelentős része pontos nyilvántartást vezetett a helyi lélekszám alakulásáról, még két népszámlálás közötti időben is.

A válaszokban előforduló piacközpontok világosan mutatják, hogy egy-egy település lakossága melyik közeli faluba, városba járt legtöbbször vásárolni, eladni. Természetesen a piacra járás szokásai családonként eltérőek lehetek. Ezekről ma már nehéz képet alkotni, legtöbbször nem is lehet. Felmerül ráadásul az a kérdés is,

vajon mennyire megbízhatóak a jegyzők, körjegyzők által adott válaszok? Ismerték-e, különösen a körjegyzők, eléggé a helyi szokásokat? Előfordulnak ugyanis olyan esetek, amikor nem adtak választ, és nem feltétlenül azért, mert felületesen töltötték ki a kérdőívet, hanem vélhetően azért, mert nem rendelkeztek elegendő információval. Ennél azonban lényegesen többször fordul elő, amikor az egy körjegyzőségbe tartozó településeknél ugyanaz a válasz olvasható. Ez nem is annyira meglepő, hiszen a válaszadó személye azonos. Elgondolkodtató azonban, hogy mennyire tükrözi az egykori térkapcsolatok valóságát. Ha megkérdőjelezzük is ezeket az eseteket, források hiányában nincs alternatív válasz. Ráadásul érdemes végiggondolni, hogy legtöbbször olyan szűk fizikai terekről van szó a körjegyzőségek kapcsán, hogy az azonos válaszok az egykori kereskedelmi kapcsolatokat akár valóságosan is leképezhetik. Ezen a ponton pedig az Ayer-tézis értelmében a történész nincs abban a helyzetben, hogy kétségbe vonja az ágens tapasztalatát.

ALFÖLDI VÁROSHÁLÓZAT A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Magyarország városhálózatát Beluszky Pál és Győri Róbert az 1910. évi adatok alapján – hat hierarchiaszintet elkülönítve – vizsgálta (II. melléklet).²⁹ A legalsó szinttel, a „járási funkciókkal is rendelkező” településekkel bezáróan 425 várost mutattak ki. A trianoni békeszerződés az államánynak mindössze 37 százalékát hagyta meg az új országterületen. Ennek a 157 funkcionális értelemben vett városnak csaknem a fele, 76 település alkotta az Alföld városállományát 1920-ban (2. táblázat, 1. ábra). A két regionális központ (Debrecen, Szeged) és a hét megyeközpont (Baja, Békéscsaba, Gyula, Kecskemét, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely, Szolnok) a fővárossal együtt a táj városállományának szűk felső nyolcadát adta; a négy és fél milliós alföldi lakosságnak csaknem harmadát.

Az alföldi városhálózat térbeli struktúrája inkább véletlenszerű elrendeződést mutat a legközelebbi szomszéd analízis eredménye ($L=1,17$) alapján.³⁰ Ez a kép azon

29 BELUSZKY Pál – GYŐRI Róbert 2005. *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs 2005. 93–168. (Dialóg Campus Szakkönyvek).

30 Az index kiszámításához az $L = \frac{D_x}{D}$ képletet használtam. Ahol D_x ebben az esetben az Alföld 1926.

évi funkcionális városai és legközelebbi városszomszédjaik közötti távolság átlaga, kilométerben kifejezve. (A számításokhoz a légvonalbeli távolságot alkalmaztam, amit a települések földrajzi koordinátái alapján a $d_{ij} = R \times \arccos[\cos(90^\circ - \varphi_i) \cos(90^\circ - \varphi_j) + \sin(90^\circ - \varphi_i) \cos(\lambda_j - \lambda_i)]$ összefüggés szerint állapítottam meg. Ahol: d_{ij} két földi pont távolsága, R a Föld sugara, φ_i és φ_j két pont szélességi köri helyzete (fokban), λ_i és λ_j két pont hosszúsági köri helyzete fokban. Lásd NEMES NAGY József: Földi, térképi távolság. In *Regionális elemzési módszerek*. Szerk. NEMES NAGY József. Budapest 2005. 220. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 11) (a továbbiakban: NEMES NAGY 2005a).

Továbbá, ahol $D =$, ebben a képletben az $m = \frac{n}{T}$, ahol az n az alföldi funkcionális városok száma

(76), és ahol a T az Alföld területe (52 000 km²). Az L index 0 és 2,149 közötti értéket vehet fel. A 0,9–1,3 közötti érték leggyakrabban „véletlenszerű” elrendeződést mutat. Amennyiben L értéke 1-nél nagyobb és növekvő tendenciát mutat időben, akkor a véletlenszerű elrendeződés felől a szabályszerű

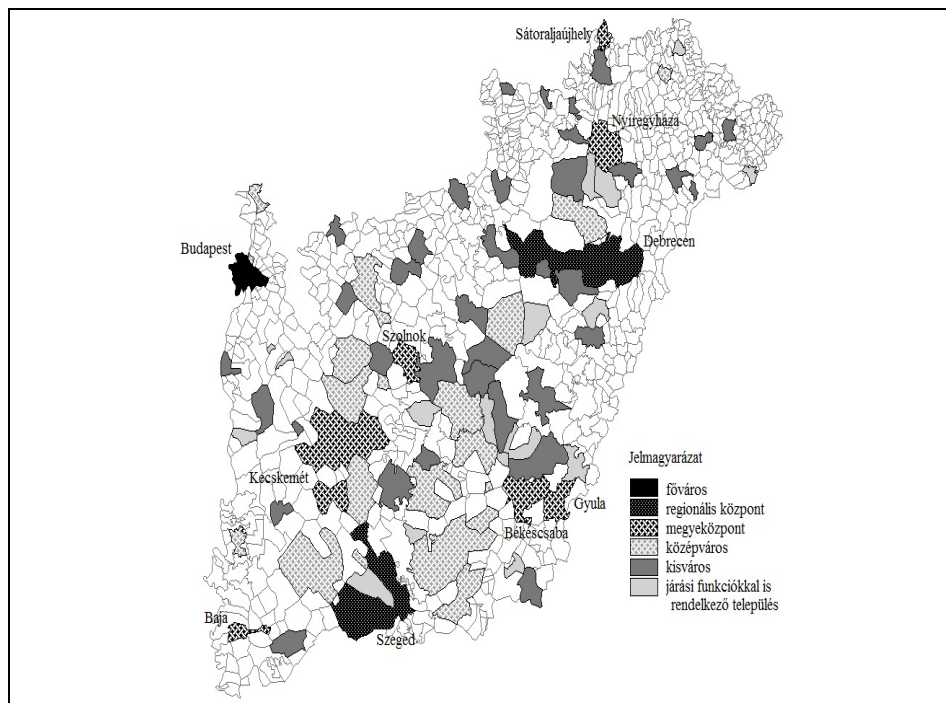
2. TÁBLÁZAT

Városhálózat 1910-ben

Hierarchiai szintek	A történelmi Magyar-ország területén	A trianoni Magyarország területére vetítve*	A trianoni ország-terület Alföldjén*
1. Főváros	1	1	1
2. Regionális központ	12	4	2
3. Megyeközpont	50	21	7
4. Középváros	65	22	17
5. Kisváros	204	81	34
6. Járási funkciókkal is rendelkező település	93	28	15
Összesen 1–5.	332	129	61
Mindösszesen	425	157	76

Forrás: BELUSZKY–GYÖRI 2005. 102.

Megjegyzés: * = saját számítás.

1. ábra. Városhierarchia a trianoni országterület Alföldjén az 1910-es adatok alapján (BELUSZKY–GYÖRI 2009 nyomán saját szerkesztés)

felé való elmozdulást igazolja. A kapott L érték interpretációja akkor a legmegbízhatóbb, ha a vizsgált elemek (települések) száma legalább 50. Amennyiben a számításokat az Alföld teljes 1926. évi településszámára (818) végezzük el, akkor $L=1,09$, ami az alföldi települések véletlenszerű elrendeződésére utal. A módszer leírását lásd: NEMES NAGY József: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest 2009. 236–242. (Modern Regionális Tudomány Szakkönyvtár).

ban árnyalható, ha hierarchiai szintenként is összehasonlítjuk a kapott eredményeket. Ahogyan haladunk az alsóbb szintek felé, úgy növekszik az index ($L=0,97-1,17$) értéke, ami a szabályszerű elrendeződés irányába való elmozdulásra utalhat. Ez azonban csak fenntartásokkal fogadható el, mivel a felsőbb szintek felé haladva a városok száma fokozatosan csökken, ami a számítások megbízhatóságát is jelentősen rontja; olyanira, hogy a fővárosra és a két regionális központra kapott értékek már nem is értelmezhetőek. Ennek ellenére az eredményekben alighanem az tükröződik, hogy a polgári közigazgatás kiépítésekor külön hangsúlyt fektettek a közigazgatási funkciók egyenletes térbeli elhelyezésére, ami szabályszerű términtázatot eredményezett.³¹

Más megközelítést alkalmazva tovább finomítható az alföldi városhálózat térbeli elrendeződéséről eddig alkotott kép. A városhierarchia szabályos geometriai rendszerhez való viszonyítása felfedi a központok térbeli megoszlásának sajátosságait. A Christaller-féle hatszögmodell alapján a centrumok száma szintenként megháromszorozódik. Amennyiben ehhez a struktúrához hasonlítjuk az alföldi városok 1910-es és 1920-as évekbeli elrendeződését, eredményül a két szerkezet között közepes erősségű kapcsolatot kapunk ($r=0,39$). Ez nemcsak arra utal, hogy az alföldi városok términtázata átlagos szabályszerűséget követett ekkor, hanem azt is jelzi, hogy a hierarchia csúcán e mintázat jóval szabályosabb ($r=0,99$), míg az alsó két szinten látványosan teljesen szabálytalan volt. Az alföldi kisvárosok és a járási funkciókkal is rendelkező települések szintjén semmiféle egyezés nem mutatható ki a Christaller-féle struktúrával, ami lényegében ellentmond a korábbi megállapításnak (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT

*A központok számának alakulása az Alföldön hierarchiai szintenként
(Christaller szerint és a Beluszky–Győri-féle vizsgálat alapján), 1910*

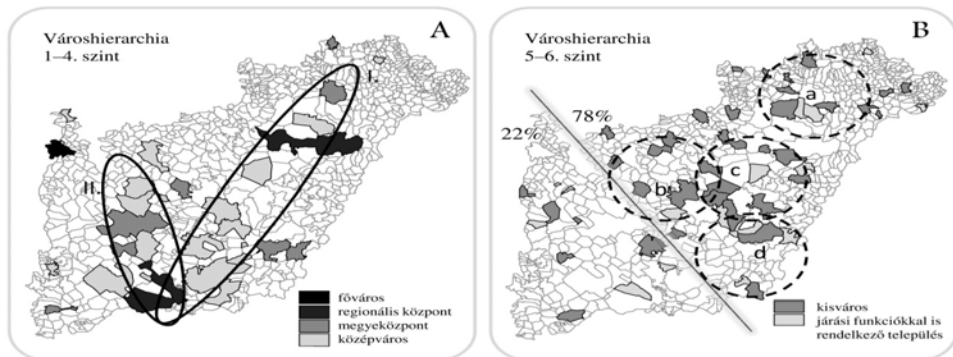
Hierarchia szint	Az egyes szintekbe tartozó települések száma		Korrelációs együttható*
	a christalleri modell esetén	a Beluszky–Győri-féle vizsgálat alapján az Alföldön*	
1.	1	1	–
2.	2	2	–
3.	6	7	–
4.	18	17	–
5.	54	34	–
6.	162	15	–
1–6.	–	–	+0,39
1–4.	–	–	+0,99
5–6.	–	–	–1,00

Forrás: BELUSZKY–GYŐRI 2005 alapján a trianoni országrész Alföldjére vetített adatok

Megjegyzés: * =) saját számítás.

31 Vö. a kisaliforniai folyamatokkal: GYŐRI Róbert: *A térszerkezet átalakulásának elemei a kisalifornia déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig)*. Doktori értekezés. Témavezető: BELUSZKY Pál, NEMES NAGY József. ELTE TTK, Földtudományi Doktori Iskola, Földrajz–Meteorológia Program, Budapest 2005. 78.

Mindebből következik, hogy *önmagában* egyik vizsgálati eredmény sem fogadható el. Megállapítható viszont, hogy az alföldi városok felső szintjén a központok egymáshoz viszonyított térbeli elrendeződése optimális földrajzi távolságú volt a középvárosokkal bezárólag. Az alsó szinteken pedig nem a vizsgált táj christalleri origójához viszonyítható a városhálózat térbelisége, hanem inkább a felsőbb hierarchiájú központok elhelyezkedéséhez képest konstruálódik, ami egyben a szabályszerűség felé hajló ($L=1,17$), sugaras elrendeződésüket indokolja.

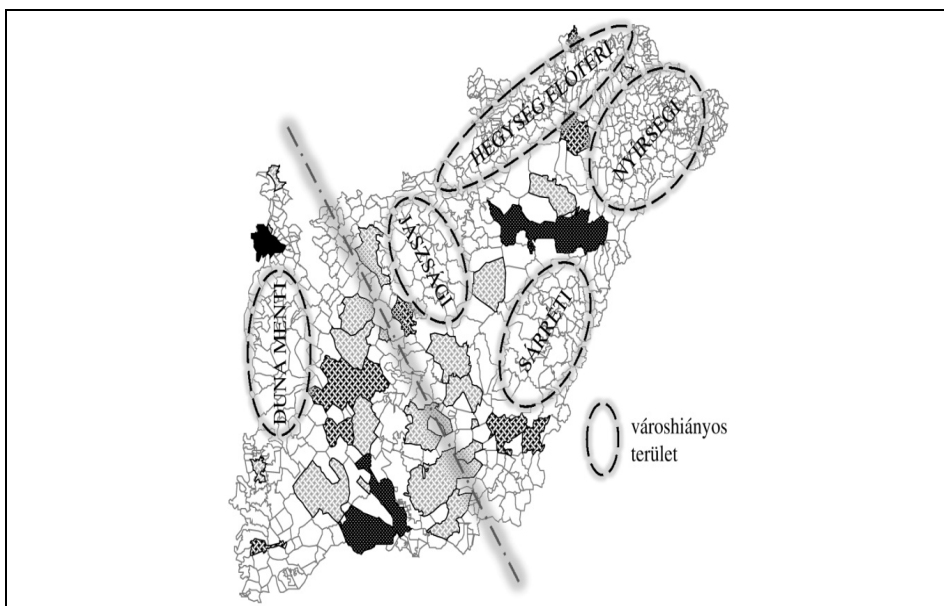
2. ábra. Az Alföld városhálózatának térbeli szerkezete az 1910-es és az 1920-as években (BELUSZKY-GYÖRI 2005 adatai alapján saját szerkesztés. A magyarázatot lásd a szövegben)

A hierarchia felső négy szintjén két észak–dél irányú erősen városodott régió mutatható ki (2. ábra, A). Egy, ami a Tisza mentén, illetve attól keletre (I.), és egy a Duna–Tisza közén, a táj „középvonalában” (II.) alakult ki. Az előbbi főleg a „tiszaí áruforgalom” hatására, az utóbbi pedig az egykori Káliz út mentén³² öltött formát a 18–19. századra. Az alföldi kisvárosok és járási funkciókkal is rendelkező települések háromnegyede a képzeletbeli Nagykáta–Battonya vonalon és attól keletre, negyede pedig nyugatra alakult ki. Ennek oka világos: az Alföldnek ezen az északi és keleti részén nagy kiterjedésű, összefüggő városhiányos területek jöttek létre, úgymint a Sár-rét, a Nyírség vagy a Jászság területén és környékén, valamint az Északi-középhegység alföldi előterében (3. ábra).

Ezekben a régiókban a térszervező szerepkört a városhierarchia alsó szintjein álló kisvárosok és a járási funkciókkal is rendelkező települések töltötték be. Hogy egymáshoz képest hogyan helyezkedtek el a térben, azt alapvetően befolyásolta a magasabb hierarchiájú városoktól való távolságuk. Lényegében körbeölelték azokat a centrumokat, amelyek a városhiányos régiók peremén helyezkedtek el. Így beszélhetünk Nyíregyháza, Szolnok, Karcag, valamint Békéscsaba–Gyula origójú városodó terekről (2. ábra, B). Ezek a kapcsolatok azonban egészen biztosan nem jelentettek

32 Erről bővebben: SZILÁGYI Zsolt: *Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében*. Kecskemét 2012. 14–49. (Kecskeméti Örökség Könyvek, 2.)

szoros interakciót a „központok” és a körülöttük kialakuló kisvárosok között. A kifejezetten rossz úthálózat miatt, a vasúti szempontból forgalomrényekes területek kisvárosai nem gravitáltak az említett origók felé. Sokkal inkább maguk kezdtek centrumként, pontosabban mikrocentrumként funkcionálni. A kisvárosi szerepkörök egyoldalúsága, illetve hiányossága ellenére, amivel egyébként ezek a települések jellemezhetők az 1920-as évek elején, fontos hangsúlyozni, hogy jóval nagyobb gazdasági, társadalmi és kulturális jelentőséggel bírtak a városhiányos területeken, mint ami közigazgatási rangjukból következett volna. Az Alföld teljes városállományának csaknem kétharmada, 49 település volt ilyen 1920-ban.

3. ábra. Városhiányos területek az Alföldön, 1910–1930
(Saját szerkesztés)

Az alföldi városok lélekszáma 1869 és 1920 között megduplázódott, 1 millió 200 ezer-ről 2 millió 400 ezerre növekedett. Leglátványosabban a főváros népessége (3,4-szeresére) és a regionális központok lakossága (1,9-szeresére) emelkedett. A többi városban ez a folyamat egészében kisebb volumenű volt. Ennek ellenére lakosságuk így is átlagosan másfélszeresére gyarapodott. Ez a növekedés azonban a századfordulóra lelassult, majd a háború évtizedében csaknem teljesen „leállt” (4. táblázat, 4. ábra).

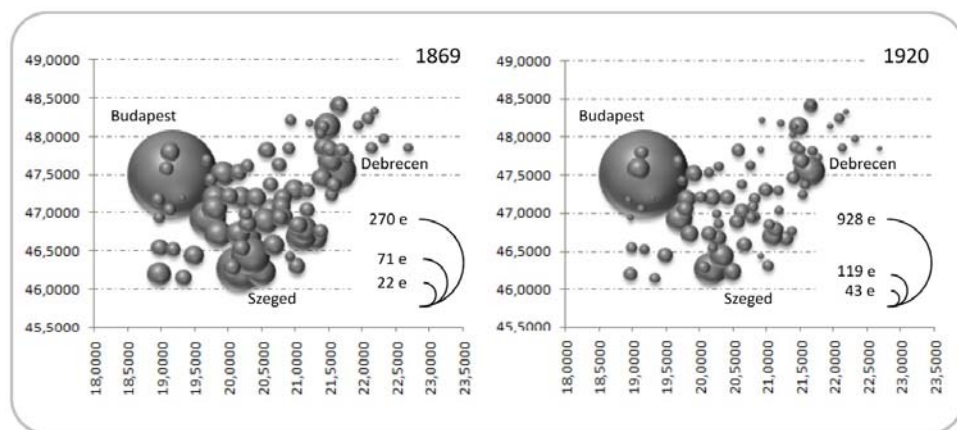
4. TÁBLÁZAT

*Az alföldi városok lélekszáma és népességnövekedésének üteme
1869 és 1920 között*

Várostopusok	1869	1880	1890	1900	1910	1920
Főváros	270 685	360 551	491 938	716 476	880 371	928 996
Regionális központok	117 133	124 797	142 509	172 621	211 057	222 295
Megyeközpontok	155 570	166 541	182 991	209 611	241 176	258 797
Középvárosok	329 045	355 472	404 931	458 234	501 492	518 076
Kisvárosok	267 379	279 908	316 740	351 099	381 846	402 714
Járási funkciókkal is rendelkező települések	96 768	103 142	111 825	122 149	134 128	141 593
Összesen	1 236 580	1 390 411	1 650 934	2 030 190	2 350 070	2 472 471

Várostopusok	1869–1880	1880–1890	1890–1900	1900–1910	1910–1920
Főváros	1,33	1,36	1,46	1,23	1,06
Regionális központok	1,07	1,14	1,21	1,22	1,05
Megyeközpontok	1,07	1,10	1,15	1,15	1,07
Középvárosok	1,08	1,14	1,13	1,09	1,03
Kisvárosok	1,05	1,13	1,11	1,09	1,05
Járási funkciókkal is rendelkező települések	1,07	1,08	1,09	1,10	1,06
Összesen	1,12	1,19	1,23	1,16	1,05

Forrás: MSK Ús. 42. kötet,³⁴ MH 1926. (Saját számítás)

4. ábra. Az alföldi városok népességének változása 1869 és 1920 között
(Forrás: MSK Ús. 42. kötet. Saját szerkesztés)

34 MSK Ús. 42. kötet = *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42.)

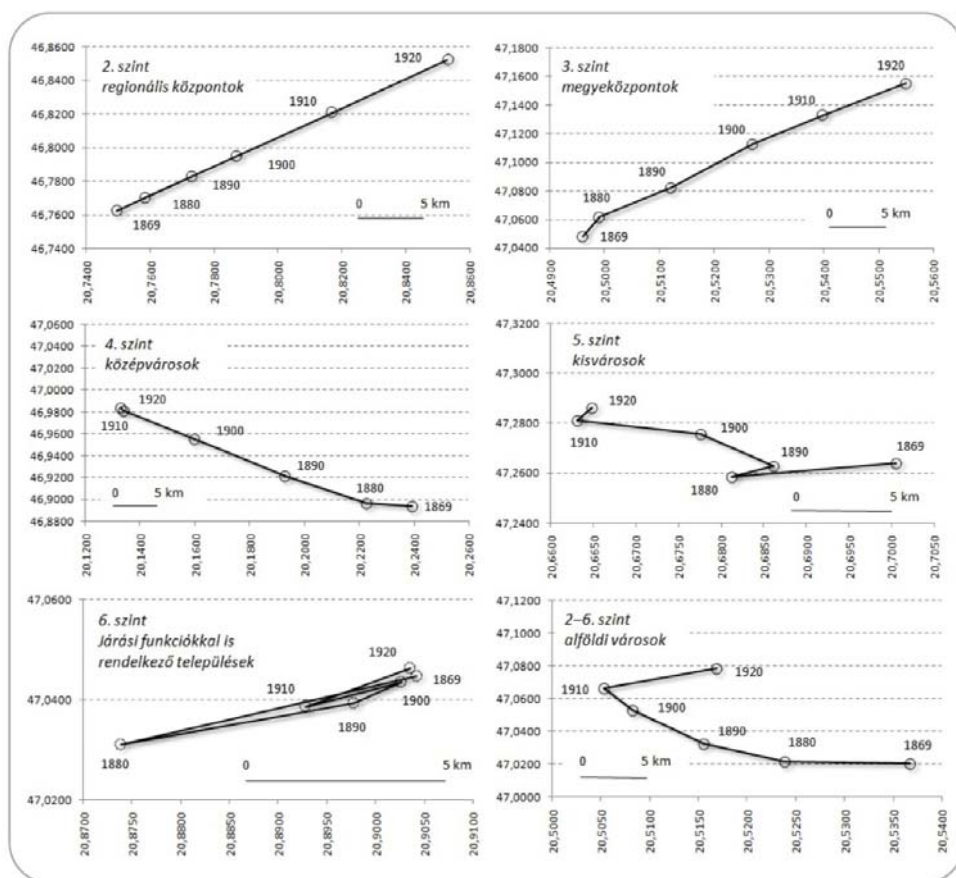
Mindebből jól látszik, hogy a földrajzi mobilitási folyamatokban a főváros vonzereje volt a legmeghatározóbb. Ezt támasztja alá az is, hogy a vizsgált időszakban az alföldi lakosság súlypontja³⁵ Budapest felé közeledett: csak az 1910-es években mintegy 2,7 kilométert tolódott északnyugati irányba. Mivel a főváros súlya ilyen mértékben meghatározó volt, el is fedte az alacsonyabb hierarchiai szinteken zajló folyamatok összetettségét. Éppen ezért fontos, hogy a főváros adatait (átmenetileg) figyelmen kívül hagyjuk az alsóbb szintek vizsgálatakor.

Nem számítva tehát a székesfővárost, az alföldi települések népességének súlypontja kezdetben nagy léptekkel tolódott nyugati irányba, ami fokozatosan lelassult 1910-re, majd irányt váltva kelet felé húzódott (5. ábra). Ezt a látványos fordulatot az új határ kialakítása nagyban befolyásolta, hiszen a román állam területéről érkezők jelentős része a tiszántúli városokban talált átmenetileg menedékre. Ezzel az éles „irányváltással” azonban a regionális központok és a megyeközpontok egyáltalán nem jellemezhetők. Népességük súlypontja folyamatosan tolódott északkelet felé a dualizmus éveiben. Közülük is a megyeközpontok súlypontja mintegy 12,7 kilométerrel húzódott északabbra Mezőtúr határából Kuncsorba és Örményes közé. Ez egyértelműen arra utal, hogy Szolnok, Nyíregyháza és főleg Sátoraljaújhely lakossága emelkedett az átlagot meghaladó mértékben, nagyjából kétszeresére. A középvárosok súlypontja ezzel szemben kezdetben nyugat, majd folyamatosan északnyugat felé mozdult el. Jászberény, Cegléd és Nagykőrös lakossága, noha másfélszeresére nőtt, mégis inkább Újpest rendkívüli, csaknem 8,5-szeres népességnövekedése volt az igazán meghatározó a súlypont eltolódásában. A kisvárosok és a járási funkciókkal is rendelkező települések népességének térbeli elrendeződése hasonlóan alakult. Az 1870-es években egy nagyon látványos nyugatra tolódás, majd az 1880-as években kelet, északkelet felé való elmozdulás jellemezte. Az utóbbi oka, hogy a polgári közigazgatás kiépítése az alsóbb szinteken – a jobbára keletre és északra fekvő városiányos térségek vagy azok peremén kijelölt központokba – jelentős méretű lélekszámot vonzott. Az 1890-es években azonban eltérő folyamatok figyelhetők meg a kétféle városhierarchiai szinten. Amíg a kisvárosok népességnövekedésében a polgári közigazgatás mellett más, többnyire a modernizációhoz kötődő újabb funkciók is megjelentek, amelyek a nyugat felé történő elmozdulást eredményezték, addig ez a járási funkciókkal is rendelkező településekről aligha mondható el. Ezek a települések ugyanis a közigazgatási szerepkör mellett nemigen rendelkeztek más olyan funkcióval, ami látványosan növelhette volna

35 Az Alföld településeinek népességsúlypontját az $x = \frac{\sum_{i=1}^n f_i x_i}{\sum_{i=1}^n f_i}$; $y = \frac{\sum_{i=1}^n f_i y_i}{\sum_{i=1}^n f_i}$ összefüggések alap-

ján számítottam ki. Ahol x és y egy település földrajzi koordinátái tizedes fokban megadva, míg az f a tömeg, ebben az esetben az adott település adott évi lakosságszáma. A súlypontszámítások módszertanához lásd: BENE Lajos – TEKSE Kálmán: *Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon 1900–1960*. A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának Kiadványa, Budapest 1966. 11–21. (Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Csoport Közleményei 9.), továbbá NEMES NAGY József: Térbeli középértékek, súlypont. In *Regionális elemzési módszerek*. Szerk. NEMES NAGY József. Budapest 2005. 72–74. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 11) (a továbbiakban: NEMES NAGY 2005b).

népességüket. Ebben némi elmozdulás csak a következő évtizedben történt. Az 1910-es években viszont már ismét mindkét városhierarchiai szint súlyponteltolódásában a keleti irány dominált, amiben főleg a korábban leírt határváltozás játszhatott szerepet.

5. ábra. Az alföldi városok népességének súlyponteltolódása hierarchiai szintenként 1869 és 1920 között (Saját szerkesztés)

*

Mindent összevetve a mikrocentrumok kutatása, beleértve a Beluszky-Györi-féle vizsgálat előtt rejtve maradt központokat is, különösen fontos feladat az Alföld viszonylatában. Gazdaság- és társadalomtörténeti jelentésadásuk azonban az eddigiekhez képest másféle megközelítést igényel. Az ágensi tapasztalatok számbavételével olyan mikrocentrumok is kijelölhetők, amik a makrosztintú kutatásokhoz használt forrásokból nem, vagy csak részlegesen határozhatók meg. Ehhez nyújtanak segítséget

a közigazgatási tájékoztató lapok. A rájuk épülő eredmények kontextualizálásához nyújt további segítséget a gravitációs modellszámításokra támaszkodó hipotetikus vonzásokörzet feltárása. Pontosabban ezek és az egykor volt központok ágensi tapasztalata alapján megrajzolt körzetek egymással történő összevetése. A többrétű jelentésadás-hoz végül szükség van a száz évvel korábbi, 1828. évi állapotokkal történő összehasonlításra is.³⁶ Ezekre tanulmányom második, később megjelenő részében teszek kísérletet.

ZSOLT SZILÁGYI

**CATCHMENT AREAS AND TRADE CENTRES
IN THE GREAT PLAINS, 1925. PART 1:
APPROACHES OF METHODOLOGY AND RESEARCH
FRAMEWORK**

The first section of the paper is devoted to those issues of methodology which emerged during research. The first problem to solve was the definition of the Great Plain. The boundaries of the region were delineated according to the concepts of the Great Plain used by historiography, settlement and social geography. Thereby it could be examined how the concept of the region changed in these disciplines and especially in contemporary perceptions. Based on these findings the western limits of the Great Plains can be drawn at the eastern limits of the Transdanubia.

In order to be able to examine the contacts of the 818 settlements on the Plain in 1925 there was a need to define conditions for a spatial representation. A complete map with settlement boundaries, taking into consideration the changes between 1913–1926, had to be created, partly because no such map had been available and partly because most of the statistical data was entered by administrative districts.

And finally it was also important to illustrate the context of settlement and especially town networks, which made it possible to evaluate the roles and versatile functions of Plains market centres. It could be demonstrated that these centres had a particular importance in the Great Plains even in the early 20th century.

36 BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest 1984.

I. MELLÉKLET

Jelkulcs az I. melléklet táblázataihoz

- A a település járáson belüli statisztikai sorszáma
- B a település azonosító sorszáma a községhatáros térképen
- C változások (*, ⊙) és a községgel földrajzilag össze nem függő külterületi rész (❖) jelzése
- D a település közigazgatási szerepköre (msz)
- E a település közigazgatási szerepköre (jk)
- F a település jogállása (kk, nk, rtv, thj, szfv)
- G a település lélekszáma 1920-ban
- H rövid leírás
- I vármegye (ebben az esetben: Bé, Cs, Ha, JNSz, PPSK, SzU)
- * 1913 és 1926 között járáshoz csatolt település
- ⊙ 1913 és 1926 között újonnan létrejött település
- ❖ a település közigazgatásilag rendelkezik olyan külterületi résszel, ami földrajzilag nem határos az anyaközséggel
- msz megyeszékhely
- jk járásközpont
- kk kisközség
- nk nagyközség
- rtv rendezett tanácsú város
- thj törvényhatósági jogú város
- szfv székesfőváros
- Bé Békés vármegye
- Cs Csongrád vármegye
- Ha Hajdu vármegye
- JNSz Jász-Nagykun-Szolnok vármegye
- PPSK Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye
- SzU Szabolcs és Ung közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék

I. Az alföldi települések járásonként

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
SZATMÁR, UGOCSA ÉS BEREK								
közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék								
Csengeri								
1	9		Császló			kk	553	A Csengeri járás 7 települése (Atya, Csengerbagos, Óvári, Pete, Szamosdara, Szamosdob, Vetés) Romániához került. Később a járáshoz csatolták a túlnyomórészt határ túloldalán maradt Szatmárnémeti járás északi nyúlványát: Garbolc, Kishódos, Méhtelek, Nagyhódos, Tisztaberek és Zajta községét.
2	4		Csegöld			kk	966	
3	1		Csenger	jk		nk	3618	
4	5		Csengersima			kk	521	
5	7		Csengerújfalú			kk	1080	
6	10		Gacsály			kk	1031	
7	24	*	Garbolc			kk	345	
8	16		Hermánszeg			kk	420	
9	21	*	Kishódos			kk	331	
10	12		Komlódtótfalu			kk	618	
11	25	*	Méhtelek			kk	592	
12	6		Nagygéc			kk	629	
13	22	*	Nagyhódos			kk	435	
14	14		Pátyod			kk	684	
15	2		Porcsalma			nk	2204	
16	19		Rápolc			kk	347	
17	11		Rozsály			kk	685	
18	15		Szamosangyalos			kk	512	
19	13		Szamosbecs			kk	414	
20	17		Szamossályi			kk	872	
21	18		Szamosatárfalva			kk	276	
22	20		Szatmárököritő			kk	1835	
23	23	*	Tisztaberek			kk	626	
24	3		Tyukod			nk	2542	
25	8		Ura			kk	827	
26	26	*	Zajta			kk	611	
Fehérgyarmati								
1	40	*	Botpalád			kk	914	A Fehérgyarmati járástól nem vettek el Trianon során területet, ellenkezőleg a korábbi Szatmárnémeti járás három községét, Botpaládót, Kispaládót és Magosligetet a hatósága alá helyezték.
2	30		Cégénydányád			kk	907	
3	36		Csaholc			kk	597	
4	33		Darnó			kk	196	
5	27		Fehérgyarmat	jk		nk	4375	
6	43		Fülesd			kk	669	
7	49		Fülpös			kk	411	
8	50		Fülpösdaróc			kk	355	
9	51		Géberjén			kk	543	
10	31		Gyügye			kk	394	
11	34		Jánk			kk	1147	
12	53		Kérsemjén			kk	476	
13	55		Kisar			kk	947	
14	37		Kisnamény			kk	861	
15	41	*	Kispalád			kk	813	
16	57		Kisszekeres			kk	630	
17	44		Kölcse			kk	1130	
18	46		Kömörő			kk	794	

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
19	42	*	Magosliget			kk	302	
20	35		Majtis			kk	473	
21	58		Mánd			kk	265	
22	52		Matolcs			kk	1311	
23	62		Milota			kk	949	
24	54		Nábrád			kk	943	
25	56		Nagyar			kk	875	
26	59		Nagyszekeres			kk	475	
27	60		Nemesborzova			kk	112	
28	28		Panyola			nk	1401	
29	47		Penyige			kk	725	
30	45		Sonkád			kk	677	
31	32		Szamosújlak			kk	404	
32	29		Szatomárcseke			nk	1768	
33	63		Tiszabecs			kk	1399	
34	65		Tiszacsécse			kk	329	
35	66		Tiszakóród			kk	1170	
36	48		Túristvándi			kk	687	
37	38		Túrricse			kk	601	
38	64		Uszka			kk	423	
39	39		Vámosoroszi			kk	594	
40	61		Zsarolyán			kk	423	
Mátészalkai								
1	67		Fábiánháza			nk	2184	A Mátészalkai járás területéből
2	83		Gebe			kk	2035	az új államhatár nem választott
3	74		Győrtelek			kk	1071	le részeket, ellenkezőleg, mivel
4	76		Hodász			kk	1747	a Nagykárolyi járást kettészelte,
5	93		Ilk			kk	944	s a járásközpont, Nagykároly
6	77		Jármi			kk	735	Romániához került, így a Ma-
7	79		Kántorjánosi			kk	2885	gyarországon maradt három
8	68		Kocsord			nk	2290	községet, Mértet, ³⁷ Vállajt ³⁸ és
9	69		Mátészalka	msz	jk	nk	6519	Penészleket ³⁹ a Mátészalkai já-
10	91	*	Mérk			kk	2704	ráshoz kapcsolták. Penészlek
11	81		Nagydobos			kk	2020	azonban földrajzilag nem érint-
12	70		Nagyecséd			nk	5203	kezett a Mátészalkai járással.
13	71		Nyírcsaholy			nk	2127	Köztük három község,
14	85		Nyírcsászári			kk	781	Szaniszló, Csomaköz és Mező-
15	80		Nyírdérzs			kk	748	fény közigazgatási területe hú-
16	84		Nyírmeggyes			kk	1916	zódott, ⁴⁰ ám e három település
17	82		Nyírparasznya			kk	840	szintén Romániához került.
18	86		Nyírvasvári			kk	1513	Penészlek integritását úgy oldot-
19	87		Olesva			kk	947	ták meg, hogy az említett három
20	88		Olcsvaapáti			kk	828	község levágott nyugati külterü-
21	72		Ópályi			nk	2099	leti részéből folyosót alakítottak
22	78		Papos			kk	644	ki, ami Vállaj és Penészlek kö-
23	73	*	Penészlek			nk	1593	zött húzódtott, összekötve föld-

37 MH 1913. 908.

38 MH 1913. 1284.

39 MH 1913. 1037.

40 TMAA (1914) 2005. 13–14. térképoldal.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
24	89		Szamoskér			kk	866	rajzilag is Penészleket a Máté-
25	90		Szamosszeg			kk	2649	szalkai járással. ⁴¹ A folyosót
26	75		Tunyog			kk	1184	Vállaj község hatósága alá he-
27	92	*	Vállaj			kk	2667	lyezték ideiglenesen. ⁴² Továbbá
28	94		Vitka			kk	1641	1917-ben Nyíriklód község be-
								olvadt Kántorjánosi területébe. ⁴³
Vásárosnaményi								
1	97	*	Barabás			kk	1452	A Vásárosnaményi járást a ko-
2	100	*	Beregdaróc			kk	1033	rábbi Tiszaháti és Mezőkaszonyi
3	101	*	Beregsurány			kk	869	járásokból hozták létre. Az előb-
4	102	*	Csaroda			kk	1040	bi központját, Beregszászt, illet-
5	106	*	Fejércse			kk	258	ve az utóbbi centrumát,
6	98	*	Gelénese			kk	793	Mezőkaszonyt, egyformán el-
7	110	*	Gergelyi			kk	927	csatolták 1920-ban. A Magyar-
8	107	*	Gulács			kk	1367	országhoz kapcsolt két járás, já-
9	108	*	Hete			kk	444	rasközpont nélkül maradt részzeit
10	111	*	Jánd			kk	929	közigazgatásilag egybevonták,
11	103	*	Márok			kk	552	kialakítva ezzel a Vásárosna-
12	104	*	Márokpapi			kk	451	ményi járást, Vásárosnamény
13	105	*	Tákos			kk	728	központtal. Az elcsatolt Mező-
14	95	*	Tarpa			nk	3692	kaszony közigazgatási külterü-
15	113	*	Tiszaadony			kk	857	letének déli fele Magyarorszá-
16	114	*	Tiszaszalka			kk	1096	gon maradt, amelyet Barabás
17	115	*	Tiszavid			kk	572	község hatósága alá helyeztek. ⁴⁴
18	109	*	Tivadar			kk	286	
19	112	*	Ugornya			kk	550	
20	99	*	Vámosatya			kk	993	
21	96	*	Vásárosnamény		jk	nk	2393	

SZABOLCS ÉS UNG

közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék

Dadai alsó

1	123	Báj			kk	932	A Dadai alsó járásban közigaz-
2	116	Büdszentmihály			nk	8255	gatási változás nem történt a
3	124	Csobaj			kk	1057	vizsgált időszakban.
4	117	Polgár			nk	11 414	
5	125	Prügy			kk	1654	
6	126	Taktakenéz			kk	901	
7	118	Tiszabüd			nk	2277	
8	119	Tiszadada			nk	2808	
9	120	Tiszadob			nk	3298	
10	121	Tiszaeszlár			nk	3441	
11	127	Tiszaladány			kk	1330	
12	122	Tiszalók		jk	nk	4977	
13	128	Tiszatardos			kk	593	

41 MKKT 1926. VI. és IX. térképlap.

42 NM EAD KTL St. 2228. I. B4. A hozzácsatolt terület 1212 (20+12+1180) kat. hold.

43 NM EAD KTL St. 2215. I. A2. „Kántorjánosi község a vele összeépült Nyíriklód községgel 1917 évben a Belügyminiszter Ur 102322-917 B.M. sz. engedélye alapján egyesítettett s neve ideiglenesen »Kántorjánosi«-ban allapitatott [sic!] meg.” Vö. OSZK TK 2013. „Nyíriklód” keresőszó.

44 NM EAD KTL St. 2299. I. B4. A Barabáshoz csatolt terület 2711 kat. hold.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
Dadai felső								
1	129		Balsa			nk	1618	A Dadai felső járásban közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	131		Buj			nk	3281	
3	132		Gáva		jk	nk	3131	
4	133		Ibrány			nk	4831	
5	141		Kenézlő			kk	1564	
6	134		Paszab			nk	1245	
7	135		Rakamaz			nk	4321	
8	130		Szabolcs			kk	591	
9	136		Timár			nk	1660	
10	137		Tiszabercel			nk	2229	
11	138		Tiszanagyfalu			nk	1718	
12	139		Vencsellő			nk	2928	
13	140		Viss			nk	1083	
14	142		Zalkod			kk	704	
Kisvárdai								
1	143		Ajak			nk	2360	A Kisvárdai járásban jelentősebb változás nem történt, egyedül a korábban a Tiszai járáshoz tartozó Szabolcsbáka községet vonták hatósága alá.
2	159		Anarcs			kk	1612	
3	144		Dombrád			nk	5297	
4	151		Döge			kk	1867	
5	153		Fényeslitke			kk	2310	
6	145		Gyulaháza			nk	1635	
7	155		Jéke			kk	536	
8	157		Kékcse			kk	1316	
9	146		Kisvárd		jk	nk	11 435	
10	154		Komoró			kk	846	
11	147		Nyírkársz			nk	2309	
12	148		Nyírtass			nk	2510	
13	156		Pap			kk	1167	
14	149		Pátroha			nk	2735	
15	150		Rétközberencs			nk	1046	
16	160	*	Szabolcsbáka			kk	1256	
17	152		Szabolcsveresmart			kk	1372	
18	158		Tiszakanyár			kk	1204	
Ligetaljai								
1	161		Nyírábrány			nk	4328	A Ligetaljai járásban közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	162		Nyíracsád		jk	nk	3298	
3	163		Nyíradony			nk	4383	
4	164		Nyírbétek			nk	2584	
5	165		Nyírgelse			nk	1583	
6	166		Nyírlugos			nk	2933	
7	167		Nyírmártonfalva			nk	2117	
8	168		Nyírmihálydi			nk	1614	
Nagykállói								
1	169		Balkány			nk	5908	A Nagykállói járásban közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	178		Biri			kk	1101	
3	170		Bököny			nk	2612	
4	176		Érpatak			kk	2104	
5	177		Geszteréd			kk	1800	
6	171		Kállósemjén			nk	2903	

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
7	179		Kiskálló			kk	672	
8	172		Nagykálló		jk	nk	8232	
9	173		Napkor			nk	3027	
10	174		Szakoly			nk	2124	
11	175		Újfehértó			nk	11 826	
Nyírbaktai								
1	180		Apagy			nk	1770	A Nyírbaktai járásban közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	184		Besenyőd			kk	805	
3	190		Laskod			kk	814	
4	185		Levelek			kk	1570	
5	187		Lórántháza			kk	581	
6	186		Magy			kk	634	
7	188		Nyírbakta		jk	kk	1548	
8	192		Nyíribrony			kk	1008	
9	194		Nyírfákó			kk	991	
10	189		Nyírkércs			kk	658	
11	181		Nyírmada			nk	3175	
12	183		Ófehértó			nk	2246	
13	196		Ör			kk	1240	
14	191		Petneháza			kk	1365	
15	182		Pusztadobos			kk	1162	
16	193		Ramocsaháza			kk	1282	
17	195		Rohod			kk	1195	
18	197		Vaja			kk	2283	
Nyírbátori								
1	198		Encsencs			nk	1516	A Nyírbátori járásban közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	199		Kisléta			nk	1724	
3	200	❖	Máriapócs			nk	2001	
4	201	❖	Nyírbátor		jk	nk	9075	
5	202		Nyírbogát			nk	3151	
6	203		Nyírgyulaj			kk	2264	
7	205		Nyírpilis			kk	1850	
8	206		Piricse			kk	1727	
9	204		Pócspetri			kk	1851	
Nyírbogdányi								
1	215		Berkesz			kk	850	A Nyírbogdányi járás területi kiterjedése változatlan volt a vizsgált időszakban. Annyi módosulás történt, hogy 1922-ben Kótaj községből kivált Nyírszöllös nagyközség. ⁴⁵
2	217		Beszterec			kk	1023	
3	207		Demecser			nk	3234	
4	216		Gégény			kk	1603	
5	218		Kék			kk	1528	
6	208		Kemecse		jk	nk	3706	
7	209		Kótaj			nk	3331	
8	210		Nagyhalász			nk	5701	
9	211		Nyírbogdány			nk	2115	

45 NM EAD KTL St. 2166. I. A2. „99859/921 Bm. sz. rendelet alapján 1922 szept. 1-jén nagyközséggé alakulván, Kótaj községből kivált és »Nyírszöllös« elnevezést kapott, 1485 k. hold területtel. Szabolcs vm. Törvényhatóságának 2874/924 sz. határozatával 1925 febr. 1 én Kótaj községtől átszabtolt 136 k. hold területtel megnövekedett.” Kótaj község területe 1913-ban 6831 kat. hold, 1926-ban 5203 kat. hold volt a helységnévtárak tanúsága szerint (MH 1913. 806. és MH 1926. 171). Nyírszöllös közigazgatási területe 1926-ban 1621 kat. hold volt (MH 1926. 215.).

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H	
10	212		Nyírpazony			nk	2086		
11	213	☉	Nyírszöllős			nk	1202		
12	219		Nyírtét			kk	924		
13	221		Nyírtura			kk	1216		
14	214		Oros			nk	4908		
15	222		Sényő			kk	906		
16	220		Székely			kk	962		
17	223		Tiszarád			kk	724		
18	224		Vasmegyer			kk	1393		
Tiszai									
1	237		Benk			kk	569	A Tiszai járáshoz hat települést kapcsoltak 1920 után. Az elcsatolt Mezőkaszonyi járás négy falva, Kislónya, Mátyus, Nagylónya és Tiszakerecseny keletről, illetve az ugyancsak elszakított Nagykaposi járás két települése, Győröcske és Záhony északról növelte a Tiszai járás területét.	
2	227		Eperjeske			kk	1163		
3	234		Gemzse			kk	855		
4	248	*	Győröcske			kk	226		
5	229		Gyüre			kk	983		
6	240	*	Kislónya			kk	596		
7	230		Kisvarsány			kk	920		
8	232		Kopócsapáti			kk	917		
9	235		Lövőpetri			kk	599		
10	225		Mándok		jk	nk	3367		
11	244	*	Mátyus			kk	598		
12	238		Mezőladány			kk	1035		
13	241	*	Nagylónya			kk	1327		
14	231		Nagyvarsány			kk	1166		
15	236		Nyírlövő			kk	670		
16	233		Révaranyos			kk	963		
17	242		Tiszabezded			kk	1482		
18	245	*	Tiszakerecseny			kk	1462		
19	228		Tiszaogyorós			kk	797		
20	246		Tiszaszentmárton			kk	1070		
21	226		Tornyospálca			nk	2484		
22	243		Tuzsér			kk	1525		
23	239		Újkenéz			kk	748		
24	249	*	Záhony			kk	1171		
25	247		Zsurk			kk	884		
HAJDU									
vármegye									
Hajduszoboszlói									
1	251		Földes			nk	5425	A Hajduszoboszlói járásban közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.	
2	257	❖	Hajduszoboszló		jk	rtv	17 722		
3	252		Hajduszovát			nk	3763		
4	253		Kaba			nk	6815		
5	254		Nádudvar			nk	9465		
6	255		Püspökladány			nk	13 246		
7	256		Tetétlen			nk	2109		
Központi									
1	266		Alsójózsa			kk	1232	A Központi járásban közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.	
2	258		Balmazújváros			nk	13 223		
3	268		Debrecen	msz	jk	thj	103 186		
4	259		Egyek			nk	5641		

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
5	267		Felsőjózsa			kk	2058	
6	260		Hajdudorog			nk	11 235	
7	261		Hajdusámson			nk	5859	
8	262		Mikepércs			nk	2316	
9	263		Téglás			nk	2530	
10	264		Tiszacsege			nk	4630	
11	265		Vámospércs			nk	4780	

BÉKÉS

vármegye

Békési

1	272		Békés		jk	nk	28 161	A Békési járásban közigazgatási
2	273		Köröstarcsa			nk	5853	változás nem történt a vizsgált
3	274		Mezőberény			nk	13 477	időszakban.

Gyomai

1	275		Endrőd			nk	13 850	A Gyomai járásban közigazgatási
2	276		Gyoma		jk	nk	11 942	változás nem történt a vizsgált

Gyulai

1	277	❖	Doboz			nk	6880	A Gyulai járás hatósága alá ke-
2	281	❖	Gyula	msz	jk	rtv	24 908	rült, a korábban Békéscsabai já-
3	278		Gyulavári			nk	3617	ráshoz tartozó Újkígyós község
4	279		Kétegyháza			nk	4681	a vizsgált időszakban. Ezzel egy
5	280	*	Újkígyós			nk	4809	időben megszűnt a Békéscsabai

járás.

Orosházi

1	282		Békéssámson			nk	4709	Az Orosházi járás legjelentősebb
2	283		Csorvás			nk	6147	közigazgatási változása a vizsgált
3	284		Gádoros			nk	4499	időszakban, hogy 1924-ben a
4	285	⊙	Gerendás			nk	2265	szomszédos Békéscsabai járás
5	286		Nagyszénás			nk	5294	központjának, Békéscsaba nyu-
6	287	❖	Orosháza		jk	nk	24 079	gati területéből Gerendás néven
7	288		Pusztaföldvár			nk	3065	önálló községgé alakult a koráb-
8	289		Szentetornya			nk	5506	ban Nagygerendáspusztá néven
9	290		Tótkomlós			nk	10 420	szereplő külterületi rész. ⁴⁶

Szarvasi

1	291		Békésszentandrás			nk	5861	A Szarvasi járás legjelentősebb
2	292	⊙	Csabacsüd			nk	1182	közigazgatási változása a vizs-
3	293		Kondoros			nk	6090	gált időszakban, hogy 1924-ben
4	294		Öcsöd			nk	7634	önállósult Békésszentandrás köz-
5	295		Szarvas		jk	nk	25 224	ségből Csabacsüd. ⁴⁷ Az új köz-

ség azon a területen jött létre,

ami korábban Békésszentand-

46 NM EAD KTL St. 492. I. A1. „A község 1924. febr. 15.-ig Bcsaba r. t. [Békéscsaba rendezett tanácsú] városhoz tartozott mint Nagygerendáspusztai előljárói kirendeltséggel. 1924 febr. 15.-én a 140260/V-1923 B. M. sz. rendelettel Gerendás elnevezéssel önálló nagyközséggé alakult.”

47 NM EAD KTL St. 499. I. A2. „Csabacsüd pusztá a 169.404/1924-V. B. M. sz. rendelettel önálló nagyközséggé alakított.”

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
								ráshoz tartozott, de azzal földrajzilag nem érintkezett.
Szeghalmi								
1	296		Füzesgyarmat			nk	9784	A Szeghalmi járásban közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	297		Körösladány			nk	7971	
3	298		Szeghalom		jk	nk	9460	
4	299		Vésztő			nk	9373	
BIHAR								
vármegye								
Berettyóújfalusi								
1	301	*	Bakonszeg			nk	1645	A Berettyóújfalusi járás területéhez kapcsolták a korábban a Sárréti járáshoz tartozó Bakonszeget. Továbbá Újiráz község mind az 1914-es, mind az 1926-os közigazgatási térképen tévesen lokalizált község. ⁴⁸ Iráz falu, ami az akkori Sebes-Körös folyó jobb partján fekvő település volt, a török korban elpusztult, jóllehet a vízrendezési munkálatok során, az 1870-es években, megtalálták a hajdani község romjait. A falu emlékét az Iráz pusztá elnevezés őrzi. A terület Komádi külterületi észét képezte, különböző névalakban: Irász (1882), Iráz (1898), Irász (1907), Ihász (1913), Ihrázpuszta (1926). ⁴⁹ A korábban mondott térképeken jelölt Újiráz tévedésből azonos az előbb említett Iráz pusztával, ami a vizsgált korszakunkban mindvégig Komádi külterületi részét képezte. Ezzel szemben Újiráz község nem Iráz pusztán jött létre. Az új községet a nagyváradi káptalan alapította 1908 és 1912 között a tulajdonában lévő Darusziget pusztán, ami közigazgatásilag Csökmő falu déli, külterületi részét képezte, a szabályozott Sebes-Körös medrének jobb partján. ⁵⁰
2	302		Berettyószentmárton			nk	1536	
3	303		Berettyóújfalú	msz	jk	nk	9134	
4	304		Csökmő			nk	3438	
5	306		Darvas			nk	1268	
6	307		Furta			nk	2082	
7	309		Gáborján			nk	1714	
8	310		Hencida			nk	2285	
9	311		Szentpéterszeg			nk	1800	
10	305	⊙	Újiráz			kk	680	
11	312		Váncsod			nk	1894	
12	308		Vekerd			kk	445	
13	313		Zsáka			nk	3517	

48 TMAA (1914) 2005. 23. térképpoldal, MKKT 1926. XII. térképlap.

49 MH 1882. 147., MH 1898. 366., MH 1907. 549., MH 1913. 796., MH 1926. 169.

50 NM EAD KTL St. 510. I. A2. „1911-ben a n. varadi l. sz. Kaptalan [nagyváradi latin szertartású káptalan] Darusziget ptai [pusztai] részén »Újiráz« nevű 150 házra engedélyezett telepes községet létesít-

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
Biharkeresztesi								
1	314		Ártánd			nk	863	A Biharkeresztesi járásban
2	315		Bedő			nk	621	Ártánd községhez csatolták a
3	316		Berekböszörmény			nk	2954	békeszerződést követően Ro-
4	317		Biharkeresztes	j k		nk	3669	mániához került Bors község
5	318		Bojt			nk	1215	Magyarországon maradt ré-
6	319		Komádi			nk	8710	szt. ⁵¹
7	320		Körösszakál			nk	1076	
8	321		Körösszegapáti			nk	1957	
9	322		Magyarhomorog			nk	1631	
10	325		Mezőpeterd			k k	819	
11	323		Mezősas			nk	1519	
12	324		Nagykerekci			nk	1928	
13	326		Told			k k	631	
Cséffa-nagyszalontai								
1	327		Biharugra			nk	2116	A Cséffa-nagyszalontai járás két
2	328		Geszt			nk	1821	járás összevonásából keletkezett
3	329		Kőrösnyársapát			nk	1426	a trianoni békeszerződést köve-
4	330		Kötegyán			nk	2830	tően. Nagyszalonta város elcsa-
5	331		Méhkerék			nk	1924	tolásával a Magyarországon ma-
6	332		Mezőgyán			nk	2236	radt járás nyugati része
7	333	☉	Nagyszalonta			nk	420	Kötegyán, Méhkerék és Sarkad
8	334		Okány	j k		nk	4340	közsséggel csatlakozott az egy-
9	335		Sarkad			nk	10 751	kori Cséffai járás településeivel.
10	336		Sarkadkeresztúr			nk	2361	Nagyszalonta város külterüle-
11	337		Zsadány			nk	2357	tének nyugati része is Magyar- országhoz került, amelyen 1924- ben önálló község alakult Nagy- salonta néven. ⁵²
Derecskei								
1	338		Derecske	j k		nk	9843	A Derecskei járás három koráb-
2	339	*	Esztár			nk	1819	bi települése (Hosszúpályi,
3	340		Hajdubajos			nk	2167	Monostorpályi és Vértess) köz-
4	341	*	Kismarja			nk	2569	igazgatásilag kikérült a járás ha-
5	342		Konyár			nk	2905	tósága alól, ugyanakkor a Be-
6	343	*	Pocsaj			nk	3209	rettyóújfalui járás két községe,
7	344		Sáránd			nk	1750	Esztár és Pocsaj, továbbá az
8	345		Tépe			nk	1099	egykori Szalárdi járás egyik települése, Kismarja a járás új részét képezte.

tett. /9737/x.2-1912 FM. sz. /: Jelenlegi területe 526 h. [kat. hold] 400 □δ [négyyszögöl].” Csökmő közigazgatási területe 1913-ban 14 678 kat. hold, 1926-ban 14 151 kat. hold volt, a különbség 527 kat. hold, ami lényegében megfelel Újiráz területének. MH 1913. 479. és MH 1926. 90.

51 NM EAD KTL St. 520. I. B4. „A trianoni békeszerződés folytán Ártánd község határából a román igazgatás alatti Bors-hoz csatoltatott 55 k. hold terület, és viszont, Borstól Ártánd községhez 1465 k. hold.”

52 NM EAD KTL St. 539. I. A1. A „87768-1924 B.M. rendelettel Nagyszalonta község név alatt mint megalakult község 1924 dec. 4-én kezdte meg működését.”

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
Sárréti								
1	346		Báránd			nk	4123	A Sárréti járás területén annyi
2	347		Biharnagybajom		jk	nk	4212	változás történt, hogy
3	348		Bihartorda			nk	1621	Bakonszeg község a
4	349		Dancsháza			kk	542	Berettyóújfalusi járáshoz került.
5	350		Nagyrábé			nk	3208	
6	351		Sáp			nk	1293	
7	352		Sárrétudvari			nk	4193	
8	353		Szerep			nk	2334	
Székelyhidi								
1	354		Álmosd			nk	2239	A Székelyhidi járás Magyaror-
2	355	*	Bagamér			nk	3327	szágon maradt része, összesen
3	356	*	Hosszúpályi			nk	4061	négy település, Álmosd, Kokad,
4	357		Kokad			nk	916	Nagyléta és Újléta képezte az
5	358	*	Monostorpályi			nk	2126	újonnan megszervezett járás
6	359		Nagyléta		jk	nk	6343	magját. A Derecskei járásból há-
7	360		Újléta			nk	1318	rom község, Hosszúpályi,
8	361	*	Vértes			nk	2651	Monostorpályi és Vértes, továb-
bá az Érmihályfalvi járásból								
egyedül Magyarországon maradt								
Bagamér került az új járásköz-								
pont Nagyléta hatósága alá.								

CSANÁD, ARAD ÉS TORONTÁL

közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék

Battonyai

1	362		Battonya		jk	nk	13 737	A Battonyai járás Tornya közsé-
2	365		Dombegyház			kk	4874	gét 1920-ban elcsatolták. Kever-
3	363		Kevermes			nk	4477	mes község földrajzilag nem
4	366		Magyardombegyház			kk	680	érintkező külterületi részét, Vi-
5	364		Mezőhegyes			nk	7482	zespusztát a Romániához kap-
csolt Nagyratos község hatósá-								
ga alá vonták. ⁵³								

Eleki

1	367		Almáskamarás			nk	2404	Az Eleki járás öt települését
2	368		Elek		jk	nk	7640	(Gyulavarsánd, Nagypél,
3	369		Medgyesbodzás			nk	2264	Ottlaka, Sikló és Szentmárton
4	370		Medgyesegyháza			nk	5504	községet) csatolták Romániá-
5	371		Nagykamarás			nk	3908	hoz. Ottlaka földrajzilag nem
érintkező külterületi részét								
(Meggyes pusztát) viszont a								
földrajzilag érintkező								
Medgyesegyházához kapcsol-								
ták. ⁵⁴ Nagy-kamarás község								

53 NM EAD KTL St. 762. I. B4. „Kevermestől elszakítva a romániai Nagyratos községhez csatolt Vizespusztai rész 939 hold 560 öl. A romániai Kürtös községtől Kevermes községhez csatolt kutasi és buzási [?] pusztá 475 hold 1418 öl területtel.” Kevermes területe 1913-ban 8648 kat. hold, 1926-ban 8185 kat. hold volt. MH 1913. 746. és MH 1926. 157.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
								hatósága alá vonták az elcsatolt Sikló község (földrajzilag nem érintkező) külterületi részét. ⁵⁵ Továbbá Elek községhez kapcsolták az elcsatolt Gyulavarsánd község (az anyaközséggel földrajzilag szintén nem érintkező) Jánosháza nevű pusztáját. ⁵⁶
Központi								
1	372		Apátfalva			nk	5741	A Központi járástól elcsatoltak
2	373		Földeák			nk	5586	négysz települést (Ambrózfalva,
3	374		Királyhegyes			nk	990	Csanádalberti, Nagymajláth és
4	375		Magyarcsanád			nk	2981	Pitvaros községet) a Nagylaki
5	377		Makó	msz	jk	rtv	37 141	járáshoz. Püspöklele földrajzilag
6	376		Püspöklele			nk	2451	nem érintkező külterületi határ- része, Kis- és Nagykopáncs puszta Nagykopáncs község né- ven önálló településsé alakult 1921-ben, és a Nagylaki járás- hoz csatolták. ⁵⁷
Mezőkovácsházi								
1	378		Csanádapáca			nk	4576	A Mezőkovácsházi járásban
2	379		Dombiratos			nk	1394	közigazgatási változás nem tör- tént a vizsgált időszakban.
3	380		Kunágota			nk	6232	
4	381		Magyarbánhegyes			nk	3906	
5	382		Mezőkovácsháza		jk	nk	4721	
6	383		Nagybánhegyes			nk	5245	
			Reformátuskovács					
7	384		háza			nk	1448	
8	385		Végegyháza			nk	1677	
Nagylaki								
1	386		Ambrózfalva			nk	1063	A Nagylaki járáshoz kapcsolták
2	387		Csanádalberti			nk	1377	a korábban a Központi járáshoz
3	388	❖	Csanádpalota		jk	nk	6129	tartozó Püspöklele (anyatelepü- léssel földrajzilag nem érintke-
4	389		Kövegy			nk	934	

54 NM EAD KTL St. 769. I. B4. „A község területéből a békekötés folytán mi sem szakított el, ellenben az Arad vármegyébe kebelezett Meggyes puszta területe Ottlaka anyaközségtől elszakított és kisközséggé alakulván [1927!], Pusztaottlaka elnevezéssel a községhez csatoltatott.” za területe 1913-ban 8272 kat. hold, 1926-ban 8761 kat. hold volt. MH 1913. 902. és MH 1926. 193.

55 NM EAD KTL St. 770. I. B4. „Sikló községtől Botos pta [puszta] 1681 kat. hold területtel.” Nagykamarás község területe 1913-ban 2416 kat. hold, 1926-ban 11 960 kat. hold volt (MH 1913. 950. és MH 1926. 205). A jelentős gyarapodásra nem találtam magyarázatot.

56 NM EAD KTL St. 767. I. B4. „1923. október 20-án ide lett csatolva Gyulavarsánd község Jánosháza pusztája 1667 kat. hold, Nagypél község határából 397 kat. hold és Ottlaka község határából 25. kat. hold.” Elek területe 1913-ban 26 538 kat. hold, 1926-ban 22 048 kat. hold volt (MH 1913. 525. és MH 1926. 100.). A jelentős csökkenésre nem találtam magyarázatot.

57 NM EAD KTL St. 782. I. A2. „Kis és Nagykopáncs puszta 1921-ig Püspöklele községhez tartozott, amikor is kisközséggé alakult át (12348-1921 B.M. rendelet).” Püspöklele területe 1913-ban 12 174 kat. hold, 1926-ban 8094 kat. hold volt. MH 1913. 1072. és MH 1926. 236.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
5	392	⊙	Nagykopáncs			kk	434	ző) külterületi részén 1921-ben
6	390	⊙	Nagylak			nk	503	önálló községgé alakult Nagy-
7	391		Nagymajláth			nk	1038	kopáncs falut. ⁵⁸ Továbbá a tria-
8	393		Pitvaros			nk	3091	noni határrendezés során Nagy-
								lak község Romániához került,
								azonban a település határának
								északnyugati szeglete Magyar-
								országon maradt, ezt a területet
								Csanádpalotához kapcsolták. ⁵⁹
								(Csanádpalotának azonban meg-
								maradt az a külterületi része,
								ami földrajzilag nem érintkezett
								a községgel.) Ugyanakkor
								Nagylak község nyugati pere-
								mén futó vasútvonalat Magyar-
								országhoz csatolták, egy kes-
								keny területsávval együtt. ⁶⁰
								Ezen jött létre hasonló névvel a
								magyarországi Nagylak község
								a vasútállomás és a kendergyár
								körül 1921-ben. ⁶¹
Torontáli								
1	394	*	Deszk			nk	2377	A Torontáli járás korábban nem
2	401	*	Ferencszállás			kk	600	létezett. Torontál vármegye
3	395	* ⊙	Gyála (Nagyvér)			nk	153	északi része Magyarországhoz
4	396	*	Kiszombor		jk	nk	4329	került a trianoni szerződés alap-
5	402	*	Klárafalva			kk	583	ján. Ebből szervezték meg a
6	397	*	Kübekháza			nk	1821	Torontál járást. Gyála (Nagyvér)
7	398	*	Ószentiván			nk	1379	községet elcsatolták, azonban a

58 NM EAD KTL St. 782. I. A2. „Kis és Nagykopáncs pusztája 1921-ig Püspöktele községhez tartozott, amikor is kisközséggé alakult át (12348-1921 B.M. rendelet).”

59 Az említett terület egyszerre határos Csanádpalotával, Mezőhegyessel és Pitvarossal. Egyik község közigazgatási tájékoztató lapja sem tesz említést azonban a területgyarapodásról. (Rendre: NM EAD KTL St. 778, 763, 783.) Ez jellemzően rávilágít a szóban forgó forrás megbízhatóságának korlátaira a kérdőíveket kitöltő jegyzők, körjegyzők gyakran felületes adatközlésére. Ennek ellenére a helység-névtárak segítségével megválaszolható a kérdés. Mezőhegyes területe mind 1913-ban, mind 1926-ban 30 193 kat. hold volt (MH 1913. 912. és MH 1926. 195.). Hasonló volt a helyzet az említett időszakban Pitvaros esetében is. A község területe 2283 kat. hold maradt (MH 1913. 1049. és MH 1926. 230.). Ezzel szemben Csanádpalota közigazgatási területe megváltozott: 1913-ban 16 272 kat. hold, 1926-ban már 16 281 kat. hold volt (MH 1913. 454. és MH 1926. 83.). Ebből egyértelmű, hogy a kérdéses, korábban Nagylakhoz tartozó terület Csanádpalota községéhez került.

60 TMAA (1914) 2005. 33. térképoldal, MKKT 1926. XV. térképlap.

61 NM EAD KTL St. 780. I. A2. „Az egész község és határából 22.000 hold Romániához csatoltatott a trianoni szerződés folytán. A megmaradt 2000 hold és kendergyár magyar igazgatás alatt maradt.” Továbbá Uo. I. B1. – „A jelenkori község a megmaradt részekből alakult pusztája község mely a trianoni határon a volt nagylak [sic!] községtől 3 km-re fekszik. – A községet a Maros folyó érinti.” A forrás ezáltal nem közli a vonatkozó belügyminiszteri rendeletet, ami a községalapítást engedélyezte, így az évet sem ismerteti. Vö. TÓTH Ferenc: Nagylak. In *Csongrád megye építészeti emlékei*. Szerk. TÓTH Ferenc. Szeged 2000. (Elektronikusan: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/index_3.htm. Megtekintve: 2013. augusztus 19.)

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
8	399	*	Szőreg			nk	3369	Szegedet elhagyó, szabályozott
9	400	*	Újszentiván			nk	1200	medrű Tisza, ami rövid szakaszon az új államhatárt képezte, kettészelte az említett falu külterületét. A folyó jobb partján elterülő rész Magyarországhoz került, amin 1921-ben hasonló, Gyála néven önálló községet szerveztek, amelynek keleti határa az új folyómeder, míg északi, nyugati és déli határa az Ó-Tisza volt. ⁶² Kiszombor község hatósága alá helyezték az elcsatolt Porgány és Nagycsanád község Magyarországon maradt határrészét. ⁶³ Kübekháza Obéb községtől csatoltak területet. ⁶⁴ Ószenitván község területet veszített, amit a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatoltak. ⁶⁵ Ferencszállás területe csak 1928-ban módosult. ⁶⁶

62 NM EAD KTL St. 785. I. A2. „Ezen terület, miután 1921. évi aug. hó 21.én a szerb megszállás alól felszabadult – 84.889/V-a1921 B.M. szu. rendelet alapján Gyála (Nagyrét) név alatt mint önálló község működik.” Területe 4808 kat. hold (MH 1926. 123. vö. NM EAD KTL St. 785. I. B2).

63 NM EAD KTL St. 786. I. B4. „A községnek »Sárgahatár« dülőjéből 423 kat. hold föld román elszakított területen van, Nagycsanád határából 132, s Porgány határából 1869 kat. hold terület helyezettett a község hatósága alá az u. n. trianoni békeszerződés következtében.” Kiszombor területe 1913-ban 10 317 kat. hold, 1926-ban 11 908 kat. hold volt (MH 1913. 789. és MH 1926. 168.).

64 NM EAD KTL St. 787. I. B4. „A Kisbébi határrész 250 hold Román [sic!] területhez Obéb [Óbéb] községhez csatoltatott. Obéb község határából Feketerét, Szelistye és Budzsák dülőkből 999 hold ide csatoltatott.” Kübekháza területe 1913-ban 3610 kat. hold, 1926-ban 4373 kat. hold volt (MH 1913. 832. és MH 1926. 178.).

65 NM EAD KTL St. 788. I. B4. „Elszakított területek, mely most szerb megszállás alatt áll 225 kat. hold.” Ószenitván területe 1913-ban 4198 kat. hold, 1926-ban 3951 kat. hold volt (MH 1913. 1009. és MH 1926. 218.).

66 NM EAD KTL St. 791. I. A2. „1929.ben Csanád Arad Torontál vm. alispánjának 15393/1928 al.számú a nagym. [nagyméltóságú] B. M. urnak 98.831/1928 sz. határozatával Kiszombor község határából 227 kat. hold 1642 negyzsögöl [sic! – helyesen: négyszögöl; az 1642 négyszögöl ráadásul egy újabb holdnak (1600 nl = 1 kat. holdnak) felel meg]. Deszk község határából 370 kat. [hold] 640 öl terület csatolta[t]ott a községhez.” Ferencszállás területe 1888-ban 611 kat. hold, 1892-ben 52 kat. hold, 1898-ban és 1900-ban 51 kat. hold, 1902-ben és 1907-ben 62 kat. hold, 1913-ban 63 kat. hold és végül 1926-ban 62 kat. hold volt (MH 1888. 331., MH 1892. 1125., MH 1898. 202., MH 1900. 256., MH 1902. 628., MH 1907. 304., MH 1913. 581., MH 1926. 112.). Amennyiben összeadjuk az 1926. évi és az 1928. évi értékeket (62+228+370), akkor a község területe 660 kat. hold volt. Ezzel szemben a település birtokívei alapján a területe 716 kat. hold volt (NM EAD KTL St. 791. I. B2). Ugyanakkor 1929 végén, vagy 1930 elején a község körjegyzője azt írta, hogy a „község határa most van kat. felmérés alatt”. (Uo.) A későbbi adatok megjelenítésekor a saját szerkesztésű térképen Ferencszállás területét 62 kat. holdnak, az 1926. évi viszonyoknak megfelelően ábrázoltam.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
CSONGRÁD								
vármegye								
Csongrádi								
1	403		Csanytelek			nk	4652	A Csongrádi járásban annyi közigazgatási változás történt, hogy a korábban Tiszántúli járáshoz tartozó Fábíansebestyén és Nagymágocs település a Csongrádi járás hatósága alá került. Egyedül Nagymágocs községnek volt olyan külterületi része, ami az anyatelepüléssel földrajzilag nem érintkezett. ⁶⁷
2	408		Csongrád	jk	rtv	25	888	
3	406	*	Fábíansebestyén			kk	1329	
4	407		Magyartés			kk	444	
5	404	* ❖	Nagymágocs			nk	3692	
6	405		Tömörkény			nk	3797	
Kiskundorozsmai								
1	409		Kiskundorozsma	jk		nk	18 504	A Kiskundorozsmai járás megegyezik a korábbi Tiszáninneni járással. Azon túl, hogy átnevezték a járást, előállt az a helyzet, hogy a járás területén belül egy újabb járási enklávét hoztak létre. Algyő község és a vele földrajzilag nem érintkező külterületi része a Mindszenti járáshoz tartozott. Tehát a község nemcsak Sövényháza község közigazgatási területén képezett enklávét, hanem a járásban egy újabb járásrész volt. Így területén közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban. Sándorfalva külterületi szerkezete meglehetősen összetett képet mutat. Három olyan külterületi része volt, ami az anyaközséggel földrajzilag nem érintkezett, azok lényegében Sövényháza összefüggő külterületén enklávét alkottak. ⁶⁸
2	410		Kistelek			nk	9468	
3	414		Öttömös			kk	862	
4	415		Pusztamérges			kk	1840	
5	411	❖	Sándorfalva			nk	5639	
6	412		Sövényháza			nk	6469	
7	413		Tápé			nk	3823	
Mindszenti								
1	416		Algyő			nk	3050	A Mindszenti járás négy településéből három egymással föld-
2	417	❖	Derekegyház			nk	2567	

67 NM EAD KTL St. 795. I. B3. Az anyaközséggel földrajzilag nem érintkező külterületek: „Cserebökény (676 h.) 30 km, Józsefszállás (2170 h.) 29 km, Disznóhalom (1294 h.) 26 km, Lajoshalom (1715 h.) 27 km, Györgykirályság (1383 h.) 22 km.”

68 NM EAD KTL St. 800. I. B3. Sándorfalva közigazgatási tájékoztató lapjához a jegyző külön térkép-mellékletet csatolt. Ezen I. számmal jelölte a belterületet, II. számmal a „Homok tanyák” külterületi részt és a III–IV. számokkal pedig a „Fekete tanyákat”. A III. és a IV. területe, mint ahogy a többi külterületi rész sem függött össze földrajzilag egymással. „A község külterülete II. rész homoki tanyák III. és IV. rész fekete tanyák, mind a község belterületétől Sövényháza község földjei által elszigetelve külön-külön fekszenek. II. rész 785 kh. [kat. hold] III [.] rész 807 kh. IV. rész 368 kh. területtel, a község belterületétől 6–8 kilométer [sic!] távolságra.”

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
3	418		Mindszent		jk	nk	10 069	rajzilag összefüggő területet alkotott, ez alól Algyő kivétel volt. Lényegében Sövényháza területén (ezzel együtt a Kiskundorozsmai járás területén egyben járási) zárványként jelent meg, ami korábban Sándorfalva külterületét képezte (lásd még az előző, Kiskundorozsmai járás leírását). Algyő 1883-tól ismét önálló nagyközség. ⁶⁹ Derekegyház falunak több olyan külterületi része is volt, ami az anyaközséggel földrajzilag nem volt határos. ⁷⁰
4	419		Szegvár			nk	7872	

BÁCS-BODROG
vármegye

Bácsalmási

1	423		Bácsalmás		jk	nk	11 517	A Bácsalmási járásban jelentős területi változások történtek a vizsgált időszakban. A trianoni békeszerződés értelmében Katymár községtől több mint 3 ezer, ⁷¹ Madaras községtől több mint 5 ezer ⁷² kat. hold földet csatoltak el. Katymár és Madaras község körbeöleli azt a zárványt, ami a Bajai járáshoz tartozó Bácsborsód község (a községgel) földrajzilag nem érintkező külterülete (így a terület egyben a Bácsalmási járásba zárt Bajai járáshoz tartozó járási enklávét). Szabadka törvényhatósági jogú város elcsatolásával a település északnyugati külterületi része Magyarországhoz került. Ezt a Bácsalmási járás hatósága alá helyezték. Az emlí-
2	424	⊙	Felsőcsikéria			nk	1805	
3	425		Katymár			nk	4168	
4	426	⊙	Kelebia			nk	1610	
5	427		Kunbaja			nk	2558	
6	428		Madaras			nk	4252	
7	429		Mátételke			nk	768	
8	430		Tataháza			nk	1703	
9	431	⊙	Tompa			nk	4825	

69 NM EAD KTL St. 805. I. A2. „A községet 1879-ben a Tisza árja elöntötte és a megsemmisült község határa az ujonnan [sic!] alakult Sándorfalvához csatoltatott. A következő években a község újra épült, régi lakosai visszatértek és újra önálló községgé alakultak. 7882/1882 B.M. számú rendelete alapján régi határának egy része azonban Sándorfalvához csatoltatott.” Vö. NM EAD KTL St. 800. I. A2.

70 NM EAD KTL St. 806. I. B3. „A községi központtal össze nem függő puszták a központtól 30–40 km. távolságra fekszenek[,] ezek képezik a község külterületét 9000 k. hold területtel[,] ezen puszták nevei: Kis- és Nagyujváros, Kiskirályság, Csereszentlászló[,] Istvánhegyes, Terehalom. Ezen puszták közigazgatási ügyeit egy külterületi elöljáróság végzi[,] melynek szervezése és fejlesztése folyamatban van.”

71 NM EAD KTL St. 152. I. B4. „A békekötés folytán elszakított terület 3042 kat. hold.”

72 NM EAD KTL St. 155. I. B4. „A békekötés folytán elszakított terület: 5139 kat. hold.”

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
								tett területen három községet szerveztek: Felsőcsikéria, ⁷³ Kelebia ⁷⁴ és Tompa ⁷⁵ néven.
Bajai								
1	432		Bácsbokod			nk	3916	A Bajai járás településállomá-
2	433	❖	Bácsborsód			nk	2408	nya nem változott a vizsgált
3	443		Baja	msz	jk	thj	19 371	időszakban. Az új határok kije-
4	434		Bátmonostor			nk	2385	lölésével azonban két település-
5	435		Csátalja			nk	2418	től, Bácsborsód ⁷⁶ és Herceg-
6	436		Csávoly			nk	2869	szántó ⁷⁷ községtől csatoltak el
7	437		Dávod			nk	2987	területeket. Ugyanakkor
8	438		Felsőszentiván			nk	2511	Bácsborsód ⁷⁸ (lásd még az elő-
9	439		Gara			nk	3628	zó, Bácsalmási járás leírását) és
10	440		Hercegszántó			nk	3190	Nagybaracska ⁷⁹ falunak volt
11	441	❖	Nagybaracska			nk	3807	olyan külterületi része, ami az
12	442		Vaskút			nk	4594	anyagközséggel földrajzilag
								nem érintkezett.
Jánoshalmi								
1	444		Borota			nk	3244	A Jánoshalmi járást a korábbi
2	445		Jánoshalma		jk	nk	13 437	Bácsalmási járás északi öt tele-
3	446		Kisszállás			nk	2030	püléséből alakították ki. A Já-
4	447		Mélykút			nk	7683	noshalmi járásban közigazgatási
5	448		Rém			nk	1539	változás nem történt a vizsgált
								időszakban.
PEST-PILIS-SOLT-KISKUN								
vármegye								
Abonyi								
1	449		Abony		jk	nk	16 185	Az Abonyi járásban közigazga-
2	450		Jászkarajenő			nk	6839	tási változás nem történt a vizs-
3	451		Kocsér			nk	4004	gált időszakban. A járás terüle-
4	452		Tószeg			nk	3859	tén egy, Nagykőrös rendezett

73 NM EAD KTL St. 151. I. A1. „A község a közelmúltban, mint Felsőcsikéria Szabadka város határához tartozott és 51127/V.a. 1922 B.M. sz. u. [számú] rendelettel alakult újból nagyközséggé.”

74 NM EAD KTL St. 153. I. A1. „A község az 1921[.] évi aug[.] 20-án a szerb megszállás alól történt felszabadulásáig Szabadka szab. kir. [szabad királyi] város határához tartozott. Ettől kezdve 1924[.] decz[.] 16-ig Tompa nagyközség határ részét képezte, attól kezdve önálló nagy község.”

75 NM EAD KTL St. 158. I. A2. „Tompai területe 1921. aug. 20-ig, vagyis a szerb iag [helyesen: iga] alóli felszabadulásig Szabadka sz. kir. [szabad királyi] város fennhatósága alá tartozott. 1921. augusztus 21 – 1922 április 2-ig Újszabadka [sic!] néven mint törv. hatósági [törvényhatósági] város szerepelt. 1922. április 3-tól kezdve pedig a m. kir. Belügyminiszter Urnak 51127/1922. számú rendelete alapján mint Tompa nagyközség.”

76 NM EAD KTL St. 140. I. B4. „S.H.S. [Szerb–Horvát–Szlovén] Királysághoz csatolt terület 1712 kat. hold. Ideiglenesen ide csatolt terület nincs.”

77 NM EAD KTL St. 147. I. B3–4. „Rasztina pusztája 4000 hold elszakítva teljesen. Ideiglenesen idecsatolva Béregről [...] Frigyes fh. [főherceg] uradalmi birtokából 300 hold.”

78 NM EAD KTL St. 140. I. B3. „Válaspusztája 2910 kat. hold a községtől délkeletre.”

79 NM EAD KTL St. 148. I. B3. „Györgypusztája eredeti neve Gyurity volt. Az anyaközségtől 17 km. távolságra fekszik a község határával nem függ össze. Határos Gara, Regőce, Rasztina pusztája és Dávod község határával. Terjedelme 2600 k. hold. Az S.H.S [Szerb–Horvát–Szlovén] állammal határos.”

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
5	453		Törtel			nk	4158	tanácsú városhoz tartozó
6	454		Újszász			nk	4388	enklávét helyezkedett el.
7	455		Zagyvarékas			nk	5173	
Alsódabasi								
1	456	❖	Alsódabas		jk	nk	2549	Az Alsódabasi járásban közigaz-
2	457		Alsónémedi			nk	4721	gatási változás nem történt a
3	458		Bugyi			nk	3589	vizsgált időszakban. Alsódabas
4	459		Felsődabas			nk	1227	községnek volt olyan külterületi
5	460		Gyón			nk	3155	része (Alsóbabád pusztja), ami az
6	461		Kakucs			nk	2905	anyaközséggel nem érintkezett.
7	462		Ladánybene			nk	2056	Ezt a külterületi részt körbevette
8	463		Lajosmizse			nk	10 676	Alsónémedi, Bugyi, Ócsa és
9	464		Ócsa			nk	5069	Sári község. ⁸⁰
10	465		Örkény			nk	5665	
11	466		Pusztavacs			nk	1956	
12	467		Sári			nk	3001	
13	468		Tatárszentgyörgy			nk	2516	
14	469		Újhartyán			nk	4774	
Aszódi ⁸¹								
1	470		Boldog			nk	2884	Az Aszódi járás alföldi részében
2	471		Galgahévíz			nk	2335	közigazgatási változás nem tör-
3	472		Hévízgyörk			nk	2174	tént a vizsgált időszakban.
4	473		Tura			nk	5913	
Dunavecsei								
1	474		Apostag			nk	2666	A Dunavecsei járástól elcsatol-
2	475		Dunaegyháza			nk	2153	ták az északi három községet.
3	476		Dunapataj			nk	6039	Dömsöd és Dab a Ráckevei já-
4	477		Dunavecse		jk	nk	4815	ráshoz, Tass község pedig a
5	478		Harta			nk	5035	Kunszentmiklósi járáshoz ke-
6	479		Ordas			nk	812	rült. Dunapataj nagyközség
7	480		Solt			nk	7447	anyaközségével földrajzilag
8	481		Szalkszentmárton			nk	3877	nem érintkező külterületi részeit

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
5	486		Kistarcsa			nk	2771	mihály nagyközséget átszabták
6	487		Nagytarcsa			nk	1043	az újonnan kialakított Központi
7	488		Rákoscaba			nk	5919	járáshoz. Másrészt Cinkota köz-
8	489		Rákoskeresztúr			nk	6029	ség határából 1923-ban önálló
9	490		Rákosliget			nk	2758	községként létrejött Sasalom, ⁸⁴
10	491		Vácszentlászló			nk	1751	amelyet közigazgatásilag szin-
11	492		Zsámbok			nk	2526	tén a Központi járás hatósága
								alá helyeztek. Fontos megjegyezni, hogy a Gödöllői járs-
								nak csak a nyugati és a keleti
								peremterülete tartozik az Alföldhöz. A járás középső részén
								található települések, így a járás
								központja, Gödöllő is, már
								dombsági tájon fekszik.
Gyömrői ⁸⁵								
1	493		Ecser			nk	1539	A Gyömrői járás alföldi részé-
2	494		Tápiószőlő			nk	2202	ben közigazgatási változás nem
								történt a vizsgált időszakban.
Kalocsai								
1	495	*	Bajszentistván			nk	3338	A Kalocsai járás hatósága alá
2	496		Bátya			nk	3664	helyezték a korábbi Kiskőrösi
3	497		Bogviszló			nk	2886	járási déli területéből hat telepü-
4	498	⊙	Drágszélszállás			nk	501	lést (Bajszentistván, Érsekcsa-
5	499		Dunaszentbenedek			nk	1456	nád, Hajós, Nemesnádudvar,
6	500		Dusnok			nk	3172	Sükösd). Továbbá két, újonnan
7	501	*	Érsekcsanád			nk	2101	megalakult község is a járás ha-
8	502		Fajsz			nk	3416	tósága alá került. E két falu
9	503	❖	Foktő			nk	3133	Homokmégy ⁸⁶ község területé-
10	504	❖	Géderlak			nk	1569	ből vált ki: Öregcsertő 1915-
11	505	*	Hajós			nk	4709	ben ⁸⁷ és Drágszélszállás 1922-
12	506		Homokmégy			nk	2858	ben. ⁸⁸ Mindezek mellett két

84 NM EAD KTL St. 1484. I. A2. „1923. június 1.-től Ehmann telep az anya-községből kivált s Sasalom név alatt a m. kir[.] Belügyminiszter úr 242991/1922. B.M. sz. [számú] rendelete alapján önálló községgé alakult.”

85 A járás központja Gyömrő, amely természetföldrajzi szempontból nem tartozik az Alföldhöz.

86 NM EAD KTL St. 1520. I. A1–2. „1898. Január [sic!] 1-ével alakult nagyközséggé[,] ezelőtt Kalocsa nagyközséghez tartozott mint puszt. [...] A község területe 1898[.] Jan[.] 1-ével a 68686/1914 B.M. engedéllyel történt elválásakor és külön nagyközséggé történt alakulásakor 4599 kat. hold. vált le. 1915[.] évi Jan. 1-vel pedig Foktő község határához tartozó Kiskecskemégy[,] Körme és Mariháza puszták lettek a 3881/IV. 1915 sz. B. M. rendelettel Homokmégy községhez 2185 kh. [kat. hold] 645 □ öl területtel átszatlva. 1922[.] évi Jan. 1-vel Drágszélszállás a B. M. 45818/921 sz. rendeletével önálló községgé alakulván a község területéből ismét 1561 kat. hold és 133 □ öl terület vált ki. 1922[.] Julius 1-jével pedig Kiscsertőszállás 1677 kat. hold területtel a B. M. 46333/922 rendelete alapján Öregcsertő községhez csatoltatott. Jelenlegi területe 12510 kat. hold 512 □ öl.”

87 NM EAD KTL St. 1523. I. A1–2. „Öregcsertő község 1915. január 1-én alakult nagyközséggé Homokmégy községből való kiválás alapján /: 68.686/1914 B. M. sz. :[.] Kiscsertő szállás a m. kir. belügyminiszter 46.333/V. 1922 B. M. számú [sic!] határozata alapján Homokmégy községtől 1922[.] július 1-én Öregcsertő községhez csatoltatott.”

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
13	514		Kalocsa		jk	rtv	12 332	
14	507		Miske			nk	2732	
15	508	*	Nemesnádudvar			nk	2465	
16	509	⊙	Öregcsertő			nk	1575	
17	510	*	Sükösd			nk	4107	
18	511		Szalmár ⁹²			nk	3225	
19	512	*	Szeremle			nk	1709	
20	513		Uzód			nk	1995	
Kiskőrösi								
1	515		Akaszó			nk	3737	A Kiskőrösi járás hatósága alá
2	516		Bócsa			nk	2833	csatoltak két, korábban a
3	517		Császártöltés			nk	3166	Kunszentmiklósi járáshoz tarto-
4	518	*	Csengőd			nk	2307	zó települést, Csengőd és Páhi
5	519		Kecel			nk	9178	községeket. Továbbá Akaszó
6	520		Kiskőrös		jk	nk	12 241	nagyközség északi területéből
7	521	*	Páhi			nk	2485	1919-ben egy új település önál-
8	522		Prónayfalva			nk	3241	lósodott Soltszentimre néven. ⁹³
9	523	⊙	Soltszentimre			nk	1351	
10	524		Soltvadkert			nk	8180	
Kiskunfélegyházi								
1	525		Alpár			nk	4065	A Kiskunfélegyházi járásnak két
2	526	⊙	Gátér			nk	996	olyan települése van (Ókéske
3	527	⊙	Jakabszállás			nk	2037	és Újkéske), ami nem érintke-
4	528		Jászszenklászló			nk	2901	zik földrajzilag a járás területé-

88 NM EAD KTL St. 1512. I. A1–2. „Drágszél község eredetileg Kalocsa községhez tartozott mint külső szállás, mely időben neve is Drágszélszállás volt. Egyéb neve ezen kívül [sic!] nem volt. A község úgy keletkezett, hogy az eredetileg Kalocsán lakó birtokosok Drágszélszálláson levő birtokaikon építettek lakóházakat, tanyákat, s lakhelyüket állandóan ide tették át. 1897. évben Homokmégy község kiválásakor Kalocsától szintén elvált megtartva eredeti szállás jellegét 1922. január hó 1-től Drágszél név alatt önálló nagyközség lett (45818/1921 B.M. sz.).”

89 TMAA (1914) 2005. 21. térképpoldal.

90 NM EAD KTL St. 1518. I. B3. „Péterföld p. [puszta] 515 hold területtel, melyet félkilométeres benyúló érseki pusztá választja el a község határától.” Vö. MH 1913. 604. és MH 1926. 118.

91 Vö. NM EAD KTL St. 1517. I. B3. és MH 1913. 585. és MH 1926. 113.

92 Szalmár község közigazgatási területe 1926-ban lényegesen eltért attól, ahogyan azt a TMAA (1914) 2005. 21. térképpoldalon ábrázolták. Az 1913-as és 1926-os helységnevtárakban feltüntetett külterületi részek közül 16 azonos volt. Az 1920-as években Szalmárnak hárommal több pusztája (Benedek, Csorna és Gyarmatszige) volt, mint egy évtizeddel korábban. A falu területe 1913-ban 10 963, 1926-ban 14 811 kat. hold volt (MH 1913. 1144. és MH 1926. 256.). Minderről a vonatkozó közigazgatási tájékoztató lap így vall: „Szalmár községhez 1899. évben 862/kgy. 899. sz. [szám] a Malomérpuszta, 1913[.] évben 20404/B.M.913.IV.a. sz. alatt Csorna és Gyarmatszige-puszták csatlakoztak illetve csatoltattak Szalmár községhez. Szalmár pusztá [Benedek pusztá?] Dunaszentbenedek községtől, a többiek [Csorna és Gyarmatszige] Kalocsa községtől [kerültek a falu hatósága alá].” MN EAD KTL St. 1525. I. A2.

93 NM EAD KTL St. 1536. I. A1–2. „A község az Országos Községi Törzskönyv-Bizottság 3168/el. 1922 számú leirata szerint a múltban a régi u. n. »Soltszékhez« tartozott. A korábbi neve »Pusztaszentimre« volt. [...] Soltszentimre mint önálló pusztá »Pusztaszentimre« néven Akaszó községhez tartozott. Önálló nagyközséggé a vármegye közönségének 1918[.] okt. 14-én tartott közgyűlésén 41788kg.1629 kgy. 1918 sz. a[.] alatt tett előterjesztése folytán a m. kir. belügyminisztériumnak 155.304/1918 számú rendelete értelmében engedélyeztetett és 1919[.] év eleje óta nagyközség lett.”

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
5	535	❖	Kiskunfélegyháza		jk	rtv	36 797	vel. Két település is önállósodott
6	529	❖	Kiskunmajsa			nk	16 954	a vizsgált időszakban: Jakab-
7	530		Ókéske			nk	3081	szállás 1922-ben, és Gátér 1924-
8	531		Pálmonostora			nk	3373	ben. Továbbá volt három olyan
9	532		Szank			nk	3822	zárványterület, ami földrajzilag
10	533		Tiszaújfalu			nk	2037	nem érintkezett az anyaközség-
11	534		Újkécske			nk	9026	gel. A Jakabszállás–Kecskemét– Kiskunfélegyháza–Kecskemét (Bugac) által közrezárt terület nyugati része a Fülöpszállási- jakabszállás a Kunszentmiklósi járáshoz tartozó Fülöpszállás külterülete volt. Az előbb kör- behatárolt terület keleti része, a Majsa-jakabszállás Kiskunmaj- sához tartozott. A harmadik terület a Kiskun- majsa által körbeölelt pusztá, ami Kiskunfélegyháza külterü- leti része volt. Továbbá Pálmo- nostora község hatósága alá he- lyezték, a még 1913-ban önálló, Pétermonostora községet. ⁹⁴
Központi								
1	544		Budapest	msz	jk	szfv	928 996	A Központi járás alföldi részén
2	536		Csepel			nk	13 990	két új település, Rákoshegy
3	537		Dunaharaszti			nk	5921	(1922) ⁹⁵ és Sasalom (1923) ⁹⁶
4	538		Pestszentlőrinc			nk	11 777	község önállósodott a vizsgált
5	539		Pestújhely			nk	7896	időszakban.
6	540	⊙	Rákoshegy			nk	1606	
7	541		Rákosszentmihály			nk	9938	
8	542	⊙	Sasalom			nk	6197	
9	543		Soroksár			nk	16 253	
Kunszentmiklósi								
1	545	❖	Fülöpszállás			nk	6162	A Kunszentmiklósi járás hatósága
2	546		Izsák			nk	7216	alá helyezték a vizsgált időszak-
3	547		Kerekegyháza			nk	4836	ban a korábban Dunavecsei járás-
4	548	❖	Kunszentmiklós		jk	nk	8272	hoz tartozó Tass községet. To-
5	549		Orgovány			nk	3276	vábbá két községnek, Fülöpszál-
6	550		Peszéradacs			nk	1256	lásnak ⁹⁷ és Kunszentmiklósnak ⁹⁸
7	551		Szabadszállás			nk	8014	volt olyan külterületi része, ami

⁹⁴ Vö. MH 1913. 1023, 1043. és MH 1926. 223.

⁹⁵ NM EAD KTL St. 1427. I. A1. „Rákoshegy község a M. kir. Belügyministerium 92313/921.V[.]a. sz. a. [szám alatt] kelt rendeletével 1922[.] évi jan. hó 1-vel alakult önálló nagyközséggé, a Rákoskeresztúr köz-
séghez tartozott u. n. »Kálvária és Nagyhangácsi«[.] »Kishangácsi« és »Zsellér« dülöknől álló területen.”

⁹⁶ NM EAD KTL St. 1421. I. A1. „1923. jún. 1. hatállyal a 242.991/922 B.M. engedéllyel Czinkota
község »Ehmann telep« részéből alakult önálló nagyközséggé az ideiglenes »Sasalom« név alatt.”
Vö. NM EAD KTL St. 1484. I. A2.

⁹⁷ TMAA (1914) 2005. 21. térképoldal és NM EAD KTL St. 1540, 1541. I. A1–2.

⁹⁸ NM EAD KTL St. 1543. I. B3. „Pusztá Kunkeregyháza 3381 k. hold területtel. Távolsága a köz-
ségtől 29 km.”

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
8	552	⊙	Tass			nk	3310	az anyaközséggel földrajzilag nem érintkezett. Ugyanakkor Szabadszállás területéből 1924-ben önállósodott Jakabszállás község, ami a Kiskunfélegyházi járás hatósága alá került. ⁹⁹
Monori ¹⁰⁰								
1	553		Alberti			nk	4078	A Monori járás alföldi területén
2	554		Ceglédbercel			nk	3660	annyi változás történt a vizsgált
3	555	⊙	Dánszentmiklós			nk	1958	időszakban, hogy Alberti köz-
4	556		Irsa			nk	7182	ség területéből kivált
5	557		Nyáregyháza			nk	3730	Dánszentmiklós nagyközség
6	558		Pilis			nk	6185	1922-ben. ¹⁰¹
7	559		Üllő			nk	5713	
8	560		Vasad			nk	1659	
9	561		Vecsés			nk	9400	
Nagykátai								
1	562		Farmos			nk	2828	A Nagykátai járás alföldi részén
2	563		Kóka			nk	4394	a vizsgált időszakban közigaz-
3	564		Nagykátai	jk		nk	9975	gatási változás nem történt.
4	565		Szentlőrinc-káta			nk	1898	
5	566		Szentmártonkátai			nk	3621	
6	567		Tápióbicske			nk	4184	
7	568		Tápiógyörgye			nk	5896	
8	569		Tápióság			nk	2317	
9	570		Tápiószecső			nk	3131	
10	571		Tápiószele			nk	9739	
11	572		Tápiószentmárton			nk	4613	
12	573		Tóalmás			nk	3170	
Pomázi ¹⁰²								
1	574		Kisoroszi			nk	1028	A Pomázi járás alföldi részén a
2	575		Pócsmegyer			nk	1305	vizsgált időszakban közigazga-
3	576		Szigetmonostor			nk	1194	tási változás nem történt.
4	577		Tahitótfalu			nk	2312	
Ráckevei								
1	578		Áporka			nk	988	A Ráckevei járás alföldi részén
2	579	*	Dab			nk	937	a vizsgált időszakban annyi köz-
3	580	*	Dömsöd			nk	4660	igazgatási változás történt, hogy
4	581		Kiskunlacháza			nk	4962	hatósága alá helyzeték a koráb-
5	582		Lórév			nk	632	ban Dunavecsei járás északi ré-
6	583		Majosháza			nk	780	sztét alkotó Dab és Dömsöd köz-
7	584		Makád			nk	1473	séget.
8	585		Pereg			nk	2622	

99 NM EAD KTL St. 1546. I. A2. „Szabadszállási Jakabszállás pusztai 1924[.] évi május hó 1-én önálló községgé alakult s a kiskunfélegyházi járáshoz csatoltatott, mintegy 3000 lakossal s 11.000 kat. hold területtel.”

100 A járás központja Monor, amely természetföldrajzi szempontból nem tartozik az Alföldhöz.

101 NM EAD KTL St. 1550. I. A2. „1922[.] évben mint pusztai Alberti községtől különvált és nagyközséggé alakult. 84849/921V. B.M. sz.”

102 A járás központja Pomáz, amely természetföldrajzi szempontból nem tartozik az Alföldhöz.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
9	586		Ráckeve		jk	nk	6551	
10	587		Szigetbecse			nk	981	
11	588		Szigetcsép			nk	1664	
12	589		Szigetszentmárton			nk	1053	
13	590		Szigetszentmiklós			nk	4407	
14	591		Szigetújfalu			nk	1778	
15	592		Taksony			nk	4079	
16	593		Tököl			nk	4018	
Váci								
1	594		Alag			nk	2265	A Váci járás alföldi részén a
2	597	⊙	Alsógöd			kk	966	vizsgált időszakban két köz-
3	595		Dunakeszi			nk	4106	igazgatási változás történt. Szöd
4	596	⊙	Felsőgöd			nk	1647	község területéből 1914-ben ki-
5	598		Fót			nk	4217	vált Felsőgöd, ¹⁰³ majd 1921-ben
6	599		Szöd			nk	3021	Alsógöd ¹⁰⁴ község is önállóso-
7	601		Vác		jk	rtv	19 395	dott. Fontos megjegyezni, hogy
8	600		Vácrátót			kk	1186	Magyarország 1914-es közigaz-
								gatási atlaszában tévesen lokali-
								zálták Felsőgöd községet, való-
								jában az ott ábrázolt Felsőgöd
								Alsógöd községnek felelt meg.
								Ugyanakkor Alsógöd községhez
								tartozott a Göd külterületi rész
								is. Alsógödtől északra feküdt
								Felsőgöd község. ¹⁰⁵

JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK

vármegye

Jászsági alsó

1	610		Jászsalsószentgyörgy			nk	4884	A Jászsági alsó járásban annyi
2	611		Jászapáti		jk	nk	12 313	közigazgatási változás történt,
3	612		Jászkisér			nk	6750	hogy a korábbi járás három déli
4	613		Jászladány			nk	9442	községet (Besenyszög, Kótelek,
5	614		Jászszentandrás			nk	5127	Nagykörű) az újonnan kialakít-
6	615		Tiszasüly			nk	2585	tott Központi járáshoz csatolták.

Jászsági felső

1	616		Alattyán			nk	2487	A Jászsági felső járásban nem
2	617		Jákóhalma			nk	4484	történt közigazgatási változás a
3	618		Jánoshida			nk	4227	vizsgált időszakban.

103 NM EAD KTL St. 1615. I. A1–2. „Szöd nagyközséghez tartozó Felsőgöd pusztá 587 kat. hold területtel Dr. Szécsi Kálmán és néhai Dr. Hajcsi György által házhelyekre parcellázottatott 1908. évben s mint ilyen Felsőgöd néven lakott helylyé vált. Majd a 136925/1914 B.M. számú engedéllyel Szöd nagyközség kötelékéből kivált és Felsőgöd néven kisközséggé alakult, azonban közigazgatásilag továbbra is a szödi jegyzőséghez tartozott. Végül 1921. évi június 11.-én kelt 45817/1921 B.M. számú engedéllyel nagyközséggé alakult.”

104 NM EAD KTL St. 1616. I. A1–2. „A m. kir. Belügyminister úr 63243/1921 B.M. számú 1921. szept. 7.-én kelt engedéllyével Szöd [sic!] község határához tartozó Göd és Kisdöd telepek Alsógöd néven kisközséggé alakultak. Ez új kisközség Pestvármegye törvényhatóságának 43771 kig 2712 kgy 1921 számú véghatározatával a váci járásba kebelezettett be, a közigazgatási teendők ellátása tekintetében pedig ideiglenesen Felsőgöd községhez csatoltatott.”

105 Vö. TMAA (1914) 2005. 11. térképoldal.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
4	619		Jászárokszállás			nk	13 616	
5	625		Jászberény		jk	rtv	31 971	
6	620		Jászdózsa			nk	4314	
7	621		Jászfelsőszentgyörgy			nk	2724	
8	622		Jászfényszaru			nk	7311	
9	623		Jásztelek			nk	2826	
10	624		Pusztamonostor			nk	1664	
Központi								
1	626	*	Besenyszög			nk	4672	A Központi járás a korábbi Jászsági alsó járás három déli településéből, Besenyszög, Kőtelek, Nagykőrű községéből, az egykori Tiszai közép járás Szajol községéből, illetve a Tiszai alsó járás három északi falujából, Rákóczipfalva, Tiszavárkony és Vezseny községéből állt össze, központja Szolnok rendezett tanácsú város lett.
2	627	*	Kőtelek			nk	3001	
3	628	*	Nagykőrű			nk	3332	
4	629	*	Rákóczipfalva			nk	4325	
5	630	*				nk	2005	
6	633		Szolnok	msz	jk	rtv	32 539	
7	631	*	Tiszavárkony			nk	1970	
8	632	*	Vezseny			nk	1548	
Tiszai alsó								
1	634		Cibakháza			nk	5940	A Tiszai alsó járásban közigazgatási változás annyi történt, hogy a Központi járáshoz csatolták Rákóczipfalva, Tiszavárkony és Vezseny községet.
2	635		Csépa			nk	3406	
3	636		Kunszentmárton			nk	11 191	
4	637		Mesterszállás			nk	1686	
5	638		Nagyrev			nk	1568	
6	639		Szelevény			nk	2352	
7	640		Tiszaöldvár		jk	nk	9722	
8	641		Tiszainoka			nk	1079	
9	642		Tizsakürt			nk	4367	
10	643		Tiszasas			nk	1682	
11	644		Tiszaug			nk	1005	
Tiszai felső								
1	645		Abádszalók			nk	7336	A Tiszai felső járásnak volt olyan területe, ami a járással földrajzilag nem érintkezett: Dévaványa község. Továbbá Tiszaderzs község Tomaj nevű külterülete földrajzilag nem érintkezett az anyaközséggel. Ugyanakkor Tiszaderzs területe jelentősen gyarapodott, amikor 1917-ben a korábban Újlőrincfalva községtől átcsatolták a Cserőkőz nevű pusztát, ami a Tisza jobb partján fekszik (míg Tiszaderzs a folyó bal partján). Ezzel nemcsak a község, hanem a járás, sőt a megye területe is nőtt, mivel Cserőkőz pusztája korábban Heves vármegye része volt. ¹⁰⁶
2	646		Dévaványa			nk	13 349	
3	647		Kenderes			nk	5850	
4	648		Kunhegyes		jk	nk	10 979	
5	649		Kunmadaras			nk	7645	
6	650	❖	Tiszaderzs			nk	2813	
7	651		Tiszaszentimre			nk	3744	

106 NM EAD KTL St. 1252. I. A2. „»Cserőkőz« nevű Tisza-sziget kataszterileg 1917 óta Ujlőrincfalva /Heves m./ községtől átcsatolva. Belügyminiszteri rendelet még nincs.” Továbbá: uo. B3.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
Tiszai közép								
1	652		Fegyvernek			nk	5752	A Tiszai közép járástól Szajol községet a Központi járáshoz csatolták a vizsgált időszakban.
2	653		Kuncsorba			nk	1286	
3	654		Tiszabő			nk	2066	
4	655		Tiszabura			nk	2524	
5	656		Tizsapüspöki			nk	2261	
6	657		Tiszaroff			nk	4983	
7	658		Törökszentmiklós		jk	nk	26 303	
HEVES								
vármegye								
Egri ¹⁰⁷								
1	663		Aldebrő			nk	1518	Az Egri járás alföldi részén közigazgatási változás nem történt. Besenyőtelek községnek volt olyan külterületi része, Tepélypuszta, ¹⁰⁸ ami az anyaközséggel földrajzilag nem érintkezett.
2	664	❖	Besenyőtelek			nk	3529	
3	665		Dormánd			nk	1095	
4	666		Füzesabony			nk	5816	
5	667		Kál			nk	4122	
6	668		Kápolna			nk	1837	
7	669		Kerecsend			nk	1952	
8	670		Kompolt			nk	1628	
9	671		Maklár			nk	2554	
10	672		Mezőtárcány			nk	2833	
11	673		Tófalú			nk	1152	
Gyöngyösi ¹⁰⁹								
1	674		Adács			nk	3783	A Gyöngyösi járás alföldi részén közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	675		Nagyfüged			nk	2632	
3	676		Vámosgyörk			nk	2249	
4	677		Visznek			nk	2324	
Hatvani								
1	678		Csány			nk	4432	A Hatvani járás alföldi részén közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	679		Hatvan		jk	nk	14 045	
3	680		Hort			nk	4370	
Hevesi								
1	681		Átány			nk	2812	A Hevesi járás alföldi részén közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	682		Boconád			nk	2091	
3	683		Erdőtelek			nk	4549	
4	684		Erk			nk	1704	
5	685		Heves		jk	nk	9985	
6	694		Hevesvezekény			kk	892	
7	686		Kisköre			nk	3351	
8	687		Kömlő			nk	3187	
9	688		Pély			nk	2894	
10	689		Tarnabod			nk	1083	
11	690		Tarnaméra			nk	2210	

„Derzstomaj-pusztá /: kataszter szerint: Tomaj:/ 2395 kat. hold.” Tiszaderzs területe 1913-ban 5715, 1926-ban 8522 kat. hold volt (MH 1913. 1230. és MH 1926. 277.).

107 A járás központja Eger, amely természetföldrajzi szempontból nem tartozik az Alföldhöz.

108 MH 1926. 71.

109 A járás központja Gyöngyös, amely természetföldrajzi szempontból nem tartozik az Alföldhöz.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
12	691		Tarnaörs			nk	2210	
13	695		Tarnaszentmiklós			kk	1695	
14	692		Tarnaszáday			nk	1852	
15	693		Zaránk			nk	1365	
Tiszafüredi								
1	696		Nagyiván			nk	2278	A Tiszafüredi járás alföldi részén annyi közigazgatási változás történt, hogy Tiszaszöllös községtől elcsatolták a Cserőközt, amit Tiszaderzs község hatósága (Tiszai felső járás) alá helyeztek. ¹¹⁰
2	697		Örvény			nk	655	
3	698		Poroszló			nk	5116	
4	699		Sarud			nk	3191	
5	700		Tiszafüred		jk	nk	9543	
6	701		Tiszaigar			nk	1610	
7	702		Tiszanána			nk	4847	
8	703		Tiszaörs			nk	2414	
9	704		Tiszaszöllös			nk	2543	
10	705		Újlőrincfalva			nk	441	

BORSOD, GÖMÖR ÉS KISHONT

közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék

Edelényi¹¹¹

1	706		Boldva			kk	1563	Az Edelényi járás alföldi részén, ami egyetlen községet foglalt magába, közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.

Mezőcsáti

1	707		Ároktő			nk	2155	A Mezőcsáti járás alföldi részén közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban. Egyedül Tiszabábolna községnek volt olyan külterületi része, ami az anyaközséggel földrajzilag nem érintkezett, a Mezőkövesdi járásba zárt enklávét. ¹¹²
2	708		Emőd			nk	3152	
3	709		Gelej			nk	1374	
4	723		Hejőbába			kk	892	
5	716		Hejőkeresztúr			kk	631	
6	730		Hejőkürt			kk	440	
7	718		Hejőpapi			kk	1161	
8	719		Hejőszalonta			kk	559	
9	710		Igrici			nk	1172	
10	711		Mezőcsát		jk	nk	5827	
11	712		Mezőnagymihály			nk	2056	Tiszabábolna község- nek volt olyan külterületi része, ami az anyaközséggel földrajzilag nem érintkezett, a Mezőkövesdi járásba zárt enklávét. ¹¹²
12	720		Nagycséc			kk	755	
13	724		Nemesbikk			kk	1116	
14	721		Poga			kk	521	
15	727		Sajóörös			kk	727	
16	722		Sajószöged			kk	972	
17	717		Szakáld			kk	492	
18	713	❖	Tiszabábolna			nk	975	
19	714		Tiszadorogma			nk	1211	
20	728		Tiszagyulaháza			kk	581	
21	715		Tiszakeszi			nk	2612	
22	725		Tiszaoszlár			kk	459	

110 NM EAD KTL St. 1213. I. A2. „Az úgy nevezett Cserőköz 1394 kat. hold 1156 □ öl Tiszaderzshez való átcsatolás alatt áll B.M. 113.354/922 V.a. adózásilag 1918. január 1-től már Tiszaderzshez volt csatolva.” Vö. NM EAD KTL St. 1252. I. A2.

111 A járás központja Edelény, amely természetföldrajzi szempontból nem tartozik az Alföldhöz.

112 Tiszabábolna területe 1913-ban és 1926-ban is 4092 kat. hold volt (MH 1913. 1229. és MH 1926. 277.).

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
23	726		Tiszapalkonya			kk	1645	
24	729		Tiszaszederkény			kk	1416	
25	731		Tiszatarján			kk	1460	
Mezőkövesdi								
1	732		Borsodivánka			nk	947	A Mezőkövesdi járás alföldi részén közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban. Egyedül Szentistván községnek volt olyan külterületi része, ami az anyaközséggel földrajzilag nem érintkezett. ¹¹³
2	733		Borsodszemere			nk	1954	
3	734		Egerfarmos			nk	1111	
4	735		Egerlövő			nk	1383	
5	736		Keresztespüspöki			nk	1295	
6	737		Mezőkeresztes			nk	4656	
7	738		Mezőkövesd		jk	nk	18 548	
8	739		Mezőnyárad			nk	1185	
9	740		Négyes			nk	769	
10	741	❖	Szentistván			nk	3879	
11	742		Szihalom			nk	2976	
12	743		Tiszavalk			nk	615	
Miskolci ¹¹⁴								
1	744		Alsózsolca			nk	2030	A Miskolci járás alföldi részén közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	749		Arnót			kk	1114	
3	751		Belsőbölcs			kk	1228	
4	745		Felsőzsolca			nk	2048	
5	746		Hejőcsaba			nk	4455	
6	761		Kistokaj			kk	721	
7	752		Külsőbölcs			kk	720	
8	753		Ládháza			kk	596	
9	754		Mályi			kk	836	
10	755		Mezőnyék			kk	1024	
11	747		Ónod			nk	2261	
12	763		Sajóbesenyő			kk	533	
13	756		Sajóecseg			kk	649	
14	748		Sajókeresztúr			nk	764	
15	757		Sajólád			kk	1344	
16	750		Sajópálfala			kk	625	
17	758		Sajópetri			kk	1143	
18	759		Sajósenye			kk	242	
19	760		Sajóvamos			kk	1885	
20	762		Szirma			kk	1568	
21	764		Szirmabesenyő			kk	1572	
ABAÚJ-TORNA vármegye								
Szikszói								
1	765		Onga			nk	1792	A Szikszói járás alföldi részén, amely két községet foglalt magába, közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	766		Szikszó		jk	nk	4861	

113 Szentistván területe 1913-ban és 1926-ban is 9495 kat. hold volt (MH 1913. 1174. és MH 1926. 262.).

114 A járás központja Miskolc, amely természetföldrajzi szempontból nem tartozik az Alföldhöz.

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
ZEMPLÉN								
vármegye								
Bodrogközi								
1	767	⊙	Cigánd			nk	3840	A Bodrogközi járás nagy részét
2	768		Cséke			kk	252	a trianoni békeszerződés értel-
3	769		Dámóc			kk	728	mében elcsatolták. A járás határ
4	773		Karcsa			kk	2068	menti települései közül három-
5	771		Kisrosvág			kk	550	nak, Cséke, ¹¹⁵ Dámóc ¹¹⁶ és
6	770		Láca			kk	1368	Láca ¹¹⁷ községnek a közigazga-
7	772		Nagyrosvág			kk	1122	tási területe kevesebb lett, ötnek
8	774		Pácín			kk	1819	(Kisrosvág, ¹¹⁸ Nagyrosvág, ¹¹⁹
9	777		Révleányvár			kk	839	Karcsa, ¹²⁰ Pácín ¹²¹ és Semjén ¹²²
10	775		Ricse		jk	kk	2026	falunak) nem változott, és csak
11	776		Semjén			kk	712	egy esetben, Zemplénagárd vo-
12	778		Zemplénagárd			kk	1703	natkozásában nőtt a község terü-

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
10	781	*	Vámosújfalú			nk	627	nagyközségnek volt olyan külterületi része, ami az anyaközséggel földrajzilag nem érintkezett,
11	789		Végardó			kk	1053	azonban ez, a Herczegkút–Bodroghalász–Bodrogolaszi–Komlóska által körbeölelt rész már kívül esett az Alföld területén.
Sátoraljaújhelyi								
1	790	❖	Alsóberecki			kk	596	A Sátoraljaújhelyi járás nagy részét Csehszlovákiához csatolták, s a járás alföldi része mindösszesen négy települést foglalt magába. Ebből Karos községet a szomszédos Bodrogi járástól helyezték a Sátoraljaújhelyi járás hatósága alá. Alsóberecki községnek volt olyan külterületi része, ami földrajzilag nem érintkezett az anyaközség területével. Sátoraljaújhely rendelt tanácsú várostól jelentős területet csatoltak el a trianoni békeszerződés értelmében. ¹²⁴
2	791		Felsőberecki			kk	377	
3	792	*	Karos			kk	673	
4	793		Sátoraljaújhely	msz	jk	rtv	21 162	
Szerencsi								
1	811		Alsódobsza			kk	633	A Szerencsi járás alföldi részén közigazgatási változás nem történt a vizsgált időszakban.
2	807		Bekecs			kk	1723	
3	809		Berzék			kk	694	
4	794		Gesztely			nk	1813	
5	804		Girincs			kk	930	
6	795		Hernádkak			kk	868	
7	796		Hernádnémeti			nk	2597	
8	797		Kesznyéten			nk	1424	
9	805		Kisecsés			kk	250	
10	806		Köröm			kk	818	
11	808		Legyesbénye			kk	1571	
12	798		Megyaszó			nk	2968	
13	799		Mezőzombor			nk	1981	
14	810		Sajóhidvég			kk	881	
15	812		Sóstófalva			kk	317	
16	800		Szerencs		jk	nk	5851	
17	801		Taktaharkány			nk	2236	
18	802		Taktaszada			nk	1669	
19	803		Tiszalúc			nk	2785	
20	813		Újcsanáros			kk	1238	

¹²⁴ Sátoraljaújhely területe 1913-ban 12 438, 1926-ban 9686 kat. hold volt (MH 1913. 1116. és MH 1926. 248.).

A	B	C	Település neve	D	E	F	G	H
Tokaji								
1	814		Olaszliszka			nk	2744	A Tokaji járás alföldi részén
2	817		Szegi			kk	479	annyi közigazgatási változás
3	818		Szegilong			kk	407	történt, hogy négy települést,
4	815		Tarcal			nk	3839	Bodrogolaszi, Bodrogzsadány,
5	816		Tokaj		jk	nk	5073	Sára és Vámosújfalú községet a
								Sárospataki járáshoz csatoltak a
								vizsgált időszakban.

*2. Járásoktól közigazgatásilag függetlenül működő városok
(egyik járásnak sem részei)*

A	B	C	I	Település neve	D	E	F	G
1	300		Bé	Békéscsaba			rtv	44 368
1	421		Cs	Hódmezővásárhely			thj	60 922
2	422		Cs	Szeged			thj	119 109
3	420		Cs	Szentes		msz	rtv	32 387
1	269		Ha	Hajduböszörmény			rtv	28 706
2	270		Ha	Hajduhadház			rtv	10 480
3	271		Ha	Hajdunánás			rtv	17 085
1	659		JNSz	Karcag			rtv	22 569
2	660		JNSz	Kisújszállás			rtv	13 766
3	661		JNSz	Mezőtúr			rtv	26 911
4	662		JNSz	Túrkeve			rtv	12 973
1	602		PPSK	Cegléd			rtv	36 929
2	609	❖	PPSK	Kecskemét			thj	73 109
3	603		PPSK	Kiskunhalas			rtv	26 088
4	604		PPSK	Kispest			rtv	51 064
5	605	❖	PPSK	Nagykőrös			rtv	28 701
6	606		PPSK	Pesterzsébet			rtv	40 545
7	607		PPSK	Rákospalota			rtv	36 008
8	608		PPSK	Újpest			rtv	56 489
26	250		SzU	Nyíregyháza		msz	rtv	43 340

II. MELLÉKLET

Az alföldi városok néhány fontosabb adata

A	Város	B	C	D	Lélekszám (1869–1920)						E	F	G	H	I
					1869	1880	1890	1900	1910	1920					
Főváros															
1	Budapest	0*	szfv	jsz	270 685	360 551	491 938	716 476	880 371	928 996	64 881	43 753	1,1	44,3	54,6
Regionális központ															
2	Debrecen	5	thj	msz	46 111	51 122	56 940	72 351	92 729	103 186	3 281	2 648	22,9	32,8	44,3
3	Szeged	7	thj		71 022	73 675	85 569	100 270	118 328	119 109	3 165	2 552	34	26,9	39,1
Megyei központ															
4	Szolnok	24	rtv	msz	15 847	17 150	20 748	25 042	28 778	32 539	747	967	16,7	29,3	53,9
5	Sátoralja- újhely	35	rtv	msz	9 946	11 264	13 017	16 712	19 940	21 162	856	808	10	39,2	50,7
6	Kecskemét	36	thj		41 195	44 122	48 493	56 786	66 834	73 109	1 525	1 233	52,7	19,1	28,2
7	Nyíregyháza	37	rtv	msz	21 896	24 102	27 014	31 875	38 198	43 340	1 198	1 161	36,2	22,7	41,2
8	Gyula	51	rtv	msz	18 495	18 046	19 991	22 023	24 248	24 908	460	748	34,1	29	36,9
9	Baja	60	thj	jsz	18 169	19 241	19 485	20 065	21 032	19 371	864	555	16,9	37,1	46,1
10	Békéscsaba	62	k	jsz	30 022	32 616	34 243	37 108	42 146	44 368	785	702	45,3	22,1	32,6
Középváros															
11	Makó	65	rtv	msz	27 759	30 063	32 663	33 701	34 918	37 141	889	653	57,7	18,2	24,2
12	Vác	68	rtv	jsz	12 894	13 199	14 450	16 563	18 952	19 395	538	631	19,9	40	40,1
13	Szentés	73	rtv	jsz	27 658	28 712	30 791	31 290	31 593	32 387	665	550	52,2	17,8	30,1
14	Jászberény	74	rtv	jsz	20 233	21 507	24 331	26 432	29 675	31 971	461	461	59,4	17,4	23,2
15	Újpest	77	rtv		6 722	11 668	23 521	41 836	55 197	56 489	2 197	1 380	0,5	66,7	32,8
16	Kiskunfél- egyháza	80	rtv	jsz	23 844	24 488	29 660	33 242	34 924	36 797	632	508	57,3	17	25,7
17	Kalocsa	85	k	jsz	9 504	9 116	10 770	11 372	11 738	12 332	272	549	28,2	24,8	47,1
18	Hódmező- vásárhely	93	thj		49 153	52 424	55 475	60 824	62 445	60 922	1 110	850	61,1	17,3	21,6
19	Cegléd	96	rtv		22 216	24 872	27 549	29 905	33 942	36 929	569	488	47,7	19,9	32,4
20	Orosháza	103	k	jsz	14 554	18 032	19 956	21 369	22 264	24 079	733	325	45,3	26,8	27,9
21	Kisvárd	105	k	jsz	4 703	5 006	6 458	8 249	10 019	11 435	472	338	19,5	35,1	45,4
22	Mezőtúr	106	rtv		20 447	21 213	23 757	25 367	25 835	26 911	314	330	58,9	14,7	26,3
23	Szarvas	107	k	jsz	22 446	22 504	24 393	25 765	25 879	25 224	388	359	62,3	14	23,7
24	Karcag	109	rtv		14 486	15 825	18 197	20 886	22 996	22 569	326	288	66	13,5	20,4
25	Kiskunhalas	110	rtv		13 127	15 039	17 138	19 856	24 381	26 088	344	312	68,4	11,5	20,1
26	Nagykőrös	111	rtv		20 091	22 769	24 584	26 512	28 575	28 701	411	373	66,9	13,6	19,5
27	Hajdúbö- szörmény	116	rtv	jsz	19 208	19 035	21 238	25 065	28 159	28 706	385	325	71,2	12,4	16,4

A	Város	B	C	D	Lélekszám (1869–1920)						E	F	G	H	I
					1869	1880	1890	1900	1910	1920					
Kisváros															
28	Hatvan	144	k	jsz	4 018	4 877	6 979	9 698	12 097	14 045	178	185	22,9	31,3	45,8
29	Békés	146	k	jsz	22 574	22 938	25 087	25 473	26 875	28 161	229	304	71,1	12,2	16,7
30	Csongrád	150	k	jsz	17 356	17 837	20 802	22 606	25 310	25 888	291	287	66,4	13,2	20,4
31	Hajdúszo- boszló	152	rtv		12 269	13 038	14 728	15 444	16 093	17 722	201	226	70,2	10,7	19,1
32	Mezőkövesd	157	k	jsz	9 196	10 606	12 674	15 215	17 202	18 548	174	168	79,2	10,6	10,2
33	Kisújszállás	159	rtv		10 376	11 083	12 527	13 214	13 538	13 766	196	216	62,1	15,7	22,3
34	Kiskőrös	163	k	jsz	6 510	6 834	7 878	9 263	11 562	12 241	170	149	70,9	11,2	18
35	Berettyó- újfalú	166	k	jsz	5 760	6 122	6 913	7 716	8 579	9 134	225	170	51,9	19,7	28,5
36	Mátészalka	172	k	jsz	3 741	3 791	4 589	5 272	5 935	6 519	157	125	46,7	26,1	27,2
37	Szerencs	174	k	jsz	1 819	2 370	4 339	5 265	6 101	5 851	169	141	27,4	42,3	30,3
38	Tokaj	193	k	jsz	5 012	4 479	4 815	5 104	5 105	5 073	187	142	33,9	28,9	37,2
39	Hajdúnánás	196	rtv		13 198	13 957	14 457	15 877	16 781	17 085	224	195	70	15,9	14,1
40	Sárospatak	197	k	jsz	6 638	5 713	6 682	8 210	9 427	10 408	179	163	53,7	17,2	29
41	Nagykálló	199	k	jsz	5 835	4 837	5 632	7 320	7 988	8 232	150	237	56,3	17,4	26,3
42	Fehér- gyarmat	203	k	jsz	3 353	3 254	3 612	4 210	4 627	4 375	106	97	46,7	25,5	27,9
43	Battonya	209	k	jsz	8 642	9 195	12 018	12 861	13 011	13 737	142	165	74	12,2	13,8
44	Jászapáti	212	k	jsz	9 231	9 752	10 401	10 864	11 402	12 313	168	116	72,3	13,6	14,1
45	Törökszent- miklós	215	k	jsz	13 024	16 046	18 772	21 870	25 086	26 303	244	215	69,4	14,3	16,3
46	Nyírbátor	216	k	jsz	4 723	4 387	5 061	5 939	7 777	9 075	186	346	42	30,5	27,4
47	Kunszent- miklós	221	k		5 614	6 564	6 928	7 771	8 321	8 272	106	118	64,5	13,3	22,2
48	Tiszafüred	227	k	jsz	6 622	6 846	8 024	8 628	9 025	9 543	145	126	57,3	15	27,7
49	Bácsalmás	228	k	jsz	8 193	8 000	8 458	9 285	11 498	11 517	137	125	71,3	11,5	17,3
50	Szeghalom	229	k	jsz	7 255	7 537	8 952	9 309	9 716	9 460	85	109	65,9	12,8	21,3
51	Kunszent- márton	244	k	jsz	9 409	9 693	9 754	10 764	10 410	11 191	143	141	57,9	17	25,2
52	Mezőcsát	251	k	jsz	4 979	4 705	5 215	5 220	5 493	5 827	105	85	64,1	15,5	20,3
53	Heves	253	k	jsz	5 703	6 698	7 271	7 978	9 128	9 985	104	90	68,9	15,1	16
54	Abony	255	k	jsz	10 232	11 186	12 012	13 413	14 729	16 185	202	148	63,3	13,1	23,6
55	Sziksó	263	k	jsz	3 796	3 586	3 893	3 960	4 618	4 861	163	108	41	24,3	34,6
56	Nagykátá	264	k	jsz	5 045	5 093	6 028	7 553	8 910	9 975	88	110	70,9	12,4	16,7
57	Ráckeve	265	k	jsz	5 672	5 463	5 861	6 494	6 881	6 551	86	125	65,3	17,2	17,6
58	Túrkeve	288	rtv		10 969	12 042	13 092	13 791	13 097	12 973	119	118	72,4	11,9	15,7
59	Gyoma	303	k	jsz	9 907	10 160	10 867	11 541	10 699	11 942	139	127	65,5	13,3	21,3
60	Tiszalók	309	k	jsz	3 436	3 758	3 954	4 472	5 002	4 977	91	81	65,8	11,3	22,8
61	Kunhegyes	331	k	jsz	7 272	7 461	8 465	9 499	9 823	10 979	112	103	73,0	13,6	13,4

A	Város	B	C	D	Lélekszám (1869–1920)						E	F	G	H	I
					1869	1880	1890	1900	1910	1920					
Járási funkciókkal is rendelkező települések															
	Mindszent		k	jsz	9 814	10 859	9 203	9 660	10 057	10 069	90	86	45,6	11,9	42,5
	Endrőd		k		8 714	9 372	10 898	11 850	13 514	13 850	73	88	63,5	8,8	27,7
	Csenger		k	jsz	2 968	2 866	3 111	3 355	3 522	3 618	89	46	58,4	16,6	25,0
	Alsódabas		k	jsz	1 303	1 737	1 946	2 143	2 365	2 549	25	41	69,2	6,5	24,3
	Püspök-ladány		k		7 839	8 390	9 824	10 878	12 585	13 246	149	114	66,2	10,5	23,3
	Dunavecse		k	jsz	4 433	4 713	4 382	4 378	4 757	4 815	43	93	60,0	18,7	21,3
	Mándok		k	jsz	2 020	2 354	2 534	2 919	3 106	3 367	43	50	61,5	18,8	19,7
	Mezőberény		k		10 915	11 368	12 468	12 867	13 285	13 477	151	142	66,7	15,0	18,2
	Hajdúdorog		k		8 216	8 026	8 720	9 906	10 468	11 235	122	153	72,6	9,3	18,0
	Sarkad		k		7 383	7 601	8 244	8 755	9 587	10 751	106	79	71,2	11,9	16,9
	Derecske		k	jsz	7 334	7 630	8 272	8 760	9 287	9 843	119	95	71,7	12,1	16,3
	Újfehértó		k		7 109	6 998	7 898	9 330	10 567	11 826	182	92	73,4	10,4	16,2
	Kiskun-dorozsma		k	jsz	9 688	10 652	12 325	14 926	17 719	18 504	139	144	59,7	24,4	15,9
	Tiszaföldvár		k	jsz	5 640	6 914	7 752	8 075	8 880	9 722	88	86	70,7	13,5	15,7
	Mező-kovácsháza		k	jsz	3 392	3 662	4 248	4 347	4 429	4 721	63	53	74,3	12,5	13,2

Forrás: MSK Ús. 42. és 48. kötet,¹²⁵ BELUSZKY–GYÖRI 2005: 214–228. (Saját számítás)

Megjegyzés:

- A Az alföldi városok hierarchia szerinti sorrendje 1920-ban, a Beluszky–Györi-féle 1910. évi országos hierarchiaszám alapján.
- B Beluszky–Györi-féle 1910. évi országos hierarchiaszám.
- C A település jogállása (szfv = székesfőváros, thj = törvényhatósági jogú város, rtv = rendezett tanácsú város, k = község).
- D A település közigazgatási szerepköre (msz = megyeszékhely, jsz = járásszékhely).
- E Kereskedelmi keresők száma.
- F Közfoglalkoztatási keresők száma.
- G Mezőgazdasági keresők aránya.
- H Ipari keresők aránya.
- I Tercier szektorban dolgozó keresők aránya. B, C, D, E, F, G, H, I oszlop adatai az 1910-es évre vonatkoznak.
- * Budapest rangszáma azért 0, mert a Beluszky–Györi-féle városhierarchia kialakításánál nem vették számításba, ezért a rangsor első helyén Zágráb áll.

125 MSK Ús. 48. kötet = *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Második rész. *A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként*. Budapest 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 48.)

PAÁR ÁDÁM

„SZABAD HAZÁBAN SZABAD MAGYAR FÖLDET”

Egy parasztpárti útja – a Hajdúságtól a Mosoni-síksáig

A Kovács Imre-centenárium alkalmából megrendezett konferencia jelzi, hogy a népi mozgalom országosan kiemelkedő alakjai iránt kiapadhatatlan az érdeklődés.¹ Mindmáig azonban kevés ismerettel rendelkezünk azokról a népi mozgalomhoz tartozó személyekről, akik nem az országos politikában, hanem a Parasztpárt alsó, megyei és települési szintjein tevékenykedtek. Ez persze nem csoda, hiszen magának a Parasztpártnak a története is elhanyagolt a hazai párttörténeti kutatásban, más politikai irányzatokhoz – például a munkásmozgalomhoz, a keresztényszocializmushoz vagy a szélsőjobboldalhoz – képest.²

A Parasztpárt mindvégig kis párt maradt, több okból; egyrészt az időtényezőre kell rámutatnunk, hiszen a Parasztpárt számára túlságosan rövid periódus – gyakorlatilag négy év – adatott arra, hogy, egyre szűkülő mértékben ugyan, de demokratikus keretek között működjön, és ez roppant kevés idő. Másrészt 1945 után a Parasztpárt a statisztika szerepébe kényszerült a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt mellett. Nem kedvezett a Parasztpártnak az sem, hogy jellegzetesen rétegpárti identitást és programot képviselt, amennyiben a szegényparaszság és a földmunkásság felemelését tűzte zászlajára, ezzel leszűkítve potenciális társadalmi bázisát.

Az 1945–1948 közötti időszakban a Parasztpárt szerepének megítélése két álláspont között ingadozott: egyfelől a párt magát a szegényparaszság és földmunkásság demokratikus politikai érdekvédelmi szervezeteként deklarálta, másrészt kezdettől fogva a párt felett lebegett (természetesen a politikai riválisok részéről) a kommunista fiókszervezet vádja.³

A kérdés azonban, hogy végső soron milyen politikai identitással rendelkezett a Parasztpárt, nyilvánvalóan nem dönthető el ilyen sommásan. Figyelembe kell venni, hogy a Parasztpárt térségeként más társadalmi feltételek között tevékenykedett. A párt helyi szintű „erős

1 Kovács Imre centenáriuma alkalmából a Politikátörténeti Intézetben tartottak tudományos emlékülést. Az előadások konferenciakötetben jelentek meg: Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikátörténeti Intézetben. Szerk. SIPOS Levente. Budapest 2013.

2 A Parasztpárt történetéről mindmáig közkézen forgó monográfia az 1970-es években született: TÓTH István: *A Nemzeti Parasztpárt története, 1944–1948*. Budapest 1972. Ezenkívül jelentős művek: TÓTH István – BENKŐ Péter: *A Nemzeti Parasztpárt és a szocializmus 1947–1948*. Budapest 1988, TÓTH István: Két fordulat a Nemzeti Parasztpártban. In *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk. FEITL István – IZSÁK Lajos – SZÉKELY Gábor. Budapest 2000. 281–290., TÓTH István: A Nemzeti Parasztpárt demokráciafelfogása (1945–1946). In *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Szerk. FEITL István. Budapest 2007. 310–323.

3 A kommunista fiókszervezet-jelleg, és egyúttal a nacionalizmus, sőt szélsőjobboldaliság vádját már Böhm Vilmos megfogalmazta. A szociáldemokrata politikus visszaemlékezésében a Nemzeti Parasztpártot sommásan és igaztalanul úgy jellemezte, mint „kezdetől fogva a kommunista pártnak a parasztság felé tartott antiszemita jellegű fedőszervezetét”. BÖHM Vilmos: *Másodszor emigrációban*. Budapest 1990. 21.

emberei” nem voltak hivatásos politikusok (parasztpárti színekben pedig nem is lehettek 1944–1945 előtt), saját szűkebb társadalmukat reprezentálták, ennél fogva gyakran több volt a közös vonás bennük más pártok ugyancsak helyben lakó és a lokális viszonyokat ismerő embereivel, mint saját pártjuk vezetőivel. Még az országos vezetés tagjai (Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Darvas József, biharugrai Szabó Pál) sem rendelkeztek évtizedes politikusi tapasztalattal, és ez természetesen elmondható volt azokról a helyi vezető személyiségekről is, akik egyéniségükkel, szervezőképességükkel odaálltak a párt mellé. Az, hogy valaki „parasztpárti” volt-e, vagy „kisgazdapárti”, gyakran inkább esetleges tényezőként jelent meg a kistelepüléseken, mintsem határozott eszmei-politikai állásfoglalásként. A parasztpárti identitás vállalásában meghatározó volt a népi írók munkássága iránti korábbi érdeklődés, a parasztság helyzetével való megismerkedés az 1920-as, 1930-as években.

A Parasztpárt szerveződését a regionális tényezők is meghatározták. A párt hátszágát azok a vidékek jelentették, ahonnan a vezetői származtak: vagyis a Tiszántúl és Dél-Alföld. A Parasztpárt a parasztsághoz szólt, de a „paraszt” kifejezésen a párt vezetői az alföldi parasztot értették, és idegenül mozogtak más régiók, mindenekelőtt az Észak- és Nyugat-Dunántúl földműves népessége között. A Parasztpárt – hasonlóan más pártokhoz – a számára ismeretlen táji környezetben és lokális társadalmakban rendszerint a helyi népszerű emberekre támaszkodott, akik hangadók voltak az adott településen. A parasztpárti szervezetek megalkotásában egy-egy helyi népszerű parasztember vagy értelmiségi szervezőképessége, leleményessége, valamint kapcsolatrendszere volt a döntő tényező. Ám a Parasztpárt vezetése sokszor nem értette meg, hogy mi a különbség az „embernek szóló szavazat” és a „zászlónak szóló szavazat” között: nem vették figyelembe, hogy a párt népszerűsége a helyi vezető iránti szimpátiát, valamint a kapcsolatrendszert tükrözi, és nem elsősorban a pártnak szól.⁴ Így történhetett, hogy számos konfliktus alakult ki a helyi pártszervezetek és a pártvezetés között: nem egy esetben kiderült, hogy a pártszervezetek „jobbboldaliak”, vagyis az aktuális pártpolitikai konstellációban az FKGP-t tartják természetes szövetségesüknek a „parasztegység” politikája jegyében, és nem a munkáspártokat.

Esettanulmányomban egy életút részletén keresztül kívánom bemutatni, hogy a regionális tényezők hogyan befolyásolták a parasztpárti politizálás sikerességét. Egy országosan elfeledett személyiség, Kovács Péter pályafutásával érzékeltetem a parasztpárti politika területi kötöttségét: végső soron a lokális társadalom körülményei befolyásolták a parasztpárti politikusok stratégiáját, és nem a távol fekvő budapesti pártközpont döntései. Tanulmányom tárgya a politikatörténet és a helytörténet mezsgyéjén fekszik. Eltérően a hagyományos politikatörténettől, a Parasztpárt politikáját „alulnézetből”, a mikroszint, az egyéni életút felől vizsgálom.

Kovács Péter Moson megyei életútja egy nagyobb folyamatba, abba a nagyszabású telepítésbe illeszkedik, amelynek célja az egykori Moson megye német nemzetiségi tömbjének fel lazítása volt. A földkérdés és a nemzetiségi kérdés az ország e pontján végzetesen összefonódott egymással. A belső telepítésnek köszönhető, hogy az északnyugati határszélen fekvő, és hagyományosan német nemzetiségi többségű egykori Moson megyében a Parasztpárt gyökeret tudott eresztetni 1945 után. Ez nem lebecsülendő eredmény, még akkor sem, ha tudjuk, hogy az 1947-es országgyűlési választás előestéjén a Győr-Moson megyei Parasztpárt a Ma-

4 A „személynek szóló” és „zászlónak szóló” szavazat különbségére, vagyis a választói motiváció különbségére először André Siegfried francia földrajztudós, a választási földrajz tudományának úttörője hívta fel a figyelmet Nyugat-Franciaországról szóló monográfiájában. Lásd SIEGFRIED, André: Nyugat-Franciaország politikai térképe a Harmadik Köztársaság idején. In *Válogatás a francia politikai tudományból*. Szerk. HASKÓ Katalin – SZÉNÁSI Éva. Budapest 1998. 595. (Az eredeti mű: SIEGFRIED, André: *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République*. Paris 1913.)

gyar Kommunista Párt részéről érkező nyomásgyakorlás, a Parasztszövetség elleni kommunista kampány, a Parasztpárt országos vezetőségének baloldali retorikája, valamint a helyi szervezetek elégedetlensége és szervezetlensége miatt a széthullás állapotába került.⁵ Kovács Péter életútja „cseppben a tenger” módjára jelzi, hogy egy lokális társadalomban a sikeres parasztpárti szervezkedés még nem jelentette önmagában a párt iránti szimpátia tartóssá válását.

AZ INDULÁS

Az emberélet szakaszolható az egyén által bejárt földrajzi helyek szerint is. Ha a református, parasztpárti Kovács Péter pályafutását földrajzi helyek között akarjuk elhelyezni, akkor úgy fogalmazhatnánk, hogy az emberi és közéleti pálya a Hajdúságtól a Mosoni-síkságig ível. Hajdúböszörménytől a kicsiny Pünkösdvásáron át Újrónafőig. Az 1939-ben alakult, rövid életű Nemzeti Parasztpárt politikusait alig emlegetik manapság, többségük sorsa a feledés és a felejtés lett, de az országos politikára befolyást nem gyakorló, a közéletben legfeljebb másodvonalbeli Kovács Péter emléke elevenen él az ország északnyugati szegletében, Mosonmagyaróvár környékén, és különösen Újrónafő községben.⁶

Kovács Péter 1901-ben született Hajdúböszörményben, egy ötgyermekes református kisbirtokos parasztcsalád legkisebb gyermekeként. A szegény sorsú ifjú a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) támogatásával tanult. Az ausztriai St. Andrä városában (Karintia tartomány) elvégezte a diakónusképzőt.⁷ Huszonkilenc éves volt ekkor, és 1929-et írtak. Az országban nagy változások indultak el.

A Bethlen István nevéhez kötődő konszolidációs periódust megtörte az 1931-ben begyűrűző gazdasági válság. Közben új eszmeáramlatok jelentek meg, amelyek potenciális kihívást intéztek a fennálló politikai és társadalmi rendszerrel szemben. A népi írók tábora helyét kereste az irodalomban és a közéletben. A Bartha Miklós Társaságból, annak utódából, a Wes-selényi Reform Klubból, valamint a Debreceni Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségéből kirajzottak a falukutató fiatalok, paraszti származásúak és középosztálybeliek egyaránt, hogy (újra) felfedezzék az ország lakosságának csaknem felét kitevő parasztságot.⁸

A pártrendszerben némi átrendeződés következett be. 1930 októberében Békésen zászlót bontott a Független Kisgazdapárt, amelyik programjában követelte a közélet demokratizálását, az általános választójogot és a titkos szavazást, az „új nemzeti birtokpolitikát” (amely azonban nem jelentett földosztást), az adócsökkentést, valamint a földmunkásság körében a munkanélküliség megszüntetését.⁹ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt (az 1921-es Bethlen–Peyer-paktumban foglaltakon túllépve) az addiginál bátrabb módon közelített a mezőgazdasági népesség problémáihoz, törekedve a munkásság mellett az agrárbázis szélesítésére. A munkaspárt tanult az 1919-es kudarcból: 1930-as kongresszusán elfogadta agrárprog-

5 Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 284/3–9., TÓTH 1972, PAÁR Ádám: „A néppel a népért?” A Nemzeti Parasztpárt Győr-Moson megyében. *Kommentár* 2013. 3. 71–84.

6 Kovács Péternek 2000. október 14-én a falu képviselőtestülete posztumusz díszpolgári címet adományozott. KOVÁCS Péterné: Akik hazamentek Böszörménybe. In *A város, amely elenged és visszafogad. Tanulmányok és almanach*. Hajdúböszörmény 2006. 9. (Közzszolgálati füzetek 2. Szerk. VARJASI Imre).

7 KOCSIS Attila: A népi írók vonzásában. Száz éve született a KIE földműves titkára. *Reformátusok Lapja* 2001. 35. (május 13.) 4.

8 PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest 2012. 75.

9 VIGH Károly: *Tildy Zoltán életútja*. Békéscsaba 1991. 32.

ramját, amely előírta minden hitbizományi és egyházi birtok teljes, kártalanítás nélküli, valamint minden magánkézben lévő nagybirtok 200 holdon felüli részének kisajátítását.¹⁰

Figyelmeztető jel volt, hogy az 1920-as évek végén, és főleg az 1930-as évek elején már egyre-másra szerveződtek előbb az olasz fasiszta, majd a német nemzetiszocialista típusú szélsőjobboldali pártok és mozgalmak, amelyek földosztó és szociálpolitikai retorikájukkal elsősorban az agrárlakosságot célozták meg.¹¹ Minden ellenzéki irányzat és mozgalom a parasztság gazdasági, kulturális és politikai felemelését tűzte zászlajára (ha egymással homlokegyenest ellentétes ideológiák jegyében is), megkezdődött tehát a küzdelem a parasztság megnyeréséért.

Egy ambiciózus, szociálisan érzékeny fiatalember számára tehát a légkör kedvező volt, ha be akart kapcsolódni a parasztság jövőjéről (egyszersmind az ország jövőjéről) folyó vitákba. Kovács Péter kezdetől fogva rokonszenvezett a népi írók mozgalmával. Érdeklődött a skandináv típusú népfőiskolák intézménye iránt, a KIE képviselőtében konferenciákon vett részt Kanadában meg az Amerikai Egyesült Államokban. Közeli ismeretségbe került Veres Péterrel, Szabó Pállal és Somogyi Imrével, akik valamennyien 1945 után értek politikussá.¹² Valószínűleg ennek a baráti és ismerősi körnek a hatására vállalta el a háború után a Parasztpárt újrónafői szervezetének vezetését, valamint a képviselőjelöltséget a párt Győr-Moson és Sopron megyei listáján.¹³ Az 1930-as években azonban álmában sem gondolhatta, hogy egy nap képviselőjelölt lesz. Ekkoriban a KIE titkáraként a református fiatalság és a népi mozgalom között közvetített.¹⁴

NEMZETISÉGI KÉRDÉS, TELEPÍTÉS ÉS REFORMÁTUSSÁG

Kovács, a népi mozgalom többi tagjához hasonlóan, rokonszenvezett az országon belüli telepítés gondolatával, amely megoldást jelenthetett az alföldi szegényparasztság helyzetére. Ebben a programban szövetségese akadt a távoli Moson megyébe szakadt hajdúböszörményi születésű lelkész, Csizmadia Károly személyében, aki a magyaróvári (utóbb, a Moson nagyközséggel való egyesülést követően mosonmagyaróvári) református gyülekezet élén állt.

Csizmadia fiatal, agilis lelkészként azt az álláspontot képviselte, hogy a nyugati határszelen meg kell erősíteni a magyar nemzetiségi jelenlétet, különben ez a vidék is elvész a magyarság számára, ahogyan a trianoni békeszerződéssel elcsatolt volt országrészek. Ezzel a félelemmel nem állt egyedül a korabeli közéletben. A népi mozgalom tagjai, Illyés Gyulától és Fülep Lajostól Kodolányi Jánoson keresztül Kovács Imréig, figyelmeztettek a Dunántúlon zajló kedvezőtlen folyamatokra: a nagybirtok szorításában élő dél-dunántúli magyar nemzeti-ségű parasztság egykézésére, a németiség gazdasági térnyerésére, valamint a falusi német lakosság körében terjedő náci propagandára. Kovács Imre, aki Matolcsy Mátyással bejárta Dél-Magyarországot, 1935-ben új Erdélynek látta a Dunántúlt, amely megszűnik magyar terület lenni, hacsak nem hajtják végre a radikális birtokpolitikai reformot a magyar nemzetiségű pa-

10 VARGA Lajos: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest 1999. 51.

11 PAKSA Rudolf: Szélsőjobboldali pártprogramok a Horthy-korban. In *Politikai pártok a 19–20. században*. Szerk. RÉFI Attila – SZIKLAI István. Budapest 2008. 85–107., PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták – az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest 2012. 71.

12 KOCSIS 2001. 4.

13 HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. II. köt. *Választókerületi adattár*. Budapest 2001. 48.

14 KOCSIS 2001. 4.

rasztás javára. Ezért javasolta a nagybirtok felosztását, és nemzetvédelmi célból a nyugati határszélen egy „200 kilométeres határörvidék” kialakítását, amely útját állná a német törekvéseknek.¹⁵ Csizmadia Károly azt írta visszaemlékezésében, hogy „itt a nyugati határszélen gáttá, sővénné kell válni minden magyarnak, hogy az idegen áramlást feltartóztassa, és a belső értékeket megvédelmezhesse”.¹⁶

Az 1936:XXVII. tc. rendelkezett a telepítésről, lehetőséget adva telepés község alapítására minden olyan, az állam kezelésébe került területen, amely elegendő földterületet és biztos megélhetést nyújtott 150 család részére.¹⁷ Az 1930-as évek kormányai által meghirdetett telepítési politika eredményeként a nyugati határszélen, Moson megyében 1937-ben megalakult Kisudvar, 1938-ban pedig Pünkösdvásár. Előbbi Győr megyei és részben Moson megyei, utóbbit Csanád és Sopron megyei telepések részére alapították meg.¹⁸ 1938-ban és 1939-ben az állam megvásárolta a Wenckheim-uradalom egy-egy birtoktestét, és azt mindkét alkalommal a Vitézi Szék rendelkezésére bocsátotta telepítés céljából. A Vitézi Szék 1938-ban felépíttette Kisnyilast, ahol 16 hajdúsági család talált új otthonra, egy évvel később pedig 20 Sopron megyei családot telepítettek Jánosház-pusztára.¹⁹

A sorban a következő telepítésre Rónafőpusztán került sor, amely az 1867. évi tagosítás során vált el a szomszédos Mosonszolonok községtől. Csizmadia meg is írta a telepítés történetét, amelynek kézirata a mosonmagyaróvári Huszár Gál Városi Könyvtár Helytörténeti Gyűjteményében található.²⁰

A rónafőpusztai birtok egykori tulajdonosa, a bohém életvitelű Somogyi Dezső földbirtokos tönkrement, és öngyilkos lett. A következő tulajdonos, egy budapesti ügyvéd, Tamási László pedig túladdott a birtokon, így az a kastéllyal és a hozzátartozó parkkal együtt a Földhitel Intézet kezelésébe került. A Földhitel Intézet a birtokot telepítés céljára fordította.²¹ A németek lakta egykori Moson megye szívében Újrónafő telepésközségnek azt a szerepet szánták, hogy – Mosonmagyaróvárhoz hasonlóan – a nyugati határszélen a magyar kultúra végvára legyen. Sokáig elterjedt volt a szakirodalomban, hogy a telepítésnél a nincstelen szegény-parasztoakat, zselléreket részesítették előnyben. Ez csak annyiban igaz, hogy a telepések kiválogatásának volt bizonyos szociális indoka (Hajdúböszörmény terjeszkedése miatt elfogytak a város körüli földek). Valójában nem a legszegényebbek kerültek a telepítendőkhöz. Ennek jó oka volt, hiszen a telepítésre jelentkezők számára előírták, hogy tartoznak kifizetni a részükre juttatott ingatlan vételárának 30%-át (a Vitézi Rend tagjai, a hadirokkantak és a három- vagy többgyermekesek 25%-át), a telepítéssel járó költségeket, továbbá az önálló gazdálkodáshoz szükséges megfelelő anyagi erővel és eszközökkel kellett rendelkezniük.²²

15 KOVÁCS Imre: Nagybirtok-kisbirtok. In KOVÁCS Imre: *Tanulmányok*. Szerk. SZABÓ A. Ferenc. Budapest 2013. 83. (Eredeti megjelenési hely: *Válasz* 1935. 11. 640–651.)

16 CSIZMADIA Károly: *Az újrónafői telepítés története*. Kézirat. Mosonmagyaróvár 1990. (a mosonmagyaróvári Huszár Gál Városi Könyvtár Helytörténeti Gyűjteménye, „Újrónafő” doboz) 15.

17 *Az 1936:XXVII. tc. a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről*. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8018>. (megtekintve: 2012. 09. 12.).

18 Ua. 1939. április 29. 1939/29. 3.

19 VARGA Noémi: „Hogy ezen a vidéken legyenek őrállói a magyar életnek”. Telepítések a magyaróvári járásba 1938–40-ben, különös tekintettel a rónafői telepítésre. *Arrabona* 2007. 1. 176.

20 CSIZMADIA 1990. Az újrónafői telepítésről bővebben olvasható: VARGA 2007. 173–194., *A város, amely elenged...* 2006.

21 MÓROCZNÉ NAGY Mária: *Egy országon át. Hajdúböszörménytől Újrónafőig*. Hajdúböszörmény 1999. 112., VARJASI Imre: Új honfoglalók. Az első hajdúböszörményi telepések Mosonban. In *A város, amely elenged...* 2006. 35–36.

22 Hirdetmény Hajdúböszörmény megyei város polgármesterétől. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fiókleveleltára 74/c. 282. d. 5280/1940. K.sz. Hajdúböszörmény, 1940. április 4.

A nemzetvédelmi szempont elsődlegességét mutatta, hogy a telepeseket szigorúan megválogatták: csak magyar nemzetiségű, sőt magyar nevű, és református hitű gazdák jelentkezhettek, akik megfeleltek a politikai megbízhatóság szempontjának (a baloldali mozgalmakban való részvétel kizáró ok volt). Elvárás volt az egészségügyi alkalmasság, és a telepítés helyszínén a mezőgazdasági munka vállalása. Elsőbbséget élveztek a nagycsaládosok, a vitézek, a hadirokkantak, valamint a hősi halottak férfi utódai.²³ A kormány telepítési akciójának megcélzottjai nyilvánvalóan nem a legvagyonosabb földművesek voltak, de nem is a legszegényebbek, az agrárproletárok (utóbbiak nem tudtak volna eleget tenni az önrész kifizetésének), hanem azok, akik bár rendelkeztek házzal és némi kis birtokkal, de alig tudtak megélni a saját földjükön. A Földművelésügyi Minisztérium nemcsak földet biztosított a telepéseknek, hanem részükre lakóházakat és melléképületeket is építtetett.²⁴

Nyilvánvaló, hogy a telepítés szervezői önálló kisbirtokos egzisztenciákban gondolkodtak, akikről feltételezték, hogy megállják a helyüket az állam és a környező főhercegi uradalom gyámködése nélkül is, és a termelésben felveszik a versenyt a mosoni német Bauerekkel. A kormány el akarta kerülni, hogy a telepések elszakadjanak a földtől, és a magyaróvári gyárak munkásságát gyarapítsák. Mezőgazdaságilag képzett, lelkes és szorgalmas emberekre volt tehát szükség, akiknek kezén nem marad parlagon a Kisalföld.

A telepítésnek akadtak bírálói is a helyi elit körében. Erényi Károly győri örkanonok, a kormánypárt tagja és volt képviselőjelöltje a *Mosonvármegye* hasábjain meglepettségének és neheztelésének adott hangot amiatt, hogy a telepítésnél nem a megyei születésű napszámósokat részesítik kedvezményben, hanem az ország más területeiről hoznak telepeseket. A kanonok-politikus álláspontját meghatározta, és szavainak súlyt adott, hogy Győr-Moson és Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye törvényhatósági bizottságában annak a Moson Megyei Pártnak volt az elnöke, amely az önálló Moson megye visszaállításáért küzdött. Eleve a lokális érdekű közéleti ember szempontjából viszonyult a telepítéshez, papként pedig – Csizmadiahoz hasonlóan – a gondjaira bízott közösség pártját fogta. Ezenkívül határozottan visszautasította a mosoni németiség hazafiasságának lebecsülését.²⁵

Erényi, aki maga is mosoni német (heidebauer) születésű volt, nem emelt elvi kifogást a magyarosítás törekvése ellen, annak módjával viszont messzemenően nem értett egyet, és figyelmeztetett a várható politikai következményekre: „Az emberek el vannak keseredve [...]. És kezdenek kifelé [ti. a hitleri Németország irányába – P. A.] kacsintgatni, ahol különösen a napszámós népség egész jó módon él, s majd jön közéjük Basch [ti. Basch Ferenc, a Volksbund vezetője – P. A.] és társai, s fel fogják forgatni az eddig nyugodt társadalmat.”²⁶ Erényi tehát érzékelte, hogy a Volksbund támogatása mögött – ellentétben a közkeletű vélekedéssel – nem kizárólag a nagynémet érzelem, hanem a szociálpolitikai indítók is szerepet játszanak.²⁷

Pünkösdvásárra 54 család érkezett, köztük Kovács Péter és családja. Csizmadia kérésére Kovács Péterék átköltöztek Újrónafőre.²⁸ Éppen ekkor üresen, kihasználatlanul állott a pompás 40 szobás rónafői kastély. A kastélyt a KIE megvásárolta az államtól a Kovács Péter által

23 Uo.

24 Uo.

25 ERÉNYI Károly: Erőszakolt telepítés. *Mosonvármegye* 1939. 1. (január 1.) 2., Győr szab. kir. városi és Győr-Moson-Pozsony k.e.e. megyei Fejek. Szerk. PALATINUS József – HALÁSZ Imre. Győr 1934. 290.

26 ERÉNYI 1939. 2.

27 Uo. 2., lásd a Volksbund támogatottságáról: SPANNENBERGER Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest 2005.

28 KELEMEN Benő Benjamin: Uradalomból telepés falu. In *A város, amely elenged...* 2006. 53

megálmodott népfőiskola elhelyezésére. 1943-ban indultak el az előadások, többek között Veres Péter és Somogyi Imre szerepelt az előadók között.²⁹

A TELEPESEK SZÓSZÓLÓJA

Bár a magyar telepítés célja a mosoni német nemzetiségi tömb fellazítása volt, Kovács egy cikkében, amelyet a *Mosonvármegye* című lapba írt, szorgalmazta, hogy „a mostani sorsdöntő időkben” fogjon kezét „e szűkebb hazának magyarajkú, németajkú és horvátajkú polgára”.³⁰ Kovács azzal a céllal írta a cikket, hogy eloszlassa a hajdúböszörményi telepeket körülvevő bizalmatlanságot, és magyarázatot adjon a telepítés okára. Erényi bírálatának fényében a telepítés megindokolása nem volt haszontalan lépés. Hiszen a hajdúböszörményi telepesek mégiscsak magyar nemzetiségűek és reformátusok voltak a heidebauerek, valamint a katolikusok között, vagyis kétszeresen *idegenek*.

A telepesek két világ határán egyensúlyoztak nemcsak földrajzi értelemben (az Alföldet cserélték fel a Kisalfölddel), hanem abban az értelemben is, hogy egy interetnikus, magyar-német nemzetiségi és nyelvi erőterben kellett boldogulniuk. Vallásukkal, alföldi tájszólásukkal, öltözködéssel, hajdú öntudatukkal idegennek számítottak még a mosoni magyarok számára is, nem beszélve a közeli Magyaróvár polgárságáról és munkásságáról. Veres Péter sokat vitatott terminusával élve, a hajdúböszörményi telepesek „rideg-paraszti” mentalitást hordoztak, egy olyan régióban, a Kisalföld síkján, ahol a Bécshez és a nyugati piacokhoz közeli előnyös fekvés következtében a parasztság képes volt bekapcsolódni a távolsági kereskedelembé, fuvarozásba, és hamar a kapitalizálódás meg a polgárosulás útjára lépett. Veres a „rideg-paraszt” kategóriával a parasztságon belül egy szűkebb réteget jelölt: a (számára) eredeti, „igazi”, tősgyökeres magyar parasztságot „jelentő kisparasztság és földmunkásság” csoportjait.³¹ Veres számára az Alföld szegényparasztsága, annak kultúrája, életmódja és mentalitása jelentette a viszonyítási pontot. Ebből a szemszögből nézve a Kisalföld, de főleg Moson megye piacra termelő, a 19. század elejétől kezdve kereskedő-fuvaros tevékenységet is végző, és abból vagyonosodó földműves népsége már alig-alig számított a (Veres szerinti) igazi parasztság közé.

Már a 19. században kimutatható egy prekapitalista mentalitásszerkezet, amelyet Horváth Gergely Krisztián „mosoni modellnek” nevezett.³² Veres az alföldi szegényparasztságtól idegennek tekintette az individuális üzleti szellemet, amelyet a „teljesen polgárvá lett sváb paraszt” jellemzőjének tartott.³³ Moson megyében viszont már a 19. század elején végbement egyfajta „elő-polgárosodás” a földműves népség mentalitásában, amelyet a nyugati határszél kedvező földrajzi és társadalmi feltételrendszere (a bécsi és alsó-ausztriai piacokhoz kö-

29 KOCSIS 2001. 4.

30 KOVÁCS Péter: Mi, telepesek. *Mosonvármegye* 1942. 6. (január 18.) 2.

31 VERES Péter: *Az Alföld parasztsága*. Budapest 1936. 5–6. (Új Magyar Könyvtár 1.).

32 MAJOR Pál: *Mosonymegye monographiája*. Magyaróvár 1878, GYÓRI Róbert: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall* 2006. 24–25. 231–250., HORVÁTH Gergely Krisztián: Vállalkozó jobbágyok? A hansági széna a bécsi piacon a 19. század első felében. In *A felhalmozás íve*. Szerk. HALMOS Károly – KLEMENT Judit – POGÁNY Ágnes – TOMKA Béla. Budapest 2009. 141–151., HORVÁTH Gergely Krisztián: A mosoni modell. Az agrárpiacosodás feltételrendszere a rendi korszak végén. *Kommentár* 2013. 4. 48–55.

33 VERES 1936. 57.

zeli fekvés, a kereskedelem mint a parasztság kiegészítő tevékenysége, kisszámú kis- és köz-nemesség) alapozott meg.³⁴

A felekezethez tartozás éles választóvonalat húzott a parasztság különböző csoportjai között. Hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy a katolikus-protestáns ellentét még a 20. század elején-közepén is eleven volt a paraszti közösségekben, sőt egy adott településen és tájegységen belül sokak számára ez fontosabb választóvonalat jelentett, mint a nemzetiség vagy a nyelv. Hogy a felekezeti együttélés nem ment kezdetben könnyedén, és voltak súrlódások a katolikus környezet és a református telepesek között, az kiderül az egyik telepes lánya, Móroczné Nagy Mária visszaemlékezéséből, valamint Kovács Péter cikkéből. A telepesek alig rendezkedtek be Rónafőpusztán, amikor meghalt Nagy Mária édesanyja. A magas vízállás miatt helyben nem temetkezhetek, ezért át kellett vinni a halottat a mosonszolnoki temetőbe. Mosonszolnok lakossága szinte kizárólag katolikusokból állt, és a plébános nem volt hajlandó eltemetni a halottat, még a jegyző kérésére, sőt követelésére sem. Végül a jegyző feltöltette a rónafőpusztai sír helyét, és így már lehetséges volt a temetés.³⁵ Kovács Péter telepeseket védő cikkében pedig felidézte egy katolikus heidebauer megjegyzését, miszerint „azt még csak megértem, hogy magyarokat és katolikusokat telepítenek ide, de hogy reformátusokat miért hoznak erre a vidékre, azt sehogyan sem tudom megérteni”.³⁶

Kovács Péter tehát arra vállalkozott, hogy a nemzetiségi, felekezeti, regionális és társadalmi ellentéteken felülemelkedve megmagyarázza, miért volt szükség a telepítésre, mert, mint írta, nem szeretné, ha telepes társaival együtt „idegen test” lenne. Kovács hivatkozott a hajdúböszörményi birtokviszonyra, a földhiányra, amely vándorbotot adott a telepesek kezébe: mint írta, Moson megyében kisebb volt a népsűrűség, mint országosan (40 fő/km², szemben az országos 97 fő/km²-rel), és a jó termőföld nagy mennyiségben rendelkezésre áll. Kovács tehát teljesen szociális szempontúnak állította be a telepítés motivációját.³⁷

Ez a telepesek szempontjából igaz is lehetett, más kérdés, hogy a magyar kormányzatot elsősorban a nemzetiségi szempont érdekelte, amit az is bizonyít, hogy nem a legszegényebb családokat válogatták be a Kisalföldre telepítendők közé. Kovács azonban megnyugtatót mindenként, hogy „természetesen alkalmazkodni akarunk és fogunk az itteni életviszonyokhoz”, hozzátéve, hogy „még ha kemény is a fejünk, azért rosszindulatú makacsság nincs bennünk, különösen akkor, ha megéreztük, hogy nem mint másodrendű lényt vagy mint cselédet akarnak bennünket irányítani. A másodrendű lényként való kezelést nem bíránk el.” Végző soron, mint írta, ők, a telepesek nem akarnak mást, mint „szabad hazában szabad magyar földet”.³⁸

Hangsúlyozta, hogy a telepesek nem akarnak senkit kiszorítani a földjéről. Cikkében végig nemzeti elfogultság nélkül nyilatkozott, megadva a tiszteletet az őshonos németeknek is, éppúgy, ahogyan a magyar nemzetiségűeknek. De egyúttal higgadtan visszaütötte a reformátusokkal szembeni felekezeti elfogultságot is, mert „haszontalan semmire nem való emberek volnánk, ha a mostani időkben egymást a vallásért háborgatnánk”.³⁹

34 HORVÁTH 2013. 49–51.

35 MÓROCNÉ NAGY 1999. 117–119.

36 KOVÁCS 1942. 2.

37 Uo. 1.

38 Uo. 1.

39 Uo. 2.

A PARASZTSÁGÉRT, A PARASZTPÁRT ELLEN?

Kovács Péter maga is gazdálkodott, miközben vezette a népfőiskolát. Talán református szocializációjából is fakadóan fontos emberi értéknek tekintette a tanulást és a művelődést. Erről tanúskodik egy anekdota. Már az új politikai rendszerben, 1946-ban Veres Péter, a Parasztpárt elnöke és Révai József meglátogatták Újrónafőt, és felkeresték Kovács Pétert is. Kovács aligha érezte magát megtisztelve Révai látogatásától, hiszen a Parasztpárton belül a Kovács Imre vezette „jobboldali” irányzathoz állt közel, amelyik kizárta a kommunistákkal való együttműködést (Kovács elvetette a szovjet típusú kollektivizálást, ő maga a dán szövetkezetesítésben gondolkodott). A kommunista kultúrpolitikust állítólag meglepte, hogy egy parasztember házában könyvespolcot lát.⁴⁰ Persze, Kovács Péter olvasottsága, műveltsége, politikai tudatossága és széles látóköre valóban nem számított általánosnak az újrónafői telepeselek körében. Kovács, bár maga is kisparaszti sorból jött, mégsem volt igazi földműves, hanem amolyan ország- és félig-meddig világlátott fél-paraszt, fél-értelmiségi.

Hogy Kovács Péter kezdetben bizakodva fogadta a világháború utáni új rendszert, azt bizonyítja, hogy helyben tisztelt és közkedvelt személyként vállalta az újrónafői parasztpárti szervezet vezetését. Az 1945-ös nemzetgyűlési választáson a Győr-Moson és Sopron megyei parasztpárti lista harmadik helyét foglalta el (Veres Péter és Somogyi Imre mögött).⁴¹ Kovács nem országos politikus volt, ő elsősorban a faluja és a szűkebb pátriája érdekét akarta képviselni. Ebből érthetővé válik későbbi konfliktusa a párt vezetésével. Nem fogadta el, hogy a Parasztpárt a munkáspártok szövetségese legyen. Ezzel szemben a parasztegység politikája jegyében az FKGP-vel való együttműködést támogatta. A parasztpárti-kisgazda szövetség keretétül a Parasztszövetség szolgált. A Parasztszövetségben belül Kovács a magyaróvári járási szervezet titkára volt.⁴²

A hatalom 1947-ben szétzilálta a Parasztszövetséget, Kovácsot pedig kizárták az újrónafői parasztpárti szervezetből.⁴³ A Parasztpárt megyei szervezetei lassan „kicsúsztak” a párt alól, mivel vezetőik elutasították a Parasztszövetség-ellenes kampányt, az országos vezetés ekkori baloldali, a Kommunista Párt felé gesztusokat gyakorló irányvonalát. Az országos vezetéssel szembeni hangulatot ekkoriban Mészáros Ödön, a párt győri városi elnöke azzal a mondatával fejezte ki, hogy „ha ő a kommunista pártba akar menni, akkor elmegy az MKP-ba, nem pedig a Parasztpártba”.⁴⁴ Az 1947-es választáson Kovács már a Független Magyar Demokrata Párt (FMDP) Győr-Sopron megyei listáján indult el. A lista második helyét kapta, az FKGP-ből kivált Parragi György újságíró mögött.⁴⁵

Nem ő volt az egyetlen, aki szembefordult a pártjával. Ezen a választáson Győr-Moson és Sopron megyében a parasztpárti-kisgazdapárti összefogás sajátos módon az FMDP és a Demokrata Néppárt (DNP) berkeiben valósult meg. A két pártban a Parasztpárt és az FKGP Győr-Moson és Sopron megyei „lázadói” érintkeztek, ráadásul többségükben olyan „helyi emberek” (nem politikusok, főleg nem professzionálisak!), akiknek szavuk volt egy adott faluban, közösségben. Példának okáért az FMDP-ben Kovács Imre (aki a párt alelnöke lett), Kovács Péter (Újrónafő) és Parragi, a DNP-ben Mészáros (Győr), valamint az FKGP-ből kilépett Pécsi József (Gönyű), id. Tóth László (Gyömöre) és Mézes Miklós (Zsira). Jellemző,

40 SZALAI Attila: Szigethy Attila élete és munkássága. In *Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei Győr-Sopron megyében*. Forráskötet. Szerk. NÉMA Sándor. Győr 2006. 24.

41 HUBAI 2001. 148.

42 PIL 284/3–9.

43 Uo.

44 Uo.

45 HUBAI 2001. 148

hogy Kovács Imre kivételével mindegyikük politikai pályafutásának kezdete az 1945-ös esztendőhöz kötődik, valamint az is, hogy közülük négyen (Kovács Péter, Pécsi, Tóth és Mézes) aktívan gazdálkodtak, és a község hangadóiként, szószólóiként tevékenykedtek, részt vettek a helyi földosztásban.⁴⁶

Nyilvánvaló, hogy számukra a politika elsősorban a helyi szintű ügyekkel való törődést jelentette, és úgy érezték, a közösségük bizalmából, nem pedig egy pártközpont akaratából vesznek részt a közéletben. Már csupán ezért is elkerülhetetlen volt a szakítás a koalíciós kormányzásban részt vevő, annak minden terhét cipelő volt pártjukkal, amely a hatalom részeseként kénytelen volt figyelembe venni a Kommunista Párt érdekeit.

A rónaírók túlnyomó része Kovács személye miatt szavazott le az FMDP-re, éppúgy, ahogyan korábban a Parasztpártra. Kovács neve 66 szavazatot hozott az FMDP listájának. Korábbi pártja ezen a településen 56 szavazatot szerzett.⁴⁷ Kovács Péter nem nyert mandátumot, de a Parasztszövetségben való részvétele, a kommunistabarát politika elutasítása a későbbiekben éppen elég okot adott a félreállítására. A Rákosi-korszakban el kellett hagynia Újrónafőt, és ezeket az éveket a dunaalmási kertészetben vészelte át. 1956-ban térhetett vissza családjával Újrónafőre. 1964-ben bekövetkezett haláláig a helyi szövetkezetben dolgozott.⁴⁸

ÖSSZEGRZÉS – PARASZTPÁRTI, VAGY „PARASZTPÁRT”?

Kovács Pétert tanulmányom címében és több helyen is *parasztpárti* jelzővel illetem. Életútjából és politikai pályájából azonban látható, hogy ő nem abban az értelemben viseli a jelzőt, amennyiben (életének kis szakaszában) a Parasztpárt tagja volt, hanem azért, mert ifjúkora óta a parasztság felemeléséért küzdött.

Ahogyan sokan a hozzá hasonló kisparaszti háttérű értelmiségiek, vagy a kisgazdák, birtokos parasztok közül, 1945-ben azért vállalt el egy politikai szerepet, mert helyben tisztelt emberként erre kapacitálta a közössége, amelynek már korábban is szószólója és érdekkijárója volt. Kovács megtestesítette a tipikus „helyi közéleti embert” (túlzás lenne politikusnak nevezni), a „lokálpatriótát”, vagyis azt a karaktert, amelyik elsősorban a választott közösséghez kötődik, és csak másodsorban (ha egyáltalán) egy országos irányzathoz, mozgalomhoz, vagy előre gyártott teóriákhoz. Kovács emellett egyetlen ügyet képviselő (*single issue*) közéleti ember volt: számára az *alföldi magyar református paraszt* érdeke volt a politikai cselekvés origója. Ebből következően Kovács mind földrajzi, mind nemzetiségi szempontból egy, a teljes parasztságon belüli szűkebb réteg sorsának javítását kívánta, már csak azért is, mert az országon belül másfajta parasztokról, mint reformátusokról és magyar nemzetiségűekről, az 1940-es évek elejéig aránylag kevés ismerettel rendelkezett.

Hamar kiderült, hogy Kovács nem képes, pontosabban nem akarja szolgálai követni az országos vezetőség politikáját. Református hitét megvalló emberként nem volt számára rokonszenves a kommunistabarátság, és nem fogadhatta el az utasítást, hogy szakítson a Parasztszövetséggel. Nem arról van szó tehát, hogy Kovács úgymond „elárulta” a Parasztpártot, azzal, hogy Balogh István páter Független Magyar Demokrata Pártjába lépett be, hiszen ő soha nem volt parasztpárti abban az értelemben, hogy a Parasztpárt egészével azonosult volna. Viszont a parasztság ügyét (elsősorban persze a hajdúböszörményi telepeseiket) szíven visel-

46 *Az idő élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949)*. Szerk. KOVÁCS Károly Zoltán – ROSDY Pál. Budapest 1996. 156–180.

47 PIL 284/3–4.

48 KOCSIS 2001. 4.

te, és éppen azért csatlakozott Balogh páter kiskazda maradványpártjához, mert ettől a párttól várta a hiteles parasztvédő politika képviselését.

Kovács sorsa önmagában cáfolja a parasztpártiak baloldaliságának a mítoszát: sem a kommunista, sem általában a szocialista eszmékkel nem volt kapcsolata, mindvégig református hitéhez mélyen ragaszkodó emberként törekedett a parasztság megsegítésére. Nem felejtethetjük el, hogy a dunántúli telepítést (ami végső soron mégiscsak megalapozta a Parasztpárt helyi bázisát) a KIE kezdeményezte, és az akcióból – pénzügyi támogatás formájában – a református kollégiumok diákjai kivették a részüket. Nem beszélve arról, hogy a népfőiskolán a győr-mosoni társadalom olyan jeles, és az 1945 utáni baloldaliságtól távol álló protestáns személyiségei tartottak előadást, mint Kapi Béla evangélikus és Győry Elemér református püspök.⁴⁹ Vallásos érzület és parasztpártiság nem mondott ellent egymásnak. Nem Kovácson múlt, hogy végül választásra kényszerült, és el kellett hagynia a Parasztpártot – Kovács szerint 1947-ben a párt vezetése „ment balra”, noha a párt elnöke, Veres Péter vagy alelnöke, Darvas József valójában mindig is „balra állt” Kovácstól, és a Parasztpárt megannyi „helyi emberétől”. Kovács Péter azonban ezt nem látta kezdetben ilyen logikusan, hiszen ő, helyzetéből fakadóan, „alulnézetből” szemlélte az országos politikát. Ráadásul egy darabig volt alternatíva a Parasztpárton belül: a Kovács Imre főtitkár által képviselt „harmadik út”. Ez a „kétarcúság” ideig-óráig működőképesnek bizonyult.⁵⁰ El kellett telnie egy időnek, amíg kiderült, hogy az utak véglegesen szétválnak.

Mint a népi mozgalom tagja, és mint parasztpárti politikus, Kovács Péter sorsa a feledés lett, de a hajdúböszörményi telepések támogatójaként, és a helyi népfőiskola szervezőjeként mind a mai napig méltán őrzik emlékét Újrónafőn.

ÁDÁM PAÁR

THE JOURNEY OF A PEASANT PARTY POLITICIAN FROM THE HEYDUCK DISTRICT TO THE MOSON PLAINS

The regional history of the National Peasant Party, formed in 1939, remains largely unexplored, even though regional factors were decisive in the degree of success for the party. The Peasant Party targeted farmers, but by ‘peasant’ they understood the peasantry of the Great Plains, and were largely unacquainted with the farming population of other regions, especially the northern and western Transdanubia. The party, in an area and society that was largely foreign to its founders, had to rely on local characters of some popularity, who had influence in that particular settlement. However the party leadership failed to realise the difference between a vote for a person and a vote for the party: the popularity of the party was largely due to the sympathy towards the local leader and a result of his network rather than the party itself.

49 KOCSIS 2001. 4.

50 PAPP 2012. 184.

The case study in the paper aims to show the importance of local factors on Peasant Party politics by presenting the life and political career of a largely forgotten person, Péter Kovács. His career is symptomatic of the territorial limitations of Peasant Party politics: the strategy of party politicians was ultimately influenced by the conditions of local communities, rather than the decisions made by the party headquarters in Budapest. The subject of the paper straddles political history and local historiography. As opposed to traditional political history, the politics of the Peasant Party will be examined 'from below', on the microlevel of a personal career. The activities of Péter Kovács show that successful party organisation in a local community could not be transformed into permanent sympathy for a particular party.

FEHÉR GYÖRGY: DARÁNYI IGNÁC PÁLYÁJA (1849–1899)

Gondolat Kiadó, Budapest 2012 (241 oldal + melléklet)

A Gondolat Kiadónál megjelent kötet már borítójának harmonikus színvilágával, dicséretes grafikai tervével arra ösztönöz, hogy belelapozzunk, remélve, hogy az esztétikus külső mögötti tartalom szintje igazolja várakozásainkat. Nem csalódunk, Fehér György témájának avatott szakértője, előző munkái e tárgyban nem ismeretlenek a korszak kutatói előtt.

A jelenlegi szűkös kutatásfinanszírozás körülményei között különösen fontos megemlíteni, hogy a magyar mezőgazdaság történetének felívelő korszakát jelentő 19. század utolsó harmada agrárminiszterének pályafutását elemző kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap kiadói támogatásával jelent meg.

A szerző szokatlanul személyes hangú Bevezetőjében utal arra, hogy kutatási területe egy másik vonulatának – a magyar mezőgazdasági kísérletügy kialakulása, illetve a mezőgazdasági kísérletügyi állomások dualizmus kori agrárfejlődésünkben betöltött szerepe – tárgykörében végzett anyaggyűjtése során figyelt fel Darányi Ignácnak (1849–1927), a dualizmus korától a 20. század első harmadáig terjedő időszak meghatározó szakpolitikusának tevékenységére. Sajnálatos módon nem számít egyedi esetnek, hogy Darányi közéleti szerepvállalásának aktuálpolitikai indokoktól vezérelt megítélése rögzült a köztudatban, igaz, a történettudomány is adós maradt Darányi Ignác pályafutása feldolgozásával és értékelésével. Bár Fehér György nem említi, de mint a Magyar Mezőgazdasági Múzeumhoz kötődő kutatónak, Darányinak az 1897. szeptember 12-én megnyílt, nagy múltú közgyűjtemény alapításában részes szakminiszterként is nyilvánvaló módon látókörebe kellett kerülnie. Amint az ismeretes, az 1897–1899 között az ezredévi kiállítás történelmi épületcsoportjában helyet kapott múzeum alapítása Darányi Ignác földművelésügyi miniszter által történt „abból a célból, hogy az ország mezőgazdasági termelése és fejlődése állandó és modern muzeumban bemutatassék”. A múzeum értékes anyagot őriz gyűjteményében Darányi Ignác személyére vonatkozóan.

Több szempontból sem véletlen tehát, hogy a családtörténeti háttérrel induló kötet kronologikus egységei közt (*Család és a felkészülés évei, A képviselő, A Bánffy-kormány földművelésügyi minisztere*) arányában a legnagyobb részt Darányi – akit a szerző egy másik munkájában „konceptuális földművelésügyi miniszter”-ként aposztrofált – 1895 novemberétől a Bánffy-kormány földművelésügyi minisztereként végzett tevékenységének a bemutatása kapta.

A református köznemesi családból származó Darányi Ignác, Georgikont is végzett édesapjához hasonlóan, maga is jogi végzettséget szerzett. Hivatása a 19. század második felének jobbágyfelszabadítást követő korszakában bontakozott ki, a magyar mezőgazdaságnak a hűbéri társadalmat követő polgári átalakulása megvalósulása idején. Szerteágazó tevékenységében egyaránt helyet kapott 1874-ben megnyitott ügyvédi irodája működtetése, a református egyház világi vezető tisztségviselői között elfoglalt helye, s örökölt és szerzett, mintegy ötezer holdnyi saját jószágainak jó gazdaként történő irányítása.

Darányi 1885-től a dunántúli református egyházkerület központi ügyésze, 1892-től a budapesti református egyház és a pápai református főiskola gondnoka. 1890-től indul a Magyar Vöröskereszt Egyletben főgondnökként végzett tevékenysége. 1875-től lett az Egyesült Főváros Takarékpénztára titkára, majd a főváros törvényhatósági bizottságának is tagjává választották. Az országos gazdasági egylet igazgató választmányi tagja, s bekapcsolódott a vízszabályozási társulati munkába is: 1877-ben elvállalta a Szolnok-Csongrád Tisza-balparti Ármentesítő Társulat jegyzői feladatait. Ügyvédi irodáját sokasodó közeleti feladatai miatt 1892-ben bezárta, mintegy jelezve, hogy a közeleti tevékenységet állította tevékenysége középpontjába. Közeleti szerepvállalását illetően, politikai gyakorlatáról Bánffy Dezső miniszterelnök az uralkodónak írt felterjesztésben hangsúlyozta, hogy Darányi 1881 óta a képviselőház tagja, ahol 1895-től az egyik alelnöki posztot is betöltötte: „parlamentari rutinjának nem egy fontos és kényes kérdésben adta kiváló tanújelét... Minden alkalommal széles körű ismereteinek és társadalmi téren gyakorolt nagy befolyásának adta bizonyítékát.”

Közeleti-politikai szerepvállalásában Darányi, aki 1893-tól a Szabadelvű Párt alelnöki tisztségét is betöltötte, az agrárius-merkantilista vitában, a parlamenti csatározásokban politikailag az 1867-es kiegyezés talaján állva, következetesen az egyes gazdasági ágak arányos fejlesztését képviselte. Fontosnak tartotta és támogatta a kísérletügyi intézmények tevékenységét, kutatási eredményeik integrálását a mezőgazdasági termelés gyakorlatába, illetve a megoldandó kérdésekben bevonásukra példa az agrárkormányzat részéről például a szőlőrekonstrukciós törvény. Támogatta az oktatás és a kutatás szoros együttműködését. Jól látta a honi mezőgazdaság intenzív irányú átalakításában az állattenyésztés kulcsszerepét, s azt az állategészségügy állami felügyelet alá vonásával együtt gondolta megvalósíthatónak. Sajnálatos módon, bár az állattenyésztés szerkezeti átalakítása jelentős eredményeket ért el, de befejezetlen maradt: a legelő- és rétterületek elkülönözések utáni, majd a gabonakonjunktúra hatására történő szűkülése következtében, illetve a szántóföldi takarmánytermesztés aránya is elégtelen maradt.

Darányi agrárministerségét fontos törvények fémjelzik, jelezve, hogy a jogszabályalkotás az állami beavatkozás, a kormányzat agrárpolitikai törekvései megvalósításának egyik lehetséges módja. Az 1895. évi XLVII. tc. a szarvasmarha-tenyésztés országos emelésére szolgáló alapról a belterjes szarvasmarha-tenyésztés fellendítését kívánta előmozdítani. Az 1896. évi V. tc. a filoxéra által elpusztított szőlők felújításának előmozdítása tárgyában, azaz a szőlőrekonstrukciós törvény a filoxeravész leküzdésére tett erőfeszítések eredményeként született meg, jelentős állami támogatást, illetve kedvező kamatú hitelt biztosítva a szőlőtelepítésekhez. Az 1898. évi XXIII. tc. a gazdasági és ipari hitelszövetkezetek állami támogatásáról rendelkezett. Darányi a szövetkezetek szerepéről hasonló nézeteket vallott gróf Károlyi Sándorral. Ismeretes, hogy a Millennium évében, 1896-ban, Károlyi kezdeményezésére alakult meg a Magyar Gazdaszövetség, amely az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elsősorban a nagybirtok érdekérvényesítésre alapozott tevékenységével szemben, nagyobb teret szánt a középbirtok és a gazdagparaszti réteg képviselőténak. A későbbiekben a szövetség elnöki tisztségét is elvállaló Darányi és Károlyi között azonban a munkáskérdés, s abban az állam szerepvállalásának megítélése éles vitákat generált. Darányi az agrárkérdésben merőben elmentés nézeteket vallott Tisza Istvánnal is a megoldást illetően. Álláspontja szerint az ország rendkívül egyenlőtlen birtokmegoszlása, a birtokstruktúra változtatása elkerülhetetlen volt a társadalmi feszültségek enyhítése és a modernizáció megvalósítása érdekében. A szükségparcellázásokat, -telepítéseket nemzeti birtokalap létrehozásával, a nagybirtokosok, elsősorban a hitbizományok támogatásával, kárpótlással gondolta megvalósíthatónak. Ide kapcsolódik az 1897-ben indult ún. rutén (ruszin) akció is: a gróf Schönborn-féle hitbizománnyal kötött megállapodás szerint az államkincstár által 25 évre bérbe vett mintegy húszezer kataszteri

holdat osztott ki a kisgazdák között. „Az állami telepítésre kell a fősúlyt fektetni”, hangoztat- ta Darányi.

Darányi Ignác tevékenységéhez kötődik korabeli baloldali ellenzéke és az utókor egyol- dalú megítélése alapján a „rabszolgatörvény” néven elhíresült 1898. évi II. tc. is a munka- adók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról. A nagy belpolitikai feszültséget okozó aratósztrájk-mozgalmakra válaszul született jogi szabályozást, bár egyér- telműen szociális biztonságot adott a munkavállalóknak, az aratószerződéseket megszegők szankcionálása miatt a társadalmi érzékenységet egész pályafutásában tanúsító szakpolitikus konszenzusra törekvő erőfeszítéseit elfedve, aktuálpolitikai szempontok szerint értékelték.

Jelen kötet a Darányi család e kivételes tehetségű tagja tevékenységét 1899-ig, első kor- mányzati ciklusa végéig mutatja be, összesen tizenkét évi szakminiszteri tevékenysége első négy évére fókuszálva. A középbirtokos réteg értelmiségi pályán működő honorácior rétege kiemelkedő képességű tagjaként, „...önmagának köszönheti e nemes fejű államférfi azt, ami- vé lett...” – írta róla Mikszáth Kálmán. Ahogy Fehér György az Összegzésben megfogalmaz- ta, Darányi Ignác „a változó helyzethez alkalmazkodó taktikus, koncepciózus réalpolitikuss” volt. A szerző ígérete szerint az 1899 után további három kabinetben is agrárminiszter Dará- nyi ténykedését munkája tervezett folytatásában követhetjük majd nyomon, úgy is, mint a „19–20. századi társadalmi modernizáció, a magyar polgárosodás egyik lehetséges útja” be- mutatását.

Valóban, Darányi Ignác tevékenységének értékelése az egészében szemlélt pályakép ívé- nek felrajzolásával válik majd teljessé. Recenzens kritikai észrevételei elsősorban a tanul- mány formai megoldásaira vonatkoznak. A szerző a primer (ideértve a korabeli sajtótermékek közléseit is) és sekunder források feldolgozása terén egyaránt lehető teljességre törekedett, a szakirodalomban 2011-ben megjelent kötetekig bezárólag, illetve a tárgyról tudományos fo- kozat megszerzése kapcsán született, kéziratban lévő feldolgozásokig (Ferge Zsuzsa kötete azonban aligha a Millennium évében jelent meg...). A kötet tudományos apparátusa azonban nem teljes a hely- és névmutató nélkül. A levéltári források közül a Magyar Országos Levél- tár kutatott szekcióinak meghatározásától eltérően, a Budapest Fővárosi Levéltár intézmény- név feltüntetése mellett hiányzik a kutatott állomány definiálása. A „Mellékletek” címmel összefoglalt részben szükségtelen *területmérték* és *pénz* külön alcímmel egy-egy tételt fel- tüntetni, ezek meghatározására a jegyzetekben kerülhetett volna sor. A rövidítésjegyzék ide- sorolása, elválasztása a források feltüntetésétől ugyancsak nem szerencsés (a rövidítésjegy- zékből hiányzik az OSZK feloldása, s ez annál is inkább sajnálatos, mert a bevezetőben az in- tézmény neve tévesen szerepel). A gazdag képanyag technikai kivitelezésének nyilván anyagi korlátai voltak, de a fotók és iratok őrzőhelyének feltüntetése mindenképp szükséges – hiszen a képek nem pusztán illusztrációk a kötetben megfogalmazottakhoz, hanem annak tárgyhöz információit is közvetítenek.

Fülöp Éva Mária

NAGY FERENC ÉS NAGY IMRE ÁLLAMMINISZTERE: B. SZABÓ ISTVÁN, A KISGAZDA POLITIKUS

Szerkesztette Vincze Gábor és Mucsi András
Békés Városi Jantyk Mátyás Múzeum, Békés 2013

Ha B. Szabó István kisgazda politikust be kellene mutatnom a mai egyetemi diákoknak, akkor azzal kezdeném, hogy egy sikeres agrárvállalkozót képzeljenek el, aki a családi birtokon való gazdálkodás mellett fontosnak tartotta, hogy a közügyekre is időt és energiát fordítson. Előbb szűkebb pátriája ügyeinek intézésébe kapcsolódott be: fiatalon tagja lett Békés képviselőtestületének, 1931–1934 között a község bírása volt. Mindeközben már az országos léptékű problémák is foglalkoztatták. Közismert, hogy a világgazdasági válság legsúlyosabb következményeit Magyarországon az agrárszektor érezte meg. Sokan gondolták úgy országszerte az 1920-as évek végén, hogy nincs megfelelő képviselő a gazdaságszervezésnek. Alulról jövő kezdeményezésként alakult meg a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP). Az 1930. október 12-i békési zászlóbontó nagygyűlés megszervezésében maga B. Szabó is részt vett. Előbb a helyi, majd 1933-tól a Békés vármegyei kisgazda szervezet elnöke lett, s egyúttal beválasztották az országos nagyválasztmányba, majd 1939 és 1944 között parlamenti képviselője lett a békési választókerületnek.

Miután 1944 őszén átvonult a front az ország keleti területein, megindult a Kisgazdapárt újjászervezése, melybe bekapcsolódott B. Szabó István is, akire hamarosan kormányzati szerepet osztottak. Újabb feladatok találták őt meg az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választás után, ahol a Kisgazdapárt abszolút többséget szerzett. A következő esztendő a kiélezett koalíciós küzdelmek jegyében telt. Ahogy a kommunisták egyre sikeresebben alkalmazták a politikai szalámitaktikát, úgy hozott a Kisgazdapárt vezetősége egyre több kényszerű kompromisszumot. B. Szabó István több fórumon is jelezte aggályait, s amikor ez sem segített, előbb a vezető tisztségeiről mondott le, majd pedig a pártból is kilépett 1947 nyarán. Egyéni politikai karrierjét feladta ugyan, de nézeteihez, értékrendjéhez hű maradt. Egy ilyen politikus példaértékkel bír mai napig. Ezért gondolták úgy szülőhelyén többen is, hogy fontos felhívni a figyelmet egy ilyen hiteles emberre. Ezeket a gondolatokat hangsúlyozta mind Farkas Zoltán (a Békés Megyei Önkormányzat Közgyűlésének elnöke), mind Izsó Gábor (Békés város polgármestere) a 2013. március 23-án Békésen megrendezett emlékkonferencián. Az elhangzott előadások tanulmányra formált szövegeiből, Vincze Gábor és Mucsi András szerkesztésében még 2013-ban megjelent egy gazdag dokumentummelléklettel ellátott kötet *Nagy Ferenc és Nagy Imre államminisztere: B. Szabó István, a kisgazda politikus* címmel.

Amikor a Békésről elszármazott történész, Vincze Gábor hozzákezdett a konferencia szervezéséhez, arra törekedett, hogy helybeli kutatók, helytörténészek mellett olyan országosan ismert szakembereket is megnyerjen, akik a jelenkortörténet makroszintű folyamatait részleteiben kutatták. Az elkészült tanulmánykötet ismeretében elmondható, hogy sikeresnek bizonyult ez az elgondolás. A lokális események mindig megkapják azt a szélesebb háttérrel, amelynek révén beilleszthetővé válnak az országos folyamatokba.

Így van ez B. Szabó István 1945 előtti politikai tevékenységével kapcsolatban is. Ehhez a kontextust Tábori Ferenc (Eötvös Loránd Tudományegyetem) tanulmánya adja. A szerző részletesen ismerteti az FKGP 1930-as békési megalakulásának körülményeit, majd a párt 1930-as évekbeli tevékenységét elemzi, nagy figyelmet fordítva az ellenzéki politizálás lehetőségeire és korlátaira a Horthy-korban. Mellékletként bekerült a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt 1930. október 13-án elfogadott programja, amelyet közkeletűen „békési

programként” szoktak emlegetni. Üdvözlendő e dokumentum teljes terjedelmében való közlése, mert B. Szabó István számára 1945 után is újra és újra fontos viszonyítási pontot jelentett.

Az 1945 és 1947 közötti „sűrű” esztendők történeteit M. Kiss Sándor (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) és Szerencsés Károly (Eötvös Loránd Tudományegyetem) elemzi. Különlegessége a kötetnek, hogy erről az időszakról található egy visszaemlékezés is. B. Szabó István egykori képviselőtársa, dr. Horváth János elevenítette fel emlékeit.

M. Kiss Sándor már tanulmánya címével is orientál: *Fenyegetett demokrácia („Némi demokrácia 1945 és 1947 között”)*. A kommunista párt minden meghatározó kérdésben maga mögött tudhatta a szovjet vezetés alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság támogatását, ugyanakkor a kisgazdák mindvégig abban bíztak – hangsúlyozza M. Kiss Sándor –, hogy a békeszerződés aláírása után megszűnik ez a háttértámogatás, s így a valódi társadalmi támogatottság lesz a döntő. Ezt a szempontot is figyelembe véve így fogalmaz a szerző: „Az elmúlt két évtizedben gyakran beszélgettem öreg kisgazda barátaimmal az 1945–1947 közötti időszak leglényegesebb összefüggéseiről. Javarást azon az állásponton voltak, hogy a tárgyalt időszakban Magyarországon működött a demokrácia. Magam ekkor »szültem meg« a fenyegetett demokrácia fogalmát. Abban ugyanis igaza volt vitapartner barátaimnak, hogy a tárgyalt időszakban valóban működött az országban a szovjet megszállás ellenére, illetve mellett a parlamentáris demokrácia mint uralkodástechnika. S ebben a korszak kisgazda politikusainak oroszlánrésze volt. Emellett azonban ezt a folyamatot a kommunisták – akár beépített embereik segítségével, vagy lehallgatás által szerzett információk alapján – nemcsak manipulálták, de befolyásolták is. Vagyis, ha beszélhetünk is demokráciáról, akkor ez legfeljebb ellenőrzött, és befolyásolt demokrácia volt.” (69.)

Az erőviszonyok tehát igencsak egyenlőtlenek voltak. Hiába szerzett a Kisgazdapárt abszolút többséget a törvényhozásban, ezt a túlsúlyt sem a kormányzásban, sem a helyi közigazgatásban nem tudta érvényesíteni. Még súlyosabb volt az aránytalanság az erőszakservezetekenél, melyek a kommunista irányítás alatt álló Belügyminisztériumhoz tartoztak. Ahogy közeledett a békeszerződés aláírása, úgy vált egyre feszültebbé a helyzet mind a koalíción belül, mind a Kisgazdapárt vezetésében. Ezekről a belső politikai küzdelmekről Szerencsés Károly ad közelképet párhuzamba állítva B. Szabó István és Pfeiffer Zoltán sorsának alakulását.

Miután a Baloldali Blokk nyomására 1946 márciusában a Kisgazdapárt centruma kizárta a pártból az ún. jobbszárnyat (Sulyok Dezsőt, Vásáry Istvánt stb.), a támadások középpontjába Pfeiffer és B. Szabó került. Pfeiffer Zoltán elsősorban azért, mert igazságügyi államtitkárként akadályozni tudta, hogy a kommunista párt jogi útra terelje a politikai küzdelmet. B. Szabó István nem annyira államminiszteri posztja miatt, sokkal inkább társadalmi ismertsége és népszerűsége miatt vált célponttá. A párt egyik alapítójaként sokan ismerték és tisztelték a gazdátársadalomban. Az 1946. szeptember 7–9. között Budapesten megrendezett Országos Parasztnapok sikeréhez is hozzájárult az ő széles körű kapcsolatrendszere. Erről így írt emlékirataiban: „A Kisgazdapárt elhatározta, hogy Budapesten megrendezi az Országos Parasztnapokat. Meg akartuk mutatni, hogy a parasztok is fel tudnak vonulni, ha kell, és ez a tömegfelvonulás a parasztság erejét is demonstrálná a munkásság felé. Az Országos Parasztnapok megszervezését a Parasztszövetség irányította. A főrendezéssel a párt engem bízott meg. Budapesten megjelentek a plakátok az én aláírásommal. Óriási munkát jelentett a távoli vidékről érkező emberek elszállásolása. Nagyon sok jóakarát nyilvánult meg irántunk a polgári lakosság részéről, úgyhogy meg tudtuk oldani az összes problémát. [...] Az Országos Parasztnapok nagyon lelkes, hatalmas megmozdulás volt. Tiltakozást is jelentett ez a Baloldali Blokk kisgazdapárti támadásaival szemben. Megmutattuk, hogy képesek vagyunk mozgósi-

tani a tömegeket és a pártunk befolyása, ereje töretlen. [...] A Parasztnapok után a pártközi feszültségek egyre éleződtek.”

Végül mind Pfeiffert, mind B. Szabót ugyanazon a napon, 1946. december 18-án mentették fel. Szerencsés Károly felhívja a figyelmet, hogy ekkor már javában folyt egy koncepciók per előkészítése, amelyről ma már közismert, hogy a Kisgazdapárt végzetes meggyengítéséhez vezetett. 1947. január 5-én a *Szabad Nép* „veszedelmes és széles körű köztársaság-ellenes összeesküvés” leleplezéséről számolt be. Valójában egy 1920-as években alakult, s a háború alatt a német befolyás ellen küzdő titkos szervezetnek, a Magyar Testvéri Közösségnek a békeszerződés életbe lépése utáni időkre vonatkozó tervezetéseit nagyították fel veszélyes összeesküvéssé. A Belügyminisztérium Államvédelmi Osztályán (ÁVO) kikényszerített vallomásokkal az FKGP vezető politikusait is kapcsolatba hozták az ügygel. Rákosi Máttyás az MKP Központi Vezetőség január 11-i ülésén egyenesen úgy fogalmazott, hogy „az utolsó hónapokban [...] igen komoly földalatti szervezkedés is folyt, egy összeesküvés, amely elsősorban a Kisgazdapártot használta fedőszervül, és amelyről feltehető, hogy a Kisgazdapárt sok vezetője tudott.”

Gyanúba keverték Kovács Bélát, a Kisgazdapárt főtitkárát, akit a szovjet katonai hatóságok – miután a nemzetgyűlés nem járult hozzá mentelmi jogának felfüggesztéséhez – elhurcoltak a Szovjetunióba. (Nyolcévi rabság után, 1955-ben térhetett haza.) 1947 tavaszán a párton belüli harcok tovább éleződtek, ennek részeként március 12-én Pfeiffert kizárták. Néhány héttel később koholt vádak alapján a kisgazda miniszterelnököt, Nagy Ferencet is megvádolták, aki tisztában lévén az ügy koncepciók jellegével, inkább az emigrációt választotta. Helyére az MKP támogatásával 1947. május 31-én a Kisgazdapárt balszárnyához tartozó Dinnyés Lajost állították.

B. Szabó ellen zsarolási akció indult. Az ÁVO róla is gyűjtött információkat, 1939 és 1944 közötti beszédei alapján részint szovjetellenességgel, részint horthyzmussal, revizionizmussal vádolták. Rákosi Máttyás Dobi Istvánnak, a Kisgazdapárt akkori elnökének elküldte a terhelő adatokat tartalmazó dossziét, s a kísérőlevélben – amely értékes részét képezi a kötet dokumentumválogatásának – így állította élére a kérdést: „Kedves Barátom! Értesítlek, hogy B. Szabó István Békés megyei kisgazda képviselő jelenlegi tevékenységét, melyet mi úgy tekintünk, mint a Pfeiffer-, Sulyok- és Nagy Ferenc-féle politikai vonal továbbfolytatását, a sajtóban szóvá kívánjuk tenni. [...] Egyben kérlek, hogy közöld velünk, foglalkozni fog-e a pártod B. Szabó dolgaival, vagy nincs kifogásotok ellene, ha B. Szabó ügyét mi minden további nélkül nyilvánosság elé visszük?” Ezt az ügyet Dobi felhasználta arra, hogy gyengítse nemcsak B. Szabó befolyását, hanem az általa vezetett ún. „alkotmányvédő” csoportét is, amely ragaszkodott az eredeti békési program szellemiségéhez. Az előbb idézett dokumentum mellett olvasható a kötetben az a levél is, amelyben néhány héttel később B. Szabó tájékoztatta Dobi István pártelnököt a kilépéséről.

Miközben tehát az FKGP felmorzsolása sikerrel haladt előre, a párt képviselői továbbra is többségben voltak a törvényhozásban. A SZEB támogatását maga mögött tudva az MKP elérte, hogy idő előtti választásokat tartsanak augusztus végén. Az 1947. évi „kékcédulás” választás vízvázlatzó lett számos kisgazda politikus számára. Pfeiffer Zoltán ezt követően elhagyta az országot. Az ő sorsa életfogytig tartó emigráció lett. B. Szabó István itthon maradt. „Visszavonult”.

A belső számúzetés éveiről Vincze Gábor (Hódmezővásárhely, Emlékpont) számol be. Tanulmánya forrásbázisát egyrészt B. Szabó István hagyatékában fennmaradt iratok, visszaemlékezések, másrészt pedig a róla készített állambiztonsági dokumentumok képezik. A tanulmány első része a kuláklistára helyezett kisgazda politikus gazdasági ellehetetlenítésének állomásait követi nyomon. A folyamat végkimenetelét így foglalja össze Vincze Gábor: „Amikor hazajött Békésre gazdálkodni, még kilencvenöt hold földje volt, tehermentesen. Ezenkívül három tanyája, a Jantyik utcai háza, hat lova, ökrei, tehenei, félszáz disznója. Három év múlva ezekből

csak a háza maradt meg – annak nagyobb részében is idegenek laktak.” (101.) Ezek a beköltöztetett lakók felkeltették a helyi államvédelmis tisztek érdeklődését, szerették volna felhasználni őket információszerzésre. A helyi szolidaritási hálók azonban erősebbnek bizonyultak. A kudarcról így számolt be az ÁVH-jelentés: „...mindkét család sajnálattal nyilatkozik B. Szabóról és nem helyeslik azokat a megszorításokat, amelyek érintik azt. Egyik családfő sem alkalmas arra, hogy B. Szabó ténykedését és a hozzá bejáró személyek megfigyelését velük végeztessük. Egyik személy sem alkalmas a beszervezésre.” (104.)

Az ÁVH helyi képviselői nem adták fel ilyen könnyen, hiszen meg voltak győződve, hogy B. Szabó visszavonulása a politikai életből csak látszat, s valójában tovább „szervezkedik más reakciós elemekkel” együtt. Az ávós fantázia elképesztő összeesküvési ötleteit részletesen dokumentálja a szerző, csakúgy, mint az újabb és újabb kísérleteket arra vonatkozóan, hogy B. Szabó közvetlen környezetébe ügynököket telepítsenek. Ebben a légkörben nem meglepő, hogy az állandó zaklatásnak kitett, megfigyelés alatt tartott egykori kisgazda vezető komolyan foglalkozott a „disszidálás” gondolatával. Érdekesmód erről nem a hagyatékában, hanem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrződött meg számos érdekes irat. Az egyik ügynöki jelentés így számolt be a „disszidálás” kérdéséről: „...mindég úgy nyilatkozott, hogyha egyedülálló ember volna, akkor nem sokat gondolkozna a dolgon, de így a családját nincs lelke itthagyni, mert ő ha elmenne, a családját tenné ki a legnagyobb kellemetlenségnek. Többször mondta azt is, hogy ő nem teszi meg, amit egyesek megtettek, és itthagyták a népet, ő ki fog tartani az ő hívei, választói között a végsőig.” (122.)

Odahaza annyira ellehetetlenült B. Szabó megélhetése, hogy 1952 őszén elhagyta Békést. Először Debrecenben egy csatorna- és vízvezeték-építő vállalatnál helyezkedett el, majd Budapestre költözött a lányaihoz. Előbb loápolóként dolgozott, majd 1953 őszétől egy kisipari szövetkezetben lett ládaszegező munkás. Ekkor töltötte be hatvanadik életévét. Budapesten maradt a következő években is, így itt élte át az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeit. Életének e szakaszáról Mucsi András (Békés Megyei Tisza Kálmán Közoktatási Intézmény) készített összegző tanulmányt.

B. Szabó István emlékirataiban megírta, hogyan kapcsolódott be október végén a Kisgazdapárt újjászervezésébe. Amikor visszakapták korábbi székházukat a Semmelweis utcában, az Ideiglenes Intézőbizottság tagjaként elsősorban szervezési feladatokkal foglalkozott. Miután november 1-jén megtörtént a Varsói Szerződésből való kilépés és az ország semlegességének bejelentése, Nagy Imre kormánya 2-án ismét átalakult: B. Szabó István ekkor került be államminiszterként Tildy Zoltánnal és Kovács Bélával együtt a Kisgazdapárt képviselőjébe. Az új összetételű kormány november 3-án lépett hivatalba, de működésének véget vetett a következő napon meginduló újabb szovjet intervenció. Mucsi András ennek az egy napnak a súlyos következményeire utalt tanulmánya címében: „*Egy napért három év*”. Az ellenforradalmár B. Szabó István 1958-as pere.

A kisgazda politikusok közül sokan elhagyták az országot 1956 végén, 1957 elején. B. Szabó István ezúttal sem ezt az utat választotta. Néhány hónap csend után, 1957 tavaszán felélénkültek a sajtótámadások: Mindszenty mellett őt is az ellenforradalom fő uszítói között emlegették. Erre az időszakra így emlékezett vissza: „Az én nevem is mind sűrűbben, szinte naponként szerepelt az újságok hasábjain. Várni lehetett közelgő letartóztatásomat. Elhatároztam, hogy többet nem búdosok, jöjjön, aminek jönnie kell. Nem sokáig kellett reá várni. 1957. március 9-én éjjel 1/2 12 órakor becsengettek hozzánk. Irénke lányom nyitott ajtót. Két fegyveres és egy civilruhás nyomozó jelent meg az előszobában, és közölték a lányommal, hogy értem jöttek. A lányom bejött a szobába, ahol már aludtam, felkeltett és közölte velem, hogy a rendőrség értem jött. A nyomozó is bejött a szobába és ott várta meg, míg felöltözöm.

Talán attól félt, hogy szökést kísérek meg. A nyomozó közölte, hogy letartóztatási és házkutatási parancs van ellenem.” (152.)

Több mint egy évig tartott a nyomozati szakasz, melynek során huszonhét-szer hallgatták ki B. Szabó Istvánt. Mire megkezdődött a pere, addigra Nagy Imrét már kivégezték. A zárt tárgyalást 1958. augusztus 15–16-án tartották meg. A vádirat szerint: „B. Szabó István 1956 október–novemberben, az ellenforradalom idején, mint a Független Kisgazdapárt Intézőbizottságának tagja, majd államminiszteri beosztásában, mint régi burzsoá politikus, elősegítette a reakciós erők aktivizálódását. Mint a polgári demokrácia nyílt híve, tevékenységével, intézkedéseivel elősegítette a proletárdiktatúra megsemmisítésére, a kapitalista restaurációra irányuló törekvéseket.” (154–155.)

A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanács bűnösnek találta a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel büntetében, s ezért háromévi börtönbüntetést és részleges vagyoneklobzást szabott ki rá. A büntetés letöltésébe beszámították a vizsgálati fogságban letöltött másfél évet, így 1959 végén szabadult. Hatvanhat éves volt ekkor. Még hat évig dolgozott egy állami vállalatnál Budapesten. Nyugdíjba vonulását követően visszaköltözött Békésre, ahol azonban még a „puha diktatúra” éveiben is célpontja maradt az állambiztonsági megfigyelésnek.

Varga Zsuzsanna

AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE KÖZLÉSI ÉS HIVATKOZÁSI SZABÁLYZATA

1. KÉZIRAT

1.1. A szerkesztőség agrártörténeti, társadalomtörténeti, történelmi témájú, máshol nem publikált tanulmányokat, recenziókat, forrásközléseket, beszámolókat, megemlékezéseket fogad el közlésre – az alábbi formai feltételek teljesítésével.

1.2. Kérjük, hogy a szerzők kéziratuk szövegét **elektronikus formában**, Microsoft Word .doc vagy .rtf kiterjesztésű formátumban, CD-n vagy e-mailen juttassák el a szerkesztőséghez (agrartortszemle@mmgm.hu), és tüntessék fel a kapcsolattartáshoz szükséges **adataikat is** (név, telefonszám, e-mail cím, postacím). (A szerkesztőség a személyes adatokat természetesen bizalmasan kezeli.)

1.3. Mellékletek. A **táblázat(ok)** elhelyezhető(k) a szövegben. A **nem szöveges mellékleteket** (térkép, kép, rajz, ábra) külön fájlban (ne a szövegbe beágyazva) és a lehető legjobb minőségben (de legalább 300 dpi felbontásban), pontos képaláírással együtt adják le (.xls, .tiff, illetve .jpeg formátumban). Kérjük, minden esetben jelöljék meg a táblázat/térkép/rajz/ábra **forrását**. A külön fájlban beküldött mellékletek száma lehetőleg ne haladja meg a 6 darabot, és helyüket egyértelműen jelöljék meg a szövegben belül.

1.4. A tanulmányok/közlemények **terjedelme** mellékletekkel együtt ne haladja meg a másfél–két szerzői ívet (legfeljebb 80 000 leütés).

1.5. Tanulmánya/közleménye leadásával egy időben kérünk a szerzőtől egy 1000–1500 leütés (kb. fél oldal) terjedelmű **rezümét** magyar nyelven.

1.6. Recenzió esetén a recenzeált munká(k)nak kérjük az összes könyvészeti adatát feltüntetni (szerző/szerkesztő, cím, alcím, kiadás helye, kiadó, oldalterjedelem, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése).

1.7. A tanulmányok/közlemények szerzői számára megjelenés után 1-1 tiszteletpéldányt és különlenyomatokat, a folyóirat többi szerzője számára 1-1 tiszteletpéldányt biztosítunk.

1.8. A szerkesztőséghez eljuttatott kéziratokat, adathordozókat nem áll módunkban visszaküldeni.

2. HIVATKOZÁS

2.1. Kérjük, hogy hivatkozásait **lábjegyzetek** (és ne végjegyzetek) formájában fűzzék írásukhoz (használják a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját). Külön irodalomjegyzéket nem küldünk.

2.2. A jegyzetek és a további hivatkozások formájára vonatkozóan kérjük, hogy az alábbi elveket kövessék.

2.2.1. Nyomtatott művek

- A mű **szerzőjének** vezetéknevét verzálissal (nagybetűvel), keresztnévét kurrenssal (kisbetűvel) írjuk, utána kettőspontot teszünk. A továbbiakban a vezetéknevvvel és az évszámmal hivatkozunk a műre, a név és a szám közé nem teszünk írásjelet. Több szerző

(vagy szerkesztő) esetében a teljes neveket gondolatjellel és szóközökkel, a további utalásnál szóközök nélkül választjuk el.

Például:

KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben*. Budapest 1939. 15–16.

KAÁN 1939. 28.

SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Cegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból I–II*. Pest 1863.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1863.

ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790*. Budapest 2000. 99.

ÁCS et al. 2000. 102.

- A mű **címét** kurziváljuk (dőlt betűvel írjuk), és utána pontot teszünk. A címet és az (ugyancsak kurzivált) alcímet ponttal választjuk el. A megjelenés helye és éve közé nem teszünk írásjelet. Ha valamelyik hiányzik, ezt szögletes zárójelben jelöljük [H. n., é. n.]. A kiadókat nem írjuk ki. Budapestet nem rövidítjük. Az oldalszám után mindig pontot teszünk, és csak akkor jelöljük külön, hogy oldalszámról van szó (például egy levéltári hivatkozás esetében – jelölhetjük így: pag.), ha ez valamilyen okból nem egyértelmű. A sorozatot a jegyzet végére írjuk, zárójelben.

Például:

GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén*. Budapest 1971. 30. (Nép-rajzi Közlemények XV/1–4.)

GRÁFIK 1971. 32., 44–46., 53.

- A **szerkesztett/gyűjteményes kötetben, évkönyvben** megjelent írásra való utalás az In szócskával történik (kettőspont nélkül). Ilyenkor csak a gyűjteményes kötet/évkönyv címét kurziváljuk, és a továbbiakban vagy a kötetből idézett szerző nevével és a megfelelő évszámmal, vagy – ha nem egy konkrét szerzőre, hanem csak egy szerkesztett kötetre utaltunk – a mű címével (hosszú cím esetében az értelemszerűen rövidített címével) hivatkozunk rá. A szerkesztői (vagy egyéb közreműködői) minőséget rövidített formában adjuk meg (szerk., összeáll., ford., vál., jegyz. stb.).

Például:

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: *Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban*. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.

BIRÓ–MOLNÁR 2009. 177.

VIGA Gyula: *A gyümölcs a népi árucserében*. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások*. Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

VIGA 1999. 170.

Békéscsaba néprajza. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174. (A továbbiakban: *Békéscsaba néprajza*.)

- Ha **folyóíratra, hetilapra** vagy **napilapra** utalunk, csak a folyóirat/hetilap/napilap nevét kurziváljuk, majd megadjuk a megjelenés évét, a folyóirat/hetilap/napilap számát és az oldalszámot. Nem adjuk meg az évfolyamot.

Például:

VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252.

VADAS–KISS 2009.

- **Idegen nyelvű** hivatkozásnál az eredeti nyelvű rövidítéseket és jelöléseket hagyjuk meg. Az idegen nyelvű szerzőnél/szerkesztőnél előrekerül a vezetéknev, a keresztnéve(ke)t vesszővel választjuk el. A keresztnévet írjuk ki (ha csak kezdőbetűvel jelölték, lehetőség szerint egészítjük ki).

Például:

BURGER, J.[ohann]: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

BURGER 1833. 96.

KERBLAY, Basile: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. SHANIN, Theodor. London 1971. 150–161.

KERBLAY 1971.

- Ha ugyanattól a szerzőtől egyazon évből több műre hivatkozunk, az évet a, b, c-vel jelöljük megkülönböztetésül, és közöljük is, hogy a továbbiakban így fogunk rá hivatkozni.

Például:

WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl.

Wien 1829. 14. (A továbbiakban: WITTMANN 1829a.)

- Ha bármilyen okból nem egyértelmű, hogy az első előfordulás után hogyan hivatkozunk egy műre (azonos vezetéknevű szerzők; bizonytalan évszám; túl hosszú cím stb.), akkor zárójelben adjuk meg a további formát.

Például:

NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (A továbbiakban NAGY J. 2007.)

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad. Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Írta: Mikos Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kultsár István az ékeesszólásnak tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

2.2.2. Levéltári hivatkozások

- **Kiadatlan levéltári források** esetében kérjük, hogy az első hivatkozást követően a továbbiakban rövidített formában hivatkozzon a forrásra (a rövidítést az első hivatkozásnál adja meg).

A jelzet minden esetben az irat (tétel stb.) levéltári helyét kövesse, a legnagyobb egységtől kiindulva a legkisebbig.

Például:

Magyar Országos Levéltár Belső miniszteri normák gyűjteménye (a továbbiakban: MOL XIX-B-1-az.) 16-422/1970. 56.d. A BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztató Osztálya állománytáblázata. 1965. június 8.

- **Levél- és kéziratári forráskiadványok** esetében a levéltár és a hivatkozott iratot magába foglaló állag nevét, valamint az irat címét az első előfordulás alkalmával kérjük teljes néven/címen megadni. A további rövid hivatkozási formákat adják meg zárójelben. Ismételt hivatkozásnál az őrző intézménytől az állagig már csak a rövidített formában hivatkozzanak; az irat címét szintén lehet rövidíteni. (A levéltár nevének rövidítése, a szekció betűje és a fond száma után ne tegyenek se vesszőt, se pontot.) Ilyen kiadványok esetében használhatók a pagina (pag.), recto (r), verso (v), numero (Nr), folio (fol.), szórtan (passim) jelzések.

Például:

Magyar Országos Levéltár (MOL) E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma. Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152 Acta Jesuitica).

Az Egre Érsekség Levéltára (EÉL) Gazdasági Levéltár. I. Acta Jurium. Liber 5. Fundatio seminarii Agriensis (a továbbiakban: Fundatio sem. Agr.).

2.2.3. Ha **internetes forrásra** vagy a világhálóról letöltött anyagra hivatkozik, adja meg a honlap pontos címét és a honlap felkeresésének/az anyag letöltésének dátumát. Ha olyan műről van szó, amely nyomtatásban is megjelent, csak az internetes hivatkozást nem fogadjuk el.

Például:

http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk_126793/Kocsis_Gyula_Agrartortenet.pdf
(az anyag letöltése: 2013. január 10.).

VARGA Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelősövetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet*. Debrecen 1997. 239–268. Lásd még: www.hbml.archivportal.hu/data/files/145062504.pdf (megtekintve: 2013. március 10.).

Az Agrártörténeti Szemle Szerkesztősége
Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár
Levélcím: 1367 Budapest 5. Pf. 129.
E-mail: agrartortszemle@mmgm.hu

CONTENTS

PAPERS

Bálint VINKLER: Hungarian wine export to Cracow in the late 16th century (1589–1600)	1
Imre PAPP: French wine export in the 19th century	41
Imre CSISZÁR: The consolidation of agricultural cooperatives in Hajdúnánás	61

ESSAYS

László Ferenc NOVÁK: Mills in the Three Towns – and a milling product with a curious name	83
István HEGEDŰS: A statistical analysis of the estates of Count Dénes Andrássy with the aid of property directories	99
Zsolt SZILÁGYI: Catchment areas and trade centres in the Great Plains, 1925. Part 1: Approaches of methodology and research framework	107
Ádám PAÁR: The journey of a Peasant Party politician from the Heyduck District to the Moson Plains	157

BOOK REVIEWS	169

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár. Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányoként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10–17 óra között.

Előfizetési ára 950 Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója

Olvasószerkesztő: Ruttkay Helga

Műszaki szerkesztő: Hermán Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105